

Жаңы Ала-Тоо

2013, 12 (56)

АДАБИЙ-КӨРКӨМ ЖУРНАЛ
кыргыз жана орус тилдеринде

Директор, башкы редактор Тилек МУРАТАЛИЕВ

РЕДАКЦИЯЛЫК ЖАМААТ:

Айдарбек САРМАНБЕТОВ – башкы редактордун орун басары

Алым ТОКТОМУШЕВ – редактор

Жакин ТЕҢИРБЕРГЕНОВА – корректор

Рахим ТӨЛӨБЕКОВ – дизайнер

Гүлзат НИЯЗАЛИЕВА – оператор-дизайнер

РЕДАКЦИЯНЫН ДАРЕГИ:

720031, Бишкек шаары, М. Горький көч. – 1, тел: 53-08-84.

e-mail: Jany.alatoo@gmail.com

Күбөлүк: № 1510

*Кол жазмаларга пикир айтылбайт жана кайтарылып берилбейт.
Редакция бардык авторлор жана заказчылар (китеп, жарнама,
плакат, буклет ж. б.) менен кызматташууга дайыма кызыкдар.
Журнал редакциянын басма-компьютердик борборунда даярдалды.*

УРМАТТУУ ОКУРМАНДАР!

**БАРДЫК ПОЧТА ТҮЙҮНДӨРҮНДӨ «ЖАҢЫ АЛА-ТОО» ЖУРНАЛЫНА
2014-ЖЫЛДЫН I ЖАРЫМ ЖЫЛДЫГЫ ҮЧҮН ЖАЗЫЛУУ ЖҮРҮП ЖАТАТ.**

Жазылуу индекси – 77324

3 айга – 240 сом

6 айга – 480 сом (редакциялык баа)

**«Жаңы Ала-Тоо» журналын биринчи санынан баштап окуйм деген окурмандар
аларды редакциядан алышса болот.**

Терүүгө 25.11.2013-ж. берилди. Басууга 25.12.2013-ж. кол коюлду. Форматы 70x100¹/₁₆.
Көлөмү 14 б. т. Заказ № 1097. Нускасы 2000.

Бул санда

Мамат САБЫРОВ	Игорь ИГНАТЕНКО
Төкөлдөш, Тэцуо жана	Стена.....145
Назира апа 3	
Бектуруш САЛГАМАНИ	Абдылда КАПАРОВ
Ырлар 23	Токтогулдун «тазартылган»
	ырлары жана орус
	котормочусу163
Ашым ЖАКЫПБЕКОВ	Өмүрбек КАРАЕВ
Улуу тоо 29	Ататүрк жана Айтматов.....170
Жусуп МАМАЙ	А.Н. БЕРНШТАМ
Музбурчак 65	Кыргыздардын пайда болушу
	жана алардын тарыхынан
Чынтемир АСКАРОВ	алгачкы маалыматтар177
Муздак тамчылар..... 96	Ишенбек ЖУНУШЕВ
Ги де Мопассан	Ырлар205
Элет күндөрүнүн таржымалы...111	Журналыбыз – «Жаңы
Мырзаян ТӨЛӨМҮШЕВ	Ала-Тоонун» иниси.....210
Жомокчу130	<i>Баарын билгим келет.....213</i>
Рюноске АКУТАГАВА	<i>Адабият жаңылыктары.....218</i>
Караңгыда маек.....137	Тизме220

Мукабанын биринчи бетинде – КР маданиятына эмгек сиңирген ишмер,
жазуучу Исраил ИБРАГИМОВ – 80 жашта.

Проза

**Мамат
САБЫРОВ**

ТӨКӨЛДӨШ, ТЭЦУО ЖАНА НАЗИРА АПА

(Аңгемелер)

Айылдан карындашым келгенде мен япон жазуучусу Тэцуо Миура менен «ооруп» жүргөн кезим болчу. Айрыкча «Кызыл юбка» аттуу аңгемесин кайра-кайра кайталап окугандан тажачу эмесмин. Окуган сайын кабыргам кайышып, көзүмөн жаш кылгырат. Анан ошол маалда кудум Хидэдей болуп карындашым келип калып атпайбы.

Келерден үч күн мурда апам телефон чалды.

– Пул бере алган жокпуз, – деди улутунуп. – Мен жылдагыдай эмесмин, кышы менен ооруп чыктым. Жалгыз атаңдын тапканы жегенибизден ашпайтат. Пешенеси ачылса өтүп, окуп калар. Өтпөсө дароо кайра жөнөткөр. Күнүгө жуучу келеверип шаштирди. Кыз бала окуп, министр боловеле. Лайыктуу жер чыкса берверевиз. Атистат алар замат эле берейли десек жок, окууга барам деп делгирип калды. Майли эми, барса барып, шаар көрүп келсин.

Бул кабар мени кадимкидей санаага батырып, түйшүккө салды. Иш издеп шаарга келгенден бери мен Төкөлдөштө, бир татар кемпирдин чоңураак кишинин көчүгү айланбаган «ит кепесинде» жашачумун. Ал кемпирди «Кыргызстан» мейманканасынын чыгыш жак капталындагы кулактандыруулар илинчү досканын жанынан жолуктуруп калгам. Күнүгө бир маал котологон кишилер менен

кошо мен да күтүп туруп, жарнама тактага илинген жаңы кулактандырууларды карап келчүмүн. Кулактандыруулар күнүгө он-он бир ченде илинет. Үймөлөктөгөн кишилер даректерди шаша-буша жазып алышат да кээ бирлери автобуска отуруп, кээ бирөөлөрү болсо такси менен издеп жөнөшөт. Мен да ошондой даректердин он чактысына барып көрдүм. Бирок таң калыштуусу – элдин алды болуп мен келдим го деп барсаң сенден мурдараак бирөө жеткен же эчак кирип, жашап аткан болот. Кийин билсем, шылуундар даректерди тааныштары аркылуу машинкага басылып атканда эле билип алышат экен. Ошондуктан, кийин мен эч жакка барып убара болбой батыр берүүчүлөр ушул жерге келишин күтчү болдум. Ал күнү да күтүп тургам. Менден арыраакта үстүнө майда гүлдөрү бар көгүш көйнөк кийген кемпир ар кимди карап коюп турган. Жанына барып: «Квартира бербейсизби?» – деп сурамакчы болдум эле бирок сурагандардын бир-экөөнө баш чайкап койгонунан барган жокмун. Бир маалда кемпир менин жаныма басып келип, башкалар укпасын дегендей акырын шыбырады:

– Балам, сага квартира керекпи?

– Керек. Каерде квартираныз?

– Төкөлдөштө.

Квартира табылганына сүйүнүп кеткеним менен дарегин укканда ойлоно түштүм. Төкөлдөш чоочун киши ээн-эркин баса албаган криминалдуу район эсептелчү.

– Жүрү, үйдү барып көрөсүңбү?

Барганга бутум тартпады. Бирок не бар, не жок деп дарегин жазып калдым.

– Сөзсүз бар, ээ? – деди кемпир жалдырагандай үн менен. – Мен чарчадым, балам.

Дагы бир жумадай жарнама тактанын жанында туруп, квартира таппаган соң татар кемпир берген дарек боюнча Төкөлдөштөгү батырди издеп жөнөдүм. Назира апай ижарага бермекчи болгон квартира узуну да, туурасы да үч метрдей келген, кичинекей терезеси бар жапыз бөлмө экен. Асты полдонбогон, ар кайсыл жерин желе басып, дубалынын бурч-бурчун жөргөмүш желелеген бөлмөгө эки адамдык керебет коюп коюшуптур. Кыязы, бул мурда отун же буюм-тайым сакталган кампа болгон окшойт. Бирок канча күндөн бери квартира издеп тажаганыман ушунусуна да шүгүр деп жашап калдым. Анан калса, башка жактан мындай арзан (айына 15 сом) квартира табыш кыйын. Ишке орношуп, акча таба баштасам түзүгүрөөк квартирага чыгып кетермин деп ойлодум.

Үйдүн ээси Равиль аттуу татарга эмес, кавказдыктарга түспөлдөшүп кеткен жашы алтымыштардагы чүңүр көз киши. ТЭЦте от жаккыч болуп иштейт экен. Кудайдын куттуу күнү мас болуп келип, кемпирин сабап кирет. Назира апай менин жанымга качып келет да, Равил байкенин зөөкүрдүгүн айтып, күйөөсү уктаганча даттанып отурат. Биринчи күйөөсү экөө кантип ажырашканын божурап берет. Мен окуп аткан китебимди терезеге коём да канча жолу уккан икаяны дагы угумуш болуп калам. Күйөөсү экөө жаңыдан баш кошкон кезде Сибирге иштегени барышкан экен. Күйөөсү карагай кесип, өзү болсо карагайчыларга тамак жасап, эки жылда аябагандай көп акча табышат. Барар замат там сатып алабыз деп үлкөн-үлкөн пландарды түзүшөт. Бирок тапкан акчалары экөөнү бардар турмушка жеткирип, бактылуу кылмак турсун, тескерисинче, ажыраштырып тыныптыр. «Эки күн кассада билетке кезек күтүп, үчүнчү күн дегенде араң поюзга отурдук. Күйөөм сумкадагы акчаны мага берди да: «Бекем кармап отур, мен азыр келем» – деп кетти. Эки күн вокзалда отуруп чарчаганбыз. Сумканы башыма жаздандым да уктап кетипмин. Бир маалда бирөө түртүп ойготту. Көзүмдү ачсам күйөөм экен. «Сумка кана?» – дейт. Карасам сумка жок. Бирөө эски фуфайкени башыма жаздантып коюп, сумканы уурдап кетиптир. Жини кайнаган күйөөм чачыман кармады да (такымыма жете турган узун чачым бар эле) тамбурга сүйрөп барып, поюздан ыргытып ийди».

Көрөөр күнү, ичер суусу бар экен Назира апай тоголонуп барып, калың карга сайылып калыптыр. Темир жолду караган жумушчулар аны ошол жерден таап, ооруканага жеткиришет. «Кантип издеп таап алганын билбейм, көзүмдү ачсам күйөөм турат. Үстүнө ак халат жамынып алып, күнү-түнү кроватымдын башында кечирим сурап отурду. Бирок ичим ушунчалык муздап калган экен, такыр кечире албай койдум» – дейт.

Андан кийин дагы бир күйөөгө тийип, экөө отуз жылдай чогуу жашашат. Анан 5 жыл мурда ал киши катуу орууга чалдыгып, кайтыш болуп кетет. Назира апа ТЭЦтин ашканасында иштечү экен. Ошол жерден Равиль байке менен мамилелеш болуп жүрөт да, бир күн анын үйүнө көчүп келип алат.

Экинчи күйөөсүнөн бир баласы бар экен. Жашы отуз бештердеги кейпи аракечке окшогон жигит айына бир жолу, Назира апа пенсия алар күнү пайда болуп калчу. Анан апасын алдап-соолап, болбосо тилдеп, акыры акчасын алган соң кайра көздөн кайым болот.

Эртең менен кроватта жатсам Назира апа кирип келди.

– Улым, тур. Жүр мени менен.

Назира апа алдыга түшүп жөнөдү, мен артынан ээрчидим. Күйөөсү экөө жашаган үйгө кирген соң отура калып мештин оозун ачты да он чакты бош шишени алып чыкты. «Тройной одеколондун» шишелери экен.

– Атыр ичеди, – деди Назира апа. – Ар бир шишесин үч сомдон сатып алады.

Равиль байке менен учурашканда дамамы атыр буруксуп турат. Мен өзүм мурда сакал-мурутумду кырылган соң одеколон сүйкөп койчумун (мурда дегеним, азыр атыр да дефицит болуп кеткен). Байке да кырылган экен го дейин десем сакал муруту дегеле устара көрбөгөндөй саксайып жүрөт. Анан эки эрининин ортосундагы тырмактай жери кара так болуп турчу. Көрсө, атыр ичкенде куйкаланып күйүп калат тура.

Назира апа мага жалдырай баштады.

– Сен айт. Равиль агай, ичпе де. Ажейди урба де.

– Макул.

Бирок бул сөздү Назира апаны сооротуш үчүн эле айтып койгонум менен алтымыштан ашып калган кемпир-чалдын, болгондо да өзүм жашаган батирдин кожоюндарынын үй-бүлөлүк чыр-чатагына кийлигишейин деген ниетим жок болчу. Назира апа мынчалык мага үмүт артып калган соң ыгы келгенде бир ооз ичпеңиз деп суранса суранып көрөйүн.

Бирок кемпир андай ыңгайлуу учур болушуна жеткирбей, ошол эле күнү кечинде мени колуман сүйрөгөн бойдон үйүнө жетелеп барды.

– Че, этого пацана привела? – деди Равиль байке мени көргөндө келекелегендей.

Кыязы, Назира апа күйөөсү дагы сабаганда: «Азыр бирөөнү ээрчитип келип, сага көргүлүктү көрсөтөм» – деп коркутуп кеткен окшойт.

– Улым милийса, – деди Назира апа. – Тынч жатып калбасаң азыр алпарып камайды.

Назира апанын бул сөзү мен үчүн күтүүсүз нерсе болду. Бир жолу каерде иштейсиң деп сураганда, милицияда деп койгом (Ошол күндөрү чындап эле ИИМдин «Бетме-бет» гезитине ишке кирмекчи болуп, чуркап жүргөм. Бул редакцияда иштеген журналисттер офицердик наам алып, кадимкидей форма кийишет. Бирок мына-мына буйрук чыгат деп атканда башка бирөөнү алып коюшту). Эми бурчка

камалып, артка жол жок болуп калган соң өзүмө мүнөздүү болбогон ролду ойноого туура келди.

– Байке, эмнеге чыр салып атасыз? – дедим кабагымды карыш салып. Эң кызыгы, бул тактика таасир этти. Равиль байке менин иш таппай жүргөн бир байкуш экенимди билчү эмес. Эртең менен папкамды колтуктап алып, чыгып баратканымды гана көрүп калчу. Андыктан, Назира апанын улым милийса дегенине ишенди окшойт. Эми эле кирген буурадай албууттанып, буркан-шаркан түшүп аткан киши бир заматта жоошуп, жайпаңдай түштү.

– Кел, Мырза, отурчу. Иштериң кандай болуп атат?

Мен отурган да, суроосуна жооп берген да жокмун.

– Байке, экинчи эжеге кол көтөргөнүңүздү көрбөйүн, – дедим ого бетер кабагымды салып. – Уктуңузбу?

Равиль байке мени кучактап калды эле оозунан кайра атырдын жыты «бур» эте түштү.

– Болду, болду... Отурсаң, чай ичели.

Криминалдык район деп коюшканы менен Төкөлдөштүн ичи тынч эле экен. Мен кечке жуук квартирама келатканда уйгурлар жолдун боюнда эки-үчтөн болуп карта чабышып аткан, же дутар чертип, ырдап отурушкан болот. Мага эч ким тийишмек турсун катуу айткан да жок. Тескерисинче, кечинде сыртка чыга калсам кошуна жашаган уйгур аялдар ал-жайымды сурашып, чайга чакырышчу.

– Уйга кирың, – дешчү чын пейилден. – Балалар блан отырып, телевизор корып...

Бир гана жолу караңгыда келатсам он чакты мас балдар кармап алышты. Бирөө эски тааныштардай мойнуман кучактап, экинчиси чөнтөктөрүмдү тинткилеп кирди. Мен эч сыр бербей, дегеле аларды тоотпогондой келатам. Чөнтөгүмдө бир ручка менен проездной билетимен башка эч нерсем жок болчу. Экөөн тең алып коюшту. Керээли-кечке шаарды узун-туурасынан кыдырып, иш издейм. Акчанын жогун анчалык билдирбей, ишке жарап аткан ушул проездной билетим эле. Мейли эми, жөө-жалаңдап жүрө турам да. Эң башкысы, ишке орношкон жатканда бети-башымды көгөртүп сабап салышпайды, ушунусуна шүгүр.

Кошуна уйгурдун бири-бирине окшош үч келини бар. Ортону тор тосмо гана бөлүп тургандыктан, алардын короодо кир жуугандары, картошка, пияз аарчып, тамак кылгандары бүт мага көрүнүп турчу. Өздөрүнчө сүйлөшүп калышат.

– Кто у соседей живет?

– Какой-то парень. Валяется целый день на кровати и читает книгу.

– Эй, вы потише, – дейт ар жактагы бирөө. – Он все слышит.

Бир жолу сыртта китеп окуп отургам.

– Парень, тебе можно на минутку.

Үн чыккан жакты карасам уйгур келиндердин бири тосмонун жанында туруптур. Китепти колтуктаганча акырын басып бардым.

– Вот эту подими а, пожалуйста.

Тосмонун астында бет аарчы жатыптыр. Эңкейип алып бердим.

– Спасибо.

Мен бурулуп кетмекчи болгондо келин дагы үн катты.

– Ты извини меня, конечно... Но ты кушать хочешь?

– Смысле?

– Мы еду слишком много готовили. Могу ли тебе предложить?

– Давайте.

Тиги макул болгонумду көрүп сүйүнүп кетти.

– А то я смотрю, ты все время чай пьешь.

Келин ичкери кирип кетти да жээгинде гүлдүн сүрөттөрү бар чоң кесеге толтура лагман куюп чыгып берди.

Мен чындап эле акыркы он күндө ысык тамак иче элек болчумун. Укмуштуудай даамдуу лагманды рахаттана жей баштадым.

Чыгып баратсам Равиль байкенин времянкасында жашаган келин сыртта ыйлап отуруптур. Кош бойлуу. Күйөөсү заводдо иштейт. Эртең менен велосипедин минип алып кеткен бойдон кеч келет. Дем алыш күндөрү үйдө болгондо мени чай ич деп чакырып калат. Аялы мурдатан ушундай эркеби, же кош бойлуулугунан ушинтип денеси оор тартып калганбы, качан кирсем талпайып отурган болот. «Мажит, от жак» – дейт. Күйөөсү от жагат. «Чай апкел» – дейт. Күйөөсү чай апкелет. Аны карап отуруп жомоктогу алыстат, жакындат деген эрке кызды элестетип кетем. Күйөөсү ак көңүлдөнүп, «эч тартынбай өз үйүңдөй кире бер» дегенинен бир жолу телевизордон футбол көргөнү кире койбоюмбу. Мажит өзү үйдө жок экен. Бир маалда келди да менин отурганымды көрүп, акшыя карап койду. Жаман ойлоп, бүгүн-эртең тууым деп турган аялын кызганып кетти окшойт. Ошол бойдон экинчи босогосун аттабай койдум. Чакырса да кирбейм.

– Эмне болду?

Келин эчтеке болгон жок дегендей баш чайкады. Бирок көзүнөн мөлт-мөлт жаш куюлуп атты. Мен маңдайына отурдум.

– Айтсаң, эмне болду?

– Тиги уйгур кошуна баламдын тапочкасы силер жакка түшүп кетти, алып бер деген да. Мен билбей эле алып берип коюптурмун.

– Алып берсе эмне болот экен?

– Булар ырымдап коёт. Ким алып берсе ооруп калат деп атпайбы.

– Ким?

– Хозяйка.

Мен бырс күлүп жибердим.

– Анан ошого ыйлап атасыңбы? Мен канча жолу алып берип эле жүрөм го. Тфу-тфу... Ооруган-эткен жокмун.

Келин соорono түшкөнсүдү.

– Эчтеке болбойт да ээ?

– Албетте, эчтеке болбойт.

Аэропорттун биринчи кабатында карындашымды күтүп турам. Райиланы акыркы жолу бир жыл мурда, каникулга барганда көргөн болчумун. Бир эле жылда бою өсүп, чоңоё түшүптүр. Бирок жүзү баягы эле секелек бойдон экен.

– Пулумду сизге берип коёюнчу, – деди учурашар замат. Бул апамдын тапшырмасы экенин дароо түшүндүм. «Пулуңду жоготуп алып жүрбө. Бараар замат акаңа берип кой» – деди да.

Мен карындашым берген элүү сомдукту чөнтөгүмө салдым да, улутунуп алдым. Жок дегенде жүз сом менен келсе ошол акчадан квартирага төлөйм, ишке орношуп, акча тапканча жашап турам деп ойлогом. Бирок телефондон сүйлөшкөн сайын иштеп атам деп айтканыман улам атамдар жалгыз башына айлыгы кенен жетсе керек дешти окшойт.

– Үйүңүз каякта? – деп сурады Райила.

– Жүрө бер, барганда көрөсүң.

Ноокаттан алыска чыгып көрбөгөн байкуш акем көп кабаттуу бийик үйлөрдүн биринде жашайт деп элестетип келсе керек. Бирок Төкөлдөштүн айылдан бетер чаң ызгыган ой-чуңкур көчөлөрү менен жөө барып, мен жашаган «ит кепени» көргөндө эси эңгирей түштү. Бирде полду, бирде шыпты карап эле туруп калды.

– Сен мынавы крoватта жатасың, – дедим мен.

Бир-эки күн мурда Назира ападан таза шейшеп, анан өзүм сыртта жатканга раскладушка сурап алгам.

– Курсагың ачтыбы? Азыр чай ичебиз. Апам нан берип ийдиби?

– Ии.

Карындашым чоң сумкасын ачып, ичинен боорсок, нан салынган баштыкты ала баштады.

Карындашымдын документтерин тапшырган соң тааныш издей баштадым. Университеттеги кечээ эле мени окуткан мугалимдердин баары азыр деле иштеп атышкан. Бирок мен жардам сурап кайрылган кишилердин баары адегенде жадырап тосуп алышканы менен бир сом да бере албасымды билишкен соң ар кандай шылтоолорду айтып, өздөрүн алып качып калышты. Бир гана кыргыз тилден берген картаң агайым ачык айтты. «Орундардын баары бөлүштүрүлүп бүттү, карындашың быйыл өтө албай калды го» – деди. Колуна кагаз, калем алып, быйыл филфакка болгону 50 студент кабыл алынарын, анын тең жарымы Ооган согушунун катышуучулары, даярдоо курсунан өткөндөр экенин, эми калган 25 орунга 500дөй абитуриент ат салышып атканын эсептеп берди.

– Химфака тапшырып көрбөйсүңөрбү, толбой жатат.

– Мен өзүм баш болуп, бир туугандарымдын эч кимисинин химияга шыгы жок эле. Өткөн күндө деле окуп кетерине көзүм жетпейт.

– Анда, Мидин агайыңа бар. Ал быйыл кабыл алуу комиссиясынын төрагасы. Бир жардам берсе ошол бере алат.

Бирок Мидин агай мени үтүрөйүп, абдан суз кабыл алды. Мен сыяктуулар келе берип тажатышкан окшойт, босогосун аттаганда эле эмнеге келгенимди сурады. Кел, же болбосо келип калыпсың дебей, эмнеге келдиң? – деди. Мен карындашым деп сөз баштаганда «тарс» жарылып кетти.

– Карыган кишини кыйнай бересиңерби? Силерди окутканым деле жетээр!

Күнүгө бир маал дүкөнгө, нанга барып келем. Дүкөн темир жолдун боюнда. Ортосуна кара май төгүлүп, ар кайсыл жеринен жарака кеткен шпалдардын үстү менен калпийип басып баратып, кээде поюздун астында калууну каалап кетчүмүн. Мен басып баратканда артыман уруп кетсе дечүмүн. Бирок бул жолу поюздун «тү-үү» деген гудогу угулганда бир аттап, рельсадан ары секирип кеттим. Үйдө карындашым экзаменге даярданып, мени күтүп отурганын эстедим. Өзүмдүн кимдир бирөөгө керек экенимди, жөлөк экенимди сездим.

Адатымча ар кайсыл редакцияларды кыдырып, кечинде келсем карындашым ыйлап отуруптур. Эмне болгонун дароо түшүндүм. Эртең менен экзамен тапшырганы кеткен болчу. Кулап калган тура. Жанында Назира апа: «Болду, ыйлаба» – деп сооротуп отурат. Ка-

рындашым келгени кемпир жыргап эле калды. Тамак кылган сайын: «Ме, жей гой» – деп көтөрүп келчү. Карындашым да анын үйүн жыйнап, кирлерин жууп, айтор, экөө аябай ынак болуп кетишкен.

Бир-эки күн шаарды, музей-дүкөндөрдү көрсөткөн соң, карындашымды самолетко салып ийдим.

– Быйыл өзүң көрдүң го, акча таппай калдым, – дедим коштошуп жатып. – Эмдиги жылы, сөзсүз, өтөсүң.

Бирок ичимен атам менен апам сени барар замат күйөөгө берип ийишет го деп ойлодум. Алар бербеген күндө деле аскерден келип, жерге-сууга батпай турган балдардын бирөө-жарымы ала качып кетиши мүмкүн. Кичинекей кезинен тамекинин түйшүгүнө малынып, чабыкта бели ооруганда, түнкү тизимде уйку көзүнөн учканда кудай буюрса окуйм деп татуу кыялдарга баткан карындашымдын биротоло тамеки талаада калып кетерин ойлогондо ызаман ичим эңшериле түштү. Көз алдыма агасы сатып берген кызыл юбканы кийип алып, үйдүн артындагы каштан дарагына асынганы бараткан Хидэ элестеп кетти.

– Сен сынба, – дедим карындашымдын колун бек кысып. – Суранам сенден...

Бир айдан кийин КирТАГга ишке орноштум. Директор жакшы киши экен, шаардагы бир курулуш уюму менен сүйлөшүп, жатаканамды да чечип берди. Кийим-кечемди сумкама салып, китептеримди бир таңгак кылып түйгөн соң, Назира апаны чакырып, кетип атканымды айттым. Бул кабарды укканда кемпир нес боло түштү. Нуру өчкөн көгүш көздөрүндө, бырыш баскан саргыч жүзүндө «а мен кантем?» деген суроо турду. Биздин айылда бир майрык кемпир бар эле. Кайсыл жерлик экенин билбейм, колу-кошуналардын баары аны «Сайкал эне» деп коюшчу. Разак аттуу чалдын кемпири кайтыш болуп, карыган киши өзү жалгыз жүдөй баштаганда балдары ар кайсыл жактан издеп, акыры бир тааныштары аркылуу ушул кемпирди таап келишкен. Анан акырында чал өзү да кайтыш болуп, Сайкал эне же төркүнүнө кайра кете албай, же өгөй балдарына батпай арасат болуп калды. Биздин үйгө келип, керээли-кечке апама арыз-арманын айтып отурчу. Былтыр мен каникулга барганда да Сайкал эне биздин үйдө экен.

– Шу энеңди Пурунзага алып кетчи, – деди апам.

– Муну шаарга алпарып алып нима кылат эле? – деди кошуна аял күлүп. – Өзү майрык болсо...

– Иштен келгенче оокатын пышырып турат. Кийин үйлөнгөндө чоң эне болуп, балдарын карайт.

Ошондо Сайкал энем эмне дээр экен дегендей мени бар башкача караган. Анын жалооруган көздөрү дале көз алдымда турат. Азыр Назира апа да ошо кемпирге окшоп кетти.

– Мен үйлөнөйүн, ошол замат квартирага чыгып, сизди алып кетем. Рая (Раиланы Рая дечү) кызыңыз да келет. Баарыбыз чогуу, бир үй-бүлө болуп жашай беребиз.

Назира апа баш чайкады.

– Равиль жалгыз кантет? Мен болбосом такыр эле арактан башы чыкпай калбайбы. Андан көрөкчө сен үйлөнөр замат бул жака кел. Ага чейин тиги времянка бошоп калат.

– Макул апа, сөзсүз келем.

Мен Төкөлдөштүн жепирейген жапыз тамдарын артка калтырып, тээ алыстагы чырактары жаркырап күйүп турган көп кабаттуу үйлөрдү көздөй бет алып жөнөдүм...

АРЗЫКАН

Бою кодоо, башы тооктун жумурткасы сыяктуу кичине болгондуктан ал тогуз, он жаштардагы баладай көрүнчү. Сербейген муруту, кексе жүзү гана анын эчак бой жеткен жигит экендигин билгизип турчу. Эс тартканы анын бир эле иши, бир эле милдети бар – атасынын он чакты коюн кайтаруу. Эртең менен койлорду алдына салып алып, адырга чыгып кетет да ошол бойдон күн батканда келет. Жанында төрт-беш шериги бар. Жалаң тогуз-ондордогу суу мурун балдар. Булар аны менен үч-төрт жыл чогуу жүрүшөт да бир күн эле бой тартып, чоңоюп кетишет. Койду алардын ордуна инилери кайтара башташат. Жалгыз Шапы гана чоңойбой, улам өсүп аткан кичине балдар менен шерик, теңтуш болуп келатат. Алар менен керээли-кечке адырдан-адырды ашып, жылгадан жылгага чуркап кой кайтарат, кескелдирик кармап ойнойт, сайдагы сууга киринет.

Мындан он беш жыл мурда бир жолу мектепке барган. Мектеп жашындагы балдарды каттап жүргөн эки мугалим алардын үйүнө да баш багып, «балаңыздар быйыл жетиге чыккан турбайбы, мектепке камдаңыздар» дегенде ата-энеси өзүн ээрчитип барып, базардан бир сыйра кийим, калем, дептер, өчүргүч сыяктуу буюмдарды сатып беришкен. Анан 1-сентябрь күнү өзү теңдүү балдар менен мектепке барып, сабак бүткөнчө акыркы партада бөтөн короого кирип калган козудай чочуркап, элеңдеп отурган. Бир жумадай барып, келип жүрдү. Сабакта отурганда, айрыкча калем сапты колуна кармап, тамгаларды, сандарды жазганда, сызыкчаларды чийгенде мурдуна чейин

тер чыгып, жүдөп, кыйналып кетчү. Улам колу менен терин аарчыган сайын маңдайына сыя жугуп, сабак бүткөнчө бети, ак көйнөгү көпкөк болуп боёлуп калат. Бир жумадан кийин эжекеси сабак бүткөн соң үйүнө чейин чогуу барып, апасы экөө сыртта туруп сүйлөшүштү. «Баланы кыйнавайлы. Дагы бир ар жыл ойноп турсунчу, эмдиги жылы кичине акылына кирип калаар» – деди картаң эжеке.

Бирок кийинки жылы аны мектепке барсын деп эч ким келген жок. Ата-энеси да баламды окуткула деп таңуулашпады. Ошол бойдон Шапы мектеп бетин көргөн жок.

Бир күнү Шапы адатынча койлорун адырга жайып чыкса, чөбү киши бойлуу болуп сеңселе өскөн кыраңда эки боз чатыр пайда болуп калыптыр. Андан бир күн мурун бир автобус толо жаштар айылды аралай ырдап өтүшкөн болчу. Көрсө, Оштон чөпкө келген студенттер экен. Ошол күндөн тарта буга чейин тунжурап тынч жаткан адыр бир башкача шаңга бөлөнүп, айлана чалгынын шартылдаган, кыз-жигиттердин каткырган үндөрүнө толуп чыкты. Көйнөк, майкелерин чечип салышкан жигиттер керээли-кечке чалгы чаап, кыздар болсо чөмөлө жасашат. Айылдын кичинекей балдары койлорун жылгага жайып жиберешет да жакын барып, кыздардын колундагы бешиликти ыкшоо шилтеп, кылыктана чөп үйгөндөрүн кызыга карап турушат.

– Эй, бала, атың ким?

Башына жашыл түстүү шляпа кийип, спорт костюмун белине ороп алган ак жуумал кыз Шапыга суроо салды.

– Шапы, – деди жанында турган бала озунуп.

– Жок, Шайырбек.

– Биз Шапы деп коёбуз да – деди жанындагы бала мурдун шуу тартып.

– Анавы фляжкада нима бар? – деди кыз эми Шапынын куруна байланган көөкөрдү көрсөтүп.

– Айран.

– Берчи, кичине ичейин.

Шапы көөкөрдү сунар замат тиги кыз оозуна алып барып, аста иче баштады. Жанатан бери тамашакөй, шылуун курбусунун жоругуна мыйыгынан күлүп турушкан башка кыздар да басып келишти.

– Арзыкан, берчи, биз дагы ичейли.

Көөкөр улам бир колго өтүп атып, айран заматта түгөнүп кетти.

– Сенин үйүң жакын го – деди Арзыкан бош көөкөрдү Шапыга кайра берип атып. – Биздики болсо алыс.

Ошол күндөн тарта жанагы кыз Шапыны көрдү дегиче кол жаңсап, кээде кыйкырып чакырып, көөкөрүндөгү айранын, кымызын түгөткөнгө жардамдашчу болду. Шапы да кыздын күтөрүн билип, апасы тигип берген торбо баштыкка кээде боорсок, кээде курут, өрүк сала келет. «О, менин жигитим келатат!» – дейт Арзыкан Шапыны көргөндө эле кучагын жайып.

– Шайыр, мени аласыңбы? – деди бир жолу кыткылыктап.

Жанындагы кыздары да шыңкылдап күлүп калышты.

Шапы уялганынан кулагына чейин кызарып чыкты. Күтүүсүз сунуштан жүрөгү болк этип, көкүрөгүндө буга чейин белгисиз бир сезим ойгонгонсуп кетти.

* * *

Бирок бейтаалай жигиттин түссүз, комсоо дүйнөсүнө күтүүсүз келген майрам көпкө созулбады. Чөп чабык бүтөр замат студенттер автобуска отурушту да, ырдаган бойдон кайра кетишти. Айлананы кайрадан жымжырттык басып, кечээги шаңдуу адырлар кайрадан томсоро түштү. Шапы күнүгө адырга чыгат да кыздар чөмөлө жасачу жылгаларды жалгыз кыдырып, кыздын шыңгыр күлкүсүн издейт. Бирок көзүнө сүйкүм жүздү көрө албай, кулагына жагымдуу үндү уга албай, көңүлү чөгүп кайра келет. Өңү саргарып, аза түштү. Күзгө жакын таптакыр эле шалдырап, алы кетип, төшөккө жатып калды. Адегенде эч сөз айтпай сулк эле жата берчү. Анан эле: «Арзыкан», «Арзыкан» – деп жөөлүй баштады. Болгону отуз түтүндөй эл жашаган бул чакан айылда Арзыкан аттуу бир гана аял болор эле. Апасы менен эжелери Шапы башка бир кызды чакырып атканын түшүнүшүп, анын бейкапар дүйнөсүнө бүлүк салып кеткен Арзыкан ким экенин иликтей башташты. Ышкысы түшкөн кызынын Арзыкан деген атынан башка эчтекесин билбеген Шапыдан айырмаланып, бул айылдын жигиттери ал кыздардын айрымдары менен бир ай бою мамилелеш болушкан, кечинде чогуу киного барып, түндөлөрү бак түбүндө шынаарлашып, алардын кайсыл курста окуурун, кайсыл жатаканада жашаарынан бери билишчү. Андыктан, Арзыкандын дарегин табуу кыйынга деле турган жок. Ошол замат Шапынын апасы, жашы алтымыштардагы кемпир шаарга барып, ал кызды ээрчитип келүүгө камданып калды. Кыздары аны бул чечиминен айнытууга аракет кылып көрүштү эле көнбөдү.

– Барам эле, – деди кемпир чечкиндүү. – Мени нима, Ошту билбей калды дейсиңерби? Шаарга барып, университеттин жатаканасы кайсыл деп сурасам бир мусурман баласы көргөзүп берээр.

– Сиз үйдө отуруп туруң, биз барайлы, – деди кенже кызы.

– Силер сүйлөшкөндү билбейсиңер. «Барбайм» десе кайра келе бересиңер. Ол кызга айтып, түшүндүрүш керек да.

Эртеси эртең менен Ошко барчу автобуска отурду да, шаарды көздөй жол тартты.

Арзыканды кемпир эки күн дегенде араң тапты. Жатаканага издеп барса чогуу окуган кыздары: «Ал быйыл общягага чыккан жок, эжеси менен чогуу квартирада жашайт. Күнүгө каттап окуйт. Эртең корпустан, сабакка келгенде табасыз» – дешти.

Эртеси эртең менен вестибюлга туруп алып, өмүрү көрбөгөн бейтааныш кызды күтө баштады. Улам бирөөдөн Арзыкан деген кызды тааныйсыңбы айланайын, келсе маңа көрсөтүп койчу – деп суранат.

– Ана, келатат, – деди бир маалда кыздардын бири.

Жашы жыйырма, жыйырма экилердеги ак жуумал кыз жайбаракат сагыз чайнап келаткан экен.

– Кызым, Арзыкан сенсиңби? – деди кемпир анын алдынан тосуп.

– Мен... А сиз кимсиз?

Арзыкан кемпирди таңыркай карады.

– Мен Шайырбектин апасы болом. Быйыл биз жакка чөпкө барганда таанышкан турбайсыңарбы. Балам ооруп калды. Ниме деп үмүткөр кылып койгонсуң, эки сөзүнүн бири – Арзыкан. Бир аптадан бери эчтеке иче элек. Арзыкан деп эле жөөлүп атат. Көзүнө бир көрүнүп: «Мына, мен келдим, мен жаниңдамин» – деп койчу кызым.

Арзыкан бир ай бою ага кымыз, айран ташыган баланы эчак эле унутуп койгон. Кемпирдин айтканы боюнча араң эстеди. »Жанагы дабдыр балабы?» – деп айтып ийе жаздап, кайра токтоп калды. Алар чөптө жүрүшкөндө ошол айылдын жигиттери эки студент кызды ала качып кетишкен. Бу кемпир да мени өзүнүн кем акыл, эргежээл уулуна ала качып бергени келген жокпу? – деген ой келди башына.

Кыз барбайм деп койбос бекен? – деп чоочулаган кемпир ого бетер жалбарып кирди.

– Жок дегенде таза ава жутуп, айран-сүт ичип келесиң го, кызым. Магазиндин бөлкөсүн жей берип, жадагандырсың. Ага тартынсаң кыздарыңын биттасин ээрчитип ал.

Арзыкан эми кемпирдин ар бир сөзүн аны алдап ала качуунун амалы катары кабыл алып жатты. «Кыздарыңдын биттасин ээрчитип ал» дегени шектенүүсүн ого бетер күчөттү. Балким, университеттин имаратынан чыкса эле машинага тыгып кетебиз деп сыртта эки-үч

жигит аңдып турган болушу да мүмкүн деп ойлоду. Өз оюнан жүрөгү түшүп, эки жагын алаңдап карай баштады. Аңгыча чогуу окуган эки курбусу көрүндү. Аларды көрөөр замат куткаруучулар жетип келгендей жеңилдей түштү, ушул эки курбусу аны азезилдин колунан сууруп алышкандай сүйүнүп, тепкич менен өйдө чыгып кетти. Кемпир менен коштошкон да жок.

* * *

Шапы дагы бир жумадан кийин көз жумду. Акыркы деми чыкканча Арзыкан деп чакырганын койгон жок.

Кемпир анын жаагын таңып коюп, эки кызы менен ыйлап отурду.

– Барган жериңен бак таппагыр! – деди сай-сөөгү сыздап. – Келип, бир көрүнүп койсо бир жери камип, чоңдугунан түшүп калавеле.

– Апа, ону нимеге каргап атасыз? – деди улуу кызы. – Ол ниме, сиздин келиниңиз беле? Келгенге милдеттүү эмес да.

– Милдеттүү деген жокмун... Бир көрүнүп койсо, балам бечара мынчалык мустар болуп, кыйналбайт эле да...

Бул учурда созолонгон ыйдан улам эмне жамандык болуп кеткенин түшүнгөн кошуналар туш-тараптан жыйналып келе башташкан...

ШАДЫКАН БАЙДЫН АЛТЫНЫ

(Досум Бегалыга)

Чоң атам Шадыкан бай үч аял алып, алар бири-биринен өткөн сулуу, чүрөк болуптур. Эң улуу байбичеси Мастура, экинчиси Эркайым, үчүнчүсү Кишим. Мастурадан кыз төрөлүп, анысы нышан болуп калат экен. Муну көргөн чоң энебиз намыстанып: «Байдын кызы да нышан болобу? – деп жаңы эле туулган ымыркайды супурага ороп, тумчуктуруп салат. Шадыкан бай ошондон кийин кыздуу болбой, өмүр бою кызым жок деп өкүнүп өттү. Экинчи аялынан Муратали авам. Ага бийдин кызын алып берсе экөөнүн оту күйүшпөй ажырашып кетет. Андан кийин удаа-удаа төрт-беш катын алыптыр. Уулу ала берет экен, Шадыкан бай калыңын төлөй берет экен. Биздин айылда бир киши бар эле Кармышак аттуу. Муратали авам экөө бир жолу аял талашып калышыптыр. Муратали авам чүкөдөй кичине киши эле. Кармышак авабыздын болсо бою эки метр келген дөө киши. Экөө бир күн кечке алышып турушкан дейт. Кармышак ава

тамагына бычак такап: «Мага бересиңби?» – десе, Муратали авам: «Жок, бербейм» – дейт экен. Ушинтип тура беришиптир да. Эч ким арачалабаптыр. Чын эле ошондой болгон беле? – деп сурам Муратали авам эч айтчу эмес. Кармышак ава болсо унчукпай гана күлүп койчу. Барбалаңдаган ак көңүл киши эле. Балдарды жакшы көрчү. Өзүнүн жалгыз эле баласы бар эле да. Мени кээде уурдап кетчү. Бир жолу үйүнө ээрчитип барып, уктап калсам төшөктүн арасына жыйып коюптур. Атамдар аябай издешет. «Билем, сенин эле үйүңдө» – десе: «Анда, издеп таап ал» – дейт. Атам бул бөлмөнү карап, тиги бөлмөнү карап таппайт. Жүктүн арасына жыйылуу деп оюна да келбейт да. Аябай издетип, анан бериптир. Биз тамда жашасак, ал совхоздун малын багып, кышында да боз үйдө жашачу. Таң калчу элем.

Менин атам Батырали Шадыкан байдын үчүнчү аялынан. Кулагы укчу эмес. Шадыкан бай өмүр бою ат кармаган да. Атканасында биринен бири өткөн күлүктөр байланып турчу экен. Бир жолу эки жаштагы атам жөрмөлөп барып, аттардын астына кирип кетиптир. Анан ат үркүп, тээп ийгенде такасы башына бата түшөт. Кийин мен мединститутта окуп калдым. Башындагы тырыгы боюнча болжоп көрсөм угуу борбору запкы жеген экен. Кантип тирүү калганына таң калам.

Чоң атам Ийри-Суудагы аты чыккан бай гана эмес, бир уруунун башчысы, аксакалы да болуптур. Короо-короо малын айдап барып, Самарканга гана сатчу эле деп айтышат. Өзгөндөн Самарканга кантип жеткиргенин билбейм, бирок алтынга гана сатчу. Ийри-Сууда гана эмес, чөлдө да жерлери болгон дешет. Чөлгө барып, кайра келип турганга бир гана аты – сары жоргосу чыдачу экен.

Айылдаштарыбыздын «Шадыкан байдын тиллалари силерге эле калган, ошон үчүн Москвада окуп атасың да» деген сөздөрүнөн улам мен чоң атамдын алтындары тууралуу өз алдымча иликтеп, көп адамдан сурадым. Көп болчу дешчү, бирок так өлчөмүн эч ким айта алчу эмес. Бир гана адам: «Өз көзүм менен көргөм, куржундун эки көзү толтура болчу» – деп айткан экен. Муну Жапар аттуу кошунабыз атасынан укканы боюнча айтып берди. Шадыкандын бир малчысы болот. Өзүнүн эле туугандарынын баласын кичине кезинен багып алып, ошого малын бактырчу экен. Революциядан кийин ал кедей-кембагалдардын өкүлү катары кызыл аскерлердин командири болуп чыга келет да Шадыкан тап душманына айланат. Анан Шадыкан байды кармоого буйрук болгондо жанагы койчусу аскерлери менен келет. Чоң атамдын үйүнө жакын калганда: «Силер ушул жерде туруп тургула. Үйүңдө бекен же качып кеттиби, мен карап келейин» – деп аскерлерин калтырып, өзү жалгыз барат. Барса чоң атам алтындарын

атына жүктөп, кеткен жаткан болот. Куржундун бир көзү алтын, бир көзү толо күмүш экен. «Бай ака, биз сизди кармаганы келдик. Мен көрмөксөн болуп турайын качып кетиң» – дейт койчу. Шадыкан бай: «Манавы алтындан каалаганыңча ал» – десе албай коюптур.

Дагы бир жолу Айтибай аттуу тестиер бала көрүптүр. Шадыкан бай алтындарын жайып отуруп, үргүлөп кетет. Арыраакта Айтибай эчки кайтарып жүргөн экен. Жакын келип, бай уктап атканын көрөт да эки-үч сөлкөбайды чөнтөгүнө катып алат. Шадыкан бай ойгонуп, караса эле сөлкөбайлары кем. Ал жер ээн болчу да. Барманкул менен Шадыкан байдын гана үйлөрү бар, башка эч ким жок. Ошондуктан, чоң атам тилласи ким колдуу болгонун дароо эле сезет. Жубарымбек, ушул эле алды деп Айтибайды чакырат да, улагы менен бир эчки берем деп алдай баштайт. Бала неме эчкини укканда сүйүнүп кетип, алтындарды кайра бериптир. Айтибай ава кийин: «Шадыкан бай берген эчки тез көбөйдү, бат эле бир короо болуп кетти» – деп айтып калчу.

Бала кезде чоң атам теше менен бирде акырдын астын, бирде жаңгактын түбүн каздыра берчү. «Каз!» – дейт, мен көрсөткөн жерин казам. Ата, казып бүттүм десем: «Бар, ойноп кел» – дейт. Чуңкурларды эмне максатта каздырганын айтчу да эмес, эмне көмгөнүн көрсөтчү да эмес. Бир гана жолу чөөгүнгө окшогон нерсени кийизге ороп көөмп атканын көзүм чалып калган.

Чоң атам 1968-жылы аттан жыгылып, көз жумду. Сексен төрткө чыкса да күүлүү-күчтүү болчу. Жаш ат үркүп, мөңкүп ийгенде үстүнөн учуп түшүп, жамбашы сынып кетиптир. Атам бутун шалактатып көтөрүп келди. Ошол бойдон кыймылдабай жатып калды. Доктурлар гипске салалы дешсе: «Эми карыганда Шадыкан бай атым өчүп, Шадыкан чолок деген атка калайынбы» – деп болбой коюптур. Агам экөөбүз төрт-беш айдай бактык. Өзү тура да, отура да алчу эмес. Сулк жатат кроватта. Мен анда тогуз, агам он эки жашта эле. Экөөбүз күлтүгүн тазалайбыз, банка тосуп заара ушаттырабыз (апам кыла албайт да андай ишти). Кезектешип колу-бутун ушалайбыз. Анан жазында биз жайлоого көчөөрдө чоң уулу Муратали авам жүк машина менен келип: «Ата, сизди үйүмө алып кетем» – деди. Грузовиктин үстүнө чөптү төшөгөн, чөптүн үстүнө кийизди салган. Чоң атам: «Барбайм, ушул дүлөйүмдүн үйүндө өлөм» – дейт. Авам болсо: «Менин үйүмдө өлөсүң!» – деп бакырат. Бак-бак этип, катуу сүйлөйт эле да. Болбой эле алып кетти. Чоң атам эки айдан кийин көз жумду. Биз бул мезгилде тоодо болчубуз. Өлөөрдүн астында: «Батыралынын балдары келсин, мен батамды берейин дедим эле» – деп айттырып ийиптир. Ал кабар бизге он күндөн кийин жетти.

Авамдын үйү менен биздин жайлоонун аралыгы беш-алты чакырымдай эле болчу. Кабар келээр замат атам сары жоргосун минип чапкан бойдон кетти. Кандан өткөнбү, атам да аттарды жакшы көрчү. Араң баскан кырчаңгы, чобурларды да таптап, күлүк кылып койчу. Эшекти минип, артыма беш жаштагы инимди учкаштырып, алдыма үч жаштагы дагы бир инимди өңөрүп алып атамдын аркасынан биз да жөнөдүк. Бирде арттагы иним кыйшайса, бирде алдыдагы иним ооп кетет. Ошентип атып эптеп жетсек чоң атабыз үзүлүп кетиптир.

Атам бизден мурдараак кетти дебедимби. Сары жоргосун чаап баратса, чоң эжебиз (Шадыкан бай өзү кыздуу болбой туугандарынын биринин кызын багып алган) баласын көтөрүп, ал дагы чоң атам менен коштошкону бараткан экен. Атам токтоп, жээнин алдына өңөрүп алат. Анан жаш бала менен атты катуу чаба албайт да, басыгы жайлап калат.

Бул убакта Шадыкан бай узап кетип аткан болот. Аталаш иниси, чоң атам мал сатканы барганда дайыма жансакчы кылып жанына алып жүрчү Кулубай палван менен Муратали авам келме айтып башында турушат. Кулубай авам акырын эңкейип: «Ака айт, алтындарың каякта?» – деп сурайт экен. «Силерге айтсам Батыралига бербей коёсуңар, дүлөйүм келмейинче айтпайм» – дейт чоң атам. Аңгыча сырттан аттын дүбүртү угулат. Маратали авам чыкса атам келип калган экен. Авам алдынан тосуп, аттан түшүрө койбой: «Бар, баланча авамды чакырып кел» – деп жумшайт. «Атам кандай? – деп сураса: «Түзүк эле» – деп коёт. Атам атын чаап кеткен соң Муратали авам үйгө кайра кирет. Кулубай авам: «Ака, айт, алтындарың каякта? Көрүңө көтөрүп кетмек белең? Балдарың үзүрүн көрсүн да» – деп демите баштайт. Чоң атам: «Муратали эпчил, өз жанын өзү багып кетет, дүлөйүм алса болбойт беле» – деп көшөрөт. Анан бир аздан кийин каркырак келип, шайы оой баштаганда акыркы күчү менен дубалды муштап-муштап алат да үзүлүп кетет. Ошол учурда бөлмөдө Маратали авам менен Кулубай авам гана калып, башкаларды бүт сыртка чыгарып жиберешкен экен. Бирок кимдир бирөө эшиктин сыртында тыңшап турганбы, Кулубай авамдын: «Алтындарың каякта?» – деп кайра-кайра такып сураганы, чоң атамдын: «Маңка, сага алтын эмес балаа да жок. Сага айтсам дүлөйүмө бербей коёсуң» – деген сөзү бүт айылга тарап кетиптир.

Чоң атам алтындарын каякка катканы ошол бойдон белгисиз калды. Айылдагылардын кээ бирлери Шадыкан бай сырын өзү менен кошо ала кетиптир десе, дагы бирөөсү: «Жок, андай эмес, дубалды ургулап ийгенде улуу баласы Муратали: «Бул эмне ишара болду экен? Дубалда бир гап бар» – деп ойлонуп калыптыр. Анан атасын

жайга коюп келген соң түнү менен үйүнө (чоң атамдын үйү айылдын четинде, колоттун башындагы Карабет деген жерде эле. Эл көчсө да чоң атам көчпөй койгон экен) барып, дубалды бузуп, ичине катылган бир кумура алтынды таап алыптыр дешчү. Өзүнчө эле жомокко айланып, биринен бири кооз кылып айтышчу. Мага: «Үйүнүн тегерек-четине эле көмгөн болуш керек, чогуу казып көрбөйлүбү» деп келгендер да болду. Апамдын айтымында: «Тиллани силерге калтырам, а сен болсо мынавы балага (мени көрсөтүп) бересиң» – дечү экен. Акыркы деми чыкканга чейин жанында болуп, сөөгүн кабырга койгон Кулбай авабыз бирдекени билсе керек эле. Бирок ал кишиден сурай албай калдым. Ал кезде мен жаш элем. Атам болсо алтын менен дегеле иши болчу эмес.

Бир жолу каникулга барганда атам жаңгакты кагып бер деди. Мен чоң атам өз колу менен эгип кеткен карт жаңгактын кылды башына чыгып алып, силкип атам, атам болсо жерде терип отурат. Аңгыча өйдөкү көчөдө жашаган айылдашыбыз баласын ээрчитип өтүп калды.

– Кел, жаңгак жегиле, – деди атам.

Тиги киши жаңгакты чагып берип атып, баласына мынтип айтканы эсимде.

– Же, балам. Бул киши атасынын батасын алган. Ошон үчүн балдары Москвада, Ташкенде чоң окууларда окуп атышат да. Ал эми алтындарын алып калган чоң уулунун бири эки деле болгон жок...

Менин жаңгактын башында отурганымды көрбөй сүйлөп атат да. Ал эми атамды болсо бул дүлөй, укпайт деди окшойт.

ПЕШЕНЕСИНЕ АТ ТЕПКЕН

Бишкекке учушум керек болчу. Саатты карасам бир аз убакыт бар экен. Кой, нануштө кылып ала коёюн деп мейманканага жакын жердеги чайканага бет алдым. Демейде киши кумурскадай кайнап турчу чайкана али ээн. Чайканачы жигит самоордун жанына жыйылган чайнектерин бирден сүртүп, бир аял мизилдете шыпырылган короого суу сээп жүрөт. Бурчтагы сөрүдө болсо эки киши отуруптур. Мен дагы бир чайнек чай менен нан алдым да тигилердин бет маңдайындагы сөрүгө барып отурдум. Жашы кырк-кырк бештердеги бул экөөнүн бири шаардык болсо керек, кылдат тегизделген чачын артка кайрып тарап, галстук тагынып алыптыр. Экинчиси айылдан келген окшойт. Үстүндө денесине анчалык жарашпаган костюм, шым, жээги кара калпагын чечип, жанына коюп коюптур.

– Шонтип, кууп чыкты дечи? – деди шаардыгы карс-карс күлүп.
– Аталаң чыгы-ып кетевеервей, ондо пулumu кайра бер девейсиңби? И, пешенесине ат тепкен ырысы жок десе!

Анан же мен алардын сөзүнө кулак түрүп калганымды байкадыбы же жөн гана сыр бөлүшкүсү келдиби, мага карап сүйлөй баштады.

– Бу менин досум болот. Тоодо мал багат. Кечээ кой сатып, балдарына кийим кылганы келиптир. Экөөбүз кечке шаар кыдырдык. Анан кечке маал бечара жесирдин сообуна калайын (катыны былтыр өлүп калган) деп бир келинге апардым. Пулуну төлөп (миң сом дейт энеңискейин!), давай, жакшы дам алгыла деп кеттим. Мен кетер замат тиги аягы суюктун телефону чыңгырап, «мен азыр келем» деп чыгып кетиптир. Бул отурат да, качан келет, качан жата калавыз деп. Жарим саат өтөт кевейт, бир саат өтөт кевейт. Бир малда эле жыйылган төшөктүн жаниндаги бешиктен баланын үнү чыгыптыр. Көрсө, ичинде алты-жети айлык, эмчек эмген бала бар экен да. Досум адегенде отура калып, терметип көрүптүр. Бала басылбай эле көгөрүп, эрип калыптыр. Оозуна упчу салса «түф» деп чыгарып иет экен. Апасыны чакырайын десе телефонун билбейт. Илаажи куруганда баланы бешиктен чечип алып, комнатада нары-бери баса баштаптыр. «Овай, укта, балам, укта-а» – дейт экен. Бала ого бетер эрип ийлайт экен. Бул болсо колун силкилдетип, нары-бери басат экен. «Кел, апасы кел! Мына, келди... Апасы келди, о-о-на, келатат. Бол апасы, тез келе кал!» – дейт экен.

Шонтип, таң агарганча бала терметип, алдей айтып чыгып кетиптир. Өзүнүн бешта баласы бар, бирок олордун биттасини ям колуна алып, алдейлеп көргөн эмес. Катыны жакшы эле да. Буга бала каратчу эмес. Жанагы келин шо бойдон таң атарда келиптир. Ылжып мас дейт (дагы бир клиентти обслуживайт этип келе калды да). «Эй, каяка жоголуп кеттиң? Балаң ийлади» – десе, «Ийласа карап отура бердиңби? Сүт бербейсиңби. Курсагы ачса ийлайт да» – деп кайра өзүн беттен алыптыр.

– Каша кылып бербейсиңби дейт, – деп кошумчалады досу.

– «Шкафта манная крупа бар эле, буламык кылып бербейсиңби? И, өлүгүндү көрөйүн жүдөмүш, бар жогол!» – деп үйдөн чыгарвериптир. Анан мен саар туруп, ниме болду экен, кабар алайынчы деп жолдо келатсам жетим баладай болуп мынаерде турат. Али карга кык чокуй электе бул болсо чайкана качан ачылат деп пайлап турганы экен да.

Тиги киши сөзүн токтотуп, досун элжирей карады.

– Конечно, карап көрдү да. Баштын каватаси бул болсо, кулактын каватаси бул болсо...

Анан муштумун түйүп, досунун мурдуна такап-такап койду.

– Бу дабдырды ураверсең, ураверсең...

Чачы тасырайта кырылып, кулагы аткулактай делдейген досу жаздыкка жанбаштаган калыбында унчукпай гана жылмайып отурду. Мага бул окуя анын эмес эле тиги айтып аткан кишинин өзүнүн башынан өткөндөй сезилип кетти. А балким, досу жөн гана шакаба чегип, тамашалап аткандыр.

– Чын эле ошондой болдубу? – деп суроо салдым тигиге.

– Кичине-кичине көркөмдөп атат. Бирок негизи шондой эле.

– Жүр эми, сени аптовузга салып коёюн, – деди шаардыгы. – Балдарыңа бар.

Экөө туруп жөнөштү.

– Саңа бир балаа кылып катын алып бербесем бовой калды. Күзгө чейин койлоруңду жакшылап семирт. Ого чейин мен лайыктуу бирөөнү таап коём. Тоого барып, уй саайсың десе шаардин келиндери ынавам өлбөйт. Же каватаң түзүгүрөөк болсочу...

Досу бу жолу да унчукпай гана ырсайып койду...

Поэзия

**Бектуруш
САЛГАМАНИ**

Элестетсем

*Бир унутуп койбой өткөн кайгысын,
булбул болуп боздойт жүрөк жай-кышын.
Сынган сөөктөй сыздайт, какшайт көңүлүт,
сүрөтүңдү тиктеп туруп, Алтыным!*

*Мени эртелеп улгайтты да туң, азап,
мени өзүңдөн башка коёт ким аян?!
Элестетсем – тааныбайсың жолуксак,
өз жакаңдан чоочун бир баш кылаят.*

*Элестетсем – өбөтүн да тартынбай,
эч жан айтпас сөздөрдү айтам калтырбай.
Божурасам сага болгон сүйүүндү,
бир тен этес, аалам көтөралгыстай.*

*Элестетсем – зар болуп бир көрүшкө,
эрте-кечим ыр болуп сен жөнүндө,
күйүп жүрүп бир өзүң деп отуруп,
кыпыным да калбачудай өлүмгө.*

1977-жыл. 6-май

Дүңгүрөйт-ов, бакыт күүсү чертилген,
дүйнө – көркөм, жашагымды келтирген.
Бүгүн сени биринчи ирет кучактап,
бүгүн сени биринчи ирет өптүм мен.

Кубанычтын кезип, жыттап гүлзарын,
кут, байлыкка толуп турат туш жагым.
Бүгүн сени менен бирге жаттым да,
бүгүн сени биринчи ирет жыттадым.

Жүрүптүрмүн турда бир сен жетишипей.
жандүйнөм бул күндөн түгөл, тегиздей.
Сага тенсиз деле бакыт тушуктак,
сенсиз, бирок өттөк тага кезикпей.

Учул акыл, тунук – ыйман, пейили,
уул-кыз болсун сүйүүбүздүн желиши.
Ааламдагы кыздардын эң асылы
ах, бул күндөн тартып болду меники!..

Мен өзүңдү жоготуп алдым окшойт

Мен өзүңдү жоготуп алдым окшойт,
колдон кушун качырган мүнүшкөрдөй.
Тынтынч көңүл айдыңын кайгы копшойт,
жүрөгүм турда убайдын туңун сезбей.

Көрбөйсүң го! – деп кыйнап каптаган ой,
көз алдымдан кетпейт бир сүйкүм элес.
Сүйүү дагы согуштай – башташ оңой,
бүтүшү – оор,
унутуш түткүн элес.

Тагдыр салган тар,
тайгак жолдон эптеп,
тынбай келет кайгытды жолдош кылып.
Кыз бүткөн дал өзүңдөй болсо экен! – деп,
көрүнгөндү карайтын окшоштуруп.

Келекелеп күлгөнсүйт баары журттун,
калаа дагы сени жоктоп турат муздап.
Кусалыктан жаралган таарынычтын
көкүлүнөн жүрөмүн сылап-сыйпап.

Мен өзүңдү жоготуп алган окшойм,
Табалбайтын,
бактыга жашайм жетпей.
Чоң жарышта озо албай калып боздойм,
күлүк аты түрт кеткен саяпкердей.

Сагынчу

Кезигер күнүбүзгө канча калды?
Канакей, санайын!

Көп өтпөгөн бейм.
Сен барда ойлогуп жок башкаларды,
сен барда башкаларды көрбөсөт дейм.

Кайкышып кайрылыштан жеткенчекти
карайтын кубалашкан көгүчкөндү...
Сагынды көздөрүбүз тиктешкенди,
сагынды эринибиз өбүшкөндү.

Үтүттүн каректери бажырайып,
үшкүрүк кайта-кайта чалып күүсүн,
көгүндө сагынычтай айы жанып,
келатат кирген суудай агып күүгүп.

*Токтоосун каалабайт да өмүрүнүн,
тирүүлүк кылгуут түшөт сапар улап.
Бүткүл шаар сени түштөн көрүш үчүн
уйкуга бараткансыйт атайылап...*

Кандай жакшы сени ойлоо

Капкара түн.

Кыштак уктайт.

Мен – ойгоо,

кандай жакшы жалгыз жатып сени ойлоо.

*Капысынан тартты «селт» деп оң көзүм,
келе жатат бекенсиң а, же жолдо?!.*

*Мен тарапта борошолуу кыш калып,
сен тарап – жаз, ышкындары ыргалып...*

*Түндө саап жатып уктап ойгонсом,
төшөгүм да калат гүл, сен жыттанып.*

*Адам деген жетпесе да бакытка,
аны саап жашайт экен жарыкта.
Жылмаяуңду элестетип жылдыздар,
жыргайт гүлдөр жытыңды эске салышса.*

*Жүрөк кургур жаш баладай кудуңдап,
жолдоруңдан тоскусу бар утурлап.
өзүңдү ойлоп алып жыргай беретин –
өзүмчө бир жалгыз калган учур таап...*

Биз экөөбүз

Сен да мага,
 мен да сага жетпедим,
 сен да пенде,
 мен дагы бир пендемин.
 Алдыргандай мойнумдагы тутарды,
 айгине да арман менен эстээрим.

Бир бакытка биз экөөлөп жетпедик,
 бир бакытты барктай албай тепседик.
 Сен да ага,
 мен да айыптуу этесмин,
 сенде да бар,
 менде да бар пенделик.

Сен жыттанып бактар, гүлдөр буркурап,
 сенин көзүң окшоп дайым күн чыгат.
 Мен бар кезде – тахабат бар, сен барсың,
 мен бар кезде турат сүйүү буркурап!

Кетеси жок көл өңдөнөт мен сенсиз,
 кандай алда жүрдүң экен сен менсиз?!
 Түгөйүбүз,
 түнөгүбүз бөлөк, а
 жүрөгүбүз бир турбайбы эч бөлгүс!..

Өткөн сүйүү берген ырлар – белегин,
 Өтүр бою жырдап ырдай беретин.
 Жер астында жатсам дагы даңктайтын,
 жер үстүндө тахабат бар экенин.

*Кайгы, туң барын билбей жаш баладай,
Кудайым жеткирсе экен жашка далай!..
Жашайлык бизден турун сүйүшкөндөр
жасашкан каталарды кайталабай!..*

Мурас

**АШЫМ
ЖАКЫПБЕКОВ**

УЛУУ ТОО

(Новелла)

*«Эки адам тоого чыкса,
бири көлчүктү көрөт,
бири көлчүктөгү айды көрөт».*

Эл сөзү

Менин таңкы салкыным

Таластын керме тоосунун этек жагында Күркүрөөнүн башында кош чоку бар. Мен азыр ошол кош чокунун ортосунда ак мөңгүнүн салкынында отурам. Этектен бери эки саатча атчан жүрүп, зорго чыктым. Жаңы чыгып келгенде өпкөсүн кагып, тизелери титиреп турду эле, тору ат эми араң отко кирди. Чылбырын сүйрөп, суу жээгиндеги көк майсаңда жүрөт. Тайган чарчамак беле, шимшилеп жойлоп кетти. Мен алдагайда төмөн калган өрөөндү карайм.

Бул эки чокунун сол жактагысын Манастын чокусу дейт эл, оң жактагысын Бакайдын тоосу дейт. Манастын чокусунун боорунан калың корумду аралап, таштан-ташка соктуга тик ылдый, мен отурган тектирге кулап түшүп жаткан Шаркырак суусунун шары эки чокунун ортосун шоокумга толтуруп, атына жараша кулак тундурат. Кызык шоокум... кулагың деле тунгансыбайт, тиги торунун кез-кез бышкырганы даана угулат, а бирок суунун шары эки тараптагы зоокалардан жаңырып турса, бүт дүйнөнүн эзелтен басылбаган түбөлүктүү үнү сыяктанып туш-тушундан курчап, канатына көтөрүп, алда кандай жеңилдик сездирет.

«Адам тоону эмне сагынат?» – бул суроо көптөн бери көкүрөгүмдө. Тапкан жообум алымсындырбайт: «Тоолуктар туулган жерим деп сагынар. Ойдогулар тоонун залкарлыгына, көркүнө куштарбы?» Бул жетишсиздей. Мындан башкача, мындан байсалдуураак жооп тургансыйт тереңимде. Бирок оюма даана келбейт. Дамаамат ушул.

Кече шаардан келатып, автобус те төмөнкү Кара тоонун капчыгайынан береги кең өрөөндүн жайыгына суурулуп чыга бергенде да бараандатып көзгө биринчи урунган эки аксакал кейиптенип, эки чоку ар дайым биринчи көрүнөт, биринчи көрөт. Мен бул эки чокуну сагынып келаттым. «Адам эмне үчүн тоону сагынат?!» – деп ойлоп келаттым. Кара тоонун нары далдаасында эле кыялым менен автобустан озуп, бала күндөн карекке сиңген бу кош чокуну көрөр алдымда кадыресе алеп-желеп болдум, жазатайып кош чоку бул жолу ордунан көрүнбөй калчудан бетер түпөйүл өрөпкүп келдим. Анан капчыгайдан чыга берген жерде мени утурлай жанаша бастырып келаткан эки баатырдай кош чокуну көргөндө максатынан адашпай келатканына көз жеткен жолоочу мисал көңүлүм тынчыды, аяптоор кубанып калдым. Билесиңерби, ар нерсе жөнүндө адамдын көңүлүнө сиңип калган өзүнчө элеси болот. Тоолордун элеси менде өзүнчө.

Кыштын башы эле. Мен анда бала күнүм. Бир жолу кечке күн алай-дүлөй болуп, кар жыттанган суук шамал жүрдү, айылга жамгыр жаады. Түн кирди. Жатар алдында эшикке чыksam, шамал да басылыптыр, булут да жок. Асман чайыттай ачык, ай чыга элек экен, жаанга жуунган жылдыздар сергип, тазаланып, бири калбай жабалактап чыккан экен. Тоону карадым. Карап алып аптыгып кеттим. Тоого кар жааптыр. Айсыз караңгы түндө, этекте жер ылайланып карарып, төбөсүндө асман түнөрүп турган караңгыда тоолор сүткө жуугандай аппак болуп мунарланып турган экен... үйдөгүлөр үр салганча мен селейип карап тура берипмин. Ошол элес али ушу күндө көңүлүмдө тумсак бойдон. Тоо дегенде көз алдыма дайым ошол элес келет. Мен ошол түнү эшикке чыкканыма кубанам...

Азыр ошол тоонун көкүрөгүндө отурам. Төмөнкү жашылданган кең сайда чубалып калган күмүш сызма кейиптенип, алдагайда, те казактын Кара тоосунда сойлоп кирип Күркүрөө жатат. Туураланган биздин кыштак ичинде түбүнөн карасаң заңгыраган мектеп, клуб өңдүү курулуштар бул жерден көзгө илешпейт. Мына – бийиктик. Жердеги алптар тоодо майда көрүнөт. Өзүн зор эсептегендерди тоого чыгарса...

Ушундан улам болсо керек, көңүлдөгү көптөн берки капалык, кече жолдогу сары санаалар азыр маанисиз.

Ордуман турдум. Баятан бери ары жойлоп, бери жойлоп, мурдуна жыт урунбаган соң келип жаныма жаткан тайган да турду. Тору ат

тойгон көрүнөт, башын жерге салып суу боюнда үргүлөп турат. Күн чак түш болуп, эки чокунун дал ортосунда, менин төбөмдө. Аркарлар жуушаган маал. Манастын чокусун таяныш керек. Өйдөкү жалама көк зоолордун түбүндөгү эшилип түшкөн мөңгүнүн салкынына жуушачу эле. Мен жеткиче кайра жайылып калар бекен. Мындан ары жол кыйындай берет: тик бет, калың корум. Ат мөңгүгө жете албас, жолго таштайм го.

Торунун басмайылын тартып миндим да, тайганды узун байлап жетелеп алдым, антпесе жыт алып жүрүп кетет, кийикти үркүтөт. Бетегеге тойгон тору бат эле кайрадан бышылдай баштады, улам-улам тезек таштап баратты. Аны кыйнабадым, эрки менен бастырып өйдөлөй бердим.

Мен машыккан деле мергенчи эмесмин. Жөн гана тоого чыкканды жакшы көрөм. Анын үстүнө көптөн бери келбегенге сагынып калыпмын. Дайым шаардан келген сайын бир чыгып кетпесем, кайра кайтканда бирдеме унут калгансып эңшерилип кетем.

Шаардан кече эле келдим. Шаардан жардамга келдим, биротоло көчүп келдим. Таарынып десем болор эле, кимге таарынам? Тагдырга деш болбойт, анткени тагдыр деген өзү болбогон эле нерсе окшойт. Турмушка десем болор эле, бирок турмуштун ээси адам өзү дешет. Демек, ага таарыныч макоолук болор. Анда ким калат? Өзүм. Эмесе, ушинтип айтсам тагыраак болор: өзүмө таарынып, өзүмөн жадап, өзүмөн качып келдим.

Үй-жайымды жарым ай мурун көчүрүп жибергем. Иштерими өткөрүп жүрүп, өзүм кече бошоп чыктым.

Мен шаарга жашай албайт экем, шаарлык боло албайт экем. Институтту бүткөндөн кийин үй-жай куруп, шаарда турганыма быйыл үч жылга аяк баскан. Жүрө берсең, эптеп күн өтө берчүдөй, ошентип көргөн күн курусун. Үмүттүн да чеги бар. Турмушубуз эртең оңолор, бүрсүгүнү оңолор деген үмүт аялым экөөбүздү үч жыл шаарда кармап келди. Акыры үмүт да чарчады, убадасын аткара албаган немече мен да шылкыйдым. Анан айыл кайдасың деп жолго салдык.

Ушундан улам болуш керек, кече жолдо келатып, улам айылга жакындаган сайын эмнегедир зааркана бердим, кысына бердим. Эртең менен жолдошум автовокзалга узатып келип, аны менен коштошуп жатканда, анан автобус шаардын четки тамдарын артка таштап, биротоло жайыкка чыгып баратканда мен эч кандай өкүнүч сезбедим, кайра шаарды табалагым келип, аны чанып бараткандай ызаланткым келди. Ошентет белем – эгер менин кетишим менен шаар эңшерилип, катуу кейиште калары чын болсо. Кайдыгер гана жөнөп кете бергем. Анан айылга жакындап жолугар тууган-туушкандарыма кантип учурашарымды, алардын суроолоруна эмне

деп жооп береримди ойлоп, мен өзүмдү түлкү кууп жетпей, кайра ээсине күнөөлүү шыйпаңдап кайткан тайгандай сездим, ошого заарканып келаттым.

Аялым оорукчал эле. Баягүнү шаардан көчүп жөнөгөндө ал ыйлап кеткен. Айылга кетүүнү бирге кеңешип, бир макулдашканда эчтеме дебеген аялым анан көчкөндө ыйлаганын көрүп, анын мага чыккандагы үмүтүн актабаганым үчүн өзүмдү айыптагам. Айыптаганда аргам кайсы, көөдөнүмдү ачуу зарна ачыштырып кала бергем. Эми үйгө жакындаган сайын аялымын унчукпаган, бирок таарынычтуу көз карашын элестетип, аны көрүүдөн ого бетер заарканып келаттым...

Улам өйдөлөгөн сайын тору ат кыйнала баштады. Кулак түбүн гана тер басканы менен энтиккени катуу, тизелери араң бүгүлүп, араң жазылып, айылдан такалатып чыккан курч туяктары мерчемдүү жерине жетпей кыр ташты жаза басат да, мүдүрүлүп кете жаздайт. Түшүп жетелеп алдым. Кыйнабай өтөккө таштап, жөө деле чыгат болчумун, эгер кайра артыма кайтар болсом. Кайра кайтпайм, бу тик бетти кыялап, нары Төө-Карынга өтүшүм керек. Жанараак айттымбы-жокпу, бу жолу мен тоого үч-төрт күнгө чыктым. Кыдырар жерим бир далай...

Дагы бир топ чыгып барган соң, жаткан төөнүн жумгагындай корум жаштар көбөйүп, бет ого бетер тикеленди. Атты ошерге таштадым да, тайганды жетелеп, андан өйдө жөө жөнөдүм. Улам өйдөлөгөн сайын менин да тизем бүгүлүп, көкүрөгүм ачышып чыкты. Жүрөк катуу кагып, он кадам тырмышып басам да, дем алам. Муундарым калтырап, араң таканчыктап турам. Тайган улам тумшугун көтөрүп, аба жыттайт. Кыязы, кийиктин жыты искелбей жатат окшойт, болбосо кыңшылап жулунмак.

«Мергенчи жанын жейт, үйдөгүлөр майын жейт». Муну да менден бетер күйүгүп баратканда бирөө айткан белем. Анан калса акактаган иттей оозуң менен дем алып, кыйналганың жанга батат. Ойлойсуң: «Эмне азап мынча кыйналып?.. Кийиги да курусун, же алар мага тийген жырткыч беле өчөшүп сүрө куугудай, же тиги чокуга чыксаң таалайыңы табасың деди беле?» Жеткен бийигиңен кайра кайткың келет. Токтой калганда өпкөңү кагып артыңа калчайсаң, те алыскы төмөндө, желеленген боздун астында айылың, кече эле, эрте менен эле бейкапар жүргөн тынчтыгың калган. Бирок кичине тура түшсөң эс алып каласың. Ошондо эртеден бери кыйналып чыгып келаткан мээнетинди кыйбайсың, кайткың келбейт. Жогору чокунун түбүнө, эшилген мөңгүнүн алкымына аз эле калды. Дагы тырмышып жөнөдүм.

Мен жалакаймын. Биздин айылда Абайыл деген мергенчи жигит бар; далай жолу тоого бир чыктым, катар басышып да көрдүм. Чен-

детпейт. Чарчабайбы десен, ал деле кара-көк болуп түтөп, энтигип басат. Бирок өжөр, жогорудан бир белгини көздөп коёт да, ошого жетмейинче дем албайт. Аерге бир аз эс ала коюп, андан өйдө дагы ошентип жөнөйт. Ал ортодо мен эки-үч токтойм. Же алчылап майда кыялап тик өйдөлөбөй, боорлоп кыркып кетем. Ал чокуга жетип, кадимкидей эс алганда гана мен араң чыгып барам. Андан нары дагы бийигирээк чоку көрүнөт: «Эчки-теке тиги чокунун аскаларында, жүр, эрте күндү кеч кылбай», – деп ал дагы жөнөп берет. Анчалык эс алып үлгүрө элек мен ошентип уттуруп коём...

Эгер табият биздин шыбагабызды чоку-чокуга бөлүштүрүп койгон болсо, мен дайыма куру кол калмак экем.

Сыягы, ошондой болсо керек.

Чарчап барып, тик бетке, чоң таштын таза ным топурак жыттанган коңулуна башты салып коюп, чалкаңан түшүп жатсаң, бул өзү бир ырахат. Акырындап энтиккениң басылып, жердин сызына далың муздап, күн тийген көкүрөгүң кийим астында ысып, көздү жумуп, колу-бутту сунуп таштап, бир кеңирсыйсиң. Үстүңдө ысыктан бозомук тарткан асман, жаныңда акактап тайган жатат. Ал салаңдаган тилин жутуп, бир азга тынч боло калса, бетегени тараган жел кулак учунда шуулдап, дүйнө адепки жаңы жаралгандагы ээн, жапайы кейпинде тургандай сезилет. Шаардын кулак-мээнин кужурун алган машиналары, күнгө күйгөн асфальт менен бензиндин жыты, кошоматчылык, көз карандылык, куулук-шумдуктар, тыгылышкан жашоо, кыжылдашкан кезек күтмөйлөр, автобус-троллейбустарда автомат кассага бир тыйынды ашык салгысы келбей майда сурап акыйгандар, жакшы идеалдар, жаман адамдар көңүлгө алууга арзыбангандай жийиркеничтүү, маанисин жоготкондой майда көрүнүп, өзүңдү андан бийик сезесиң. Адам өмүрүндө бир жолу бийиктикти сезе албаса, кунарсыздыгы да!..

Үйлөнгөн жылдан баштап аялым экөөбүз бирөөнүн үйүндө акы төлөп, орусча айткандай, частная квартирада туруп калдык. Ээси алтымыш ашып калган эткээл, сары чийкил, тумшугунун үстү тарамтарам кызылданган киши эле. Багыбызга, жакшы киши болчу, ыраматылык. «Үй издебей кожоюн изде» деген макал сөз бар, шаарда. Биздин кожоюнубуз эс тартканы турмуштун шары катуу жерлеринде жүрүп, жакшы-жаманды көргөн, нечен жооптуу кызматтарда иштеген, пенсияга чыкканына эки жыл болгон түшүнүктүү адам экен. Менчик «волгасы» бар. Тамды да келиштирип салыптыр, кыргызча айтканда он, орусча айтканда алты бөлмө. Балдары эр жетип, иш-

тешет экен, кийин чогулуп бир турсак, баткыдай болсун деп салган окшойт. Азырынча ээн турганда не кажет, аялы экөө үч бөлмөнү ээлеп, калган үч бөлмөгө эки түтүн жан кирдик: бир бөлмөгө – мен аялым менен, экинчисин – бизден бир жыл мурун окууну бүткөн жигит аялы менен; ортодогу бөлмө бир орток далис.

Иван Карпович (кожоюнубуз) ачык-айрым киши, граждандык согуштун учурунда эле Кыргызстанга келип, түштүктөгү басмачыларга каршы күрөшкөн адам, кыргыздын үрп-адат, жол-жосунун билет, кыргызча суудай сүйлөйт. Сүйлөшкөндү жакшы көрөт. Басмачылар менен урушуп жүргөн окуяларды айтып отурса, өзүнчө узун сабак сөз. Кечкурун, өзү айткандай, муруттун астына (муруту деле жок) эки жүз граммды бастырып койсо, чечилип сүйлөп берет. Элүү ашып калган, көкүрөктүү, колу балбырап жумшак, мүнөзү да колуна окшош Александра Васильевна – аялы. Кийинки жылдары оорукчал болуп кетиптир. Короо-жайын зымылдатып кармаган, чачылганын жыйнап-термеген ошол. Иван Карпович эриккенде гана багын аралап, мөмө бербеген, өзү айткандай, бойдок калган бутактарын кайчы менен кыркып койгону болбосо (көп жылдар бою кызматта жүрүп суук кол болуп калса керек) көбүнесе «волгасын» айдап алып, эртеден-кечке балык уулайт. Балык уулоону кумар туткан адамдар көп эмеспи.

– Жыргал эле ушунуку, – деп калат кээде Кадыралы «волганы» тегерене басып. – Биз качан жетер экенбиз...

Кадыралы – алиги ирегелеш коңшум.

Аны укканда Иван Карповичтин көп кайталап айткан сөздөрү эске түшөт:

– Ээ, балдар, башыңар жаш. Бирок азыртан эске тутуп алгыла, турмушта тандаган жолуңар түз болсун, ишиңер ак болсун, а дүйнө деген, кыргыздар айткандай, алтын баш аман болсо табылат.

Бирок кээде Иван Карпович кайта айтар эле:

– Ушу силер, кыргыздар, абдан жалкоосуңар. Кымызга ныксырап, боордо жамбаштап жатып көнгөнсүңөр. Болбосо, карачы, шаарда менчик үйлүү кыргыздар кол менен саналат. Ха-ха...

Кадыралы жашоо-тиричиликке ыкчыл болуп чыкты. Көп өтпөй бир күнү айтып келди:

– Шаардын четинен участок кестирип алдым. Там салыш керек...

– Кантип саласың?

– Э, баштап койсо, акырындап бүтө берет да... сени ашарга чакырам...

Мен ойлоп-ойлоп акылым жетпеди: байлыгыман арылайын десең там сал, күнөөмөн арылайын десең – катын ал дегендей, там салыш оңой иш бекен. Кирпичи, жыгач-тактайлары, жадегенде мыктарына

чейин... түгөнбөгөн түйшүк да. Анын үстүнө баары бекер келмек беле, же «арылайын» дегенге батпай жаткан байлык бар беле? Кадыралынын кызматы дурус, башка да ишенген жери бардыр. Менин айлыгым эки кабат болуп, иштен калып калган аялым экөөбүздүн тамагыбызга араң жетет... Жок, куру убараны башка үйбөй, коммуналдык квартиранын кезегин күтүш керек. (Иштеген жерде кезекке туруп койгом, онунчу болуп.)

Кадыралы жаркылдап сөзгө кыйын, ачык-айрым, кишинин ичи-койнуна бат эле кирип кетчү жигит. Сүйлөгөндө эки жамажайынан шилекейи чыгып, аны качан жутат деп мен быякта кысталып ооз кургатам. «Алтын шилекей» деп койчу өзү. Чакырган коноктору ар түркүм: кээде салынып жаткан тамдын ашарына катышкан студенттер келет; кээде мен иштен келатып, эшиктин алдынан жеңил машине көрөм.

Бир күнү келди ал сүйүнүп:

– Квартира алдым!

– Коммуналдыкпы?

– Ананчы.

– Тамыңчы... салып жаткан тамың?..

– Анын дубалдары туруп калган, сатып жиберем да.

Баарыбыз ал үчүн кубандык, ажыраш аяк ичип, жабыла көчүрүп койдук.

Үйгө келгенде аялым капаланат.

– Эмне болду?

– Биз качан жетер экенбиз...

– Оо... ошого элеби?

– Жакшы квартира экен, баары ичинде.

– Бизге тийгени сыртында болмок беле. Шашпа...

Бир күнү сөз ортосунда Иван Карпович айтты:

– Көрүп турам, сен эч качан жакшы жашай албайсың...

– ?..

– Кадыралыны көрдүңбү? Киши – киши менен киши дейт го силерде...

Мен эчтеме дей албадым. Кээде чын сөз да адамды корунтуп коёт.

Өзүнчө ойлонуп басып турган Иван Карпович кайра жаныма келди да, ийниме колун коюп айтты:

– А впрочем и не надо так, как он. Здесь что-то не чисто¹.

Күзүндө Иван Карпович дүйнөдөн кайтты. Алыстагы балдары келип, шаардан эски кызматташтары, башкалар болуп, көп эл чогулуп урматтап көмүштү. Чоң көчөдө венотор чубалып, сөөктүн

¹ А бирок кереги жок. Бул адал иш эмес ко.

артынан эл чубап, элдин артынан «волгалар», «москвичтер», башка машиналар чубады.

Кадыралы экөөбүз бир катар баратат элек:

– Атаң көрү, өлгөндө артыңан ушунча машина ээрчисе, жакшы эле өлүм болот экен.

Денем «дүр» эте түштү: «Что-то не чисто» деген Иван Карповичтин сөзү эсиме кылт этти.

Баарынан да Александра Васильевнага кыйын болду, күйүтүнө өзүнүн эски кесели кошулуп, катуу жыгылды. Балдары акылдашып, энесин көчүрүп кетмей болушту. Тамды сатууга бүтүм чыкты.

– Биз эмне кылабыз? – дейт аялым.

Бул суроо менин көкүрөгүмдө да турган.

– Эмне кылмак элек, отура беребиз...

– Там менен кошо сатылгансып... кызык болот экенсиң.

Мен аргасыздан күлүп жибердим. Аялым да айтарын айтып алып, кайра өзү күлдү.

Бирок биз ал тамда отурбадык. Жаңы кожоюн келди. Жакшылап карасаң, адамды сырт кебетесинен улам мүнөзүн, кесибин боолго-лоп билүүгө болот. Жаңы кожоюнубуз, сыйкы, соода тармагында, болгондо да сатуучу эмес, завхоз сыяктуу жумушта иштеген неме көрүндү: богогу ээгин тээп семиз, кандайдыр кир сезилип, ачык жерде, күн астында көп болобу, назили сары өңү тотуккан, тамак жесе ууртунан майын сарыктырып, бурдап жеген адам экен.

Кадыралынын ордуна эч ким кирген эмес, бир чоң тамда аялым экөөбүз гана турчубуз, ал келди да:

– Ну что ж, дорогие гости, придется вам освободить дом, – деди.

– Нахлебников у меня достаточно, чтобы заполнить его.¹

Эмне кылмак элек, ээси келсе бээсин бер деген. Эки-үч күн тура турууга уруксат сурап алып, квартира издөөгө кирдим. Жакын тегеректи аялым арытты, алысты мен кыдырып жүрдүм. Остановка сайын акыйып зым карагайларды карай берем, квартира берилет деген сөз жазылган алакандай кагаз болсо, жулуп чөнтөккө салам (адресин көчүрүп жазып алса деле болор эле, дагы бирөө окуп, менден мурун илип кетпесин деп, жетпей жатып кызганам).

Ардеме учурунда кыйнаса, оор-жеңилине карабай, дүйнөдө андан өткөн кыйынчылык жок көрүнөт пендеге. Мен да ошондо квартира издегенден кыйын кордук жок деген ойго келдим. Буга чейин дурсураак үйдө турган жаным, дагы Иван Карповичтикиндей үй жолукчудай жүрүпмүн обол. Өтө жаманына кирбей сыртынан кеткем.

¹ Кана эмесе, кымбаттуу меймандарым, үйдү бошотосуңар го, менин бул үйдү толтурар ашкебилерим көп.

Кийин жиңкеним куруганда кайра барып, ошол жаманга жетпедим. Анткени жай аяктап, айылдан шаарга умтулгандар көбөйүп, мага окшоп, үй издегендер арбын экен, илип кетишет. Ошентип эки-үч күн эмес, арадан бир апта өттү. Күндө ишке барарда бир саат, иштен чыкканда эки саат издеп жүрүп, бир кемпирдин көңканага окшогон квартирасына туш болдум. Кемпир өзү турган үйдөн бөлөк, жепирейген жалгыз бөлмө экен. Жадап бүткөн мен кайыл болдум. Кемпир жалгыз экен. Короосу кенен, бир бурчта иткана, бир бурчта ажаткана, бир бурчунда өзү турган үй, бир бурчунда алиги «көңкана», ортого чакан алча бак, калган жерине козу кулак, пыяз айдаптыр. Жанагы көк базардын кемпирлеринен болсо керек деп жорудум.

Мен квартиранын ичи-сыртын айландыра карап жүргөндө кемпир эшик алдында ордуна жылган жок, бек буулган чаначтын оозундай бырышы көп оозун кымтып, көзүнүн төбөсүнөн тиктеп отурду. Карап бүтүп, анан акысын кестик. Чынында ошол акынын үч айлыгын чогултса ушунчалык жер кепе жасап алууга болор эле. Бирок макул болдум. Анан кемпир сурап калды:

- Дети есть?
- Нет, – дедим оюмда эчтеме жок.
- Жена работает?
- Нет, – дедим.
- Ну ладно, переезжайте...¹

Ошону менен жаман да болсо баш калканыч тапканым үчүн балдарына эт тиштеп келаткан мышыктай кудундап аялыма жөнөдүм. Сүрөттөп айтып берсем, обол ал көңүлдөнбөдү. Бирок кожоюн да шаштырып жатканын ойлоду окшойт.

- Деги бир көрүп келеличи? – деди.

Эртеси ээрчишип бардык. Үйүндө күймөнүп жүргөнбү, кемпир көрүнбөдү. Ит байлануу, жетпейт. Өз үйүбүздөй короого киргиздим да, көргөздүм. Аялым «жаңы тамынын» оозуна токтоду да, ичинде жылан бар экенин билгенден бетер кирбей койду. Чын эле көңүлүнө жакпай турду. Тиштеп келген эти сасык чыгып калган мышык кейиптенип, жанында мен турдум.

Качан келгенин байкабаган экенбиз, аңгыча артыбыздан кемпир унчукту:

- Нет, нет, милые, не пойдет... я вас не пущу...²

¹ Балдарың барбы?

– Жок...

– Аялың иштейби?

– Жок.

– Эмесе, көчүп келе бер.

² Жок, жок, мунуңар болбойт... Силерди киргизбейм...

Чочуп кеттик. Чүрүшүп артыбызда туруптур.

– Что ты меня обманывал? – деди мага кемпир. Анан аялымдын чедирейген курсагын чукуду. – Это что? Не котик же родится... Шум-плач, а еще подрастет, будет топтать зеленъ... Нет, милые мои. Поищите другую квартиру, я вас не пущу...¹ – деп кемпир жебирей берди. Биз нес болуп калыппыз, оозго сөз кирбеди. Үрөйүбүз учуп короодон чыкканча шаштык.

Үйгө жеткенче аялым экөөбүз унчугуша албадык. Баланын үмүтүндө жүргөн кош бойлуу аялыма мен атайлап ээрчитип келип алиги жаман сөздөрдү угузгансып, өзүмчө шылкыйып бардым...

Квартира эптеп табылды. Бирөөнүн жайкы кухнясы бар экен. Асты кампа, үстүндөгү бир бөлмө балакана биздин жай болду.

Андан кийин канча квартира алмаштырбадык. Бирок кыз алган жарың сыяктанып, биринчи турган квартиранга жетпейт экен. Баягы көчөдөн өтүп калсам, Иван Карповичтин тамы көзүмө жылуу учурап, киргим келчү. Анан Александра Васильевнанын тагдыры эске түшүп, азыр кандай абалда болду экен деп, аяп ойлонор элем...

Жогору аскадан таш кулады. Акактабай тынчып калган тайган селтең этип ыргып турду. Ойго алаксып көп жатып калыпмын, таштын коңулунан мен да турдум. Күн түштөн кыңкая берген экен. «Мергенчи болсоң мендей бол» – деп, өзүмө күлдүм. Эми мөңгүнүн түбүндө кийик калды дейсиңби. Бирок ушунча болуп чыгып келген соң барып кайтайын дедим. Кереге сакал мөңгүнүн түбүнө бардым. Үстү жак көк жалама зоо, асты шагыл, туш-тарап аска. Жанараак төмөнкү тектирде сарыккан суусунан башталат. Бирок ачык агып жаткан суу жок, шагылдын асты шуулдап, эки жактагы аскалар жаңырыктап турганы турган. Эки асканын ортосунда бет алдыдагы эшилген мөңгүнү аңырая тиктеп турган тайган экөөбүздү ушул чокунун жумгагына салыштырып, сырттан көргүм келди. Адамга караганда чиркей менен кумурска чоң да, күчтүү да экен. Байкуш адам!.. Анын тагдырына кейисе да, сыймыктанса да болот.

Кийиктен дайын жок, менин көзүмө эмес, тайгандын жытчыл мурдуна эчтеме илинбеди. Бүгүн бу жерге жуушабаса керек, жаңы коргол көрүнбөйт. Бирдемеден үрккөнбү, же башка себеппи, айтор, бүгүн да, кече да келбептир.

Ага мен кейиген деле жокмун. Тайганды агытып жиберип, ташка көчүк бастым, бир азга отурдум. Тайган алыстап шимшилеп кетип, шагылдын таштарын шылдыраткан шыбырты угулбай калганда

¹ Эмне үчүн алдадың мени?.. Бул эмне? Мыймыл туубайт дейсиңби? Ызы-чуу, ый басылбаса... Буту басып алганда жашылчаларымды тепсесе... Болбойт, секеттер, башка үй таап алгыла, мен силерди киргизбейм...

көрүнбөгөн, суунун шары кайрадан бүт ааламга толуп, мени курчап алды. Сүрдүү доош. Бул доош ушул улуу чокуга гана жарашкандай. Чоку болсо көкүрөк керип заңкаят, эгер ал болбосо үстүндөгү калдырган асман кулап түшчүдөй. Кең көкүрөгүндө анын сүрүнө билинер-билинбес калтаарып, улуулугуна апкаарып мен отурам. Бул бийикке канаттуу учуп жетпейби, асманда нокоттой тирүү караан жок. Бирок ушул бийикке жеткен тайган экөөбүз эле десем, жакаман жеңиме учуп-конуп бир чымын жүрөт... Маңдайдагы улуулукту ага ыраа көрбөдүм, кагып өлтүрүп салдым: ыйык, улуу жер болсо да адам эмнелерди илештирип келбейт...

Канча миллион жыл, канча миңдеген кылымдардан бери турат болду экен ушул тоо, ушул чоку? Геологдор муну жаш тоо, көп болсо элүү миллионго чыкты дешет. Кызык, миллион деген сан мага аз көрүнөт, андан көрө нечен миң десе кыял жетпечүдөй алыс. (Сезим менен эсептешпей, факт деп кашайган илимпоздор мунумду кыргыздын терең эсеп, чоң илимден артта калганы дешер. Айтса айта беришсин, кимдин оозун ким тыймак, өзүнө ынсап бербесе.)

Ошентип мен ушул карт, ушул жаш чоку менен бетме-бет, оозмо-ооз сүйлөшкүм келет. Бул чокунун көз алдынан кандай доорлор өттү экен? Адамзат жарала электе эле азыркыдай болуп шагылдын астынан көрүнбөгөн суу шаркырап, аскалары ушинтип жаңырып турду бекен? Адам акыл-эсине киргенден бери бу чокуга убайын көрсөттү бекен? Ал чокунун убайын гана көрүп, эсесин кайтарбай келатабы? Бизден кийин бу чоку канча кылымдар турар экен?.. Атаң көрүп, бу дүйнөдө түбөлүктүү деген нерсе болсо, ушул тоо, ушул жаратылыш, ушул дүйнөнүн өзү го. Анын жанында адам өмүрү бир жылт этип өчкөн учкун тура. Аны ойлобой дагы айлыктан айлыкка жетиш үчүн күндүн тез өтүшүн каалайбыз. Азыркы чымындай болуп...

Чоку тоготпойт, теңине алып жооп бербейт, шуулдап жаңыргандан башка тили жок. Же ушул доош анын тилидир? Адам өзүн гана акылдуу, тилдүү ойлоп, башка макулуктарды төмөн санайт эмеспи. Балким, бу таштын да тили бардыр, мунун тирүүлүгү адам тирүүлүк деп эсептеген тирүүлүктөн башкача тирүүлүктүр?.. Болбосо, жаратылыш акыл-эсти учкун мисал аз өмүрлүү адамга гана берип, түбөлүктүү өзүн куру калтырды дейсиңби? Түбөлүктүүнүн акыл-эси, тили биздей күнүмдүктөргө түшүнүксүздүр...

Мындай ойлордун түбү, тыянагы болчу беле. Бул ойлор жалгыз менин башыма келди дейсиңби, илгертен бери нечендер баш катырып өткөн ойлор да... – деп ордуман турдум, артыма кайттым. Күн кечтей электе Төө-Карынга өтүп, кечки жайытты карап, болсо-болбосо да эртерээк түнөк жай таап алыш керек. Атка бет алдым. Жогору

асканын түбүнө шимшилеп кеткен тайган менин басканымды көрүп, жете келди. Менден озуп, таштардын коңулдарын шимшип жөнөдү.

Күн бешим болуп калды.

Шагылдан өтүп, кайра жанагы корумду аралап келатсам, тайган бирдемени кажылап жатат. Барсам, кулжанын башы. Чоң кулжа экен, мүйүзү эки оролуптур. Кече күнү атылган го, мүйүздүн шакектенген түбүндөгү сөөк кызарып жаңы. Тиги жуушоодо кийиктин жыты калбаганы ушу тура, бирин окко берип, үркүп кеткен белем. Кулжанын башын мүйүзүнө кызыккан неме эле артынып кетпесе, мергенчилер алып жүрбөйт, чарчаган атка өзүнчө жүк. Бирок бу баш жаңы болгону менен көзү, мээси оюлуп, маңдайында бир чымчым куйка жок. Түлкү акең түнү менен ары оодарып мүлжүп, бери оодарып мүлжүп, биротоло тазалаган соң эки мүйүздүн дал ортосуна, как чекенин үстүнө саңдап кетиптир. Карап туруп, түлкүнүн кылыгына күлдүм. Кээде кыжырың келгенде аргасыздан күлөсүң. Чоң кулжанын как чекесинин калыңдыгы бир элидей болот, анча-мынча жерден чып этменин огу теше албайт дешет мергенчилер. Өзүм атайлап атып көргөн эмесмин, болсо болот. Эми ошол ок өтпөгөн как чекени түлкүнүн кордогонун карабайсыңбы. Кулжанын бир шыйрагына тең келген түлкү... Жадегенде бекер эт жегенине ыраазы болуп кете берсе не. Жок, өлгөндүн жазасы – көмгөн кылып, кулжа жамандыгынан өлгөнсүп... Адалды арамдык жеңгенсип... О, жаратылыш, сенин адилдигиң да, адилетсиздигиң да ушу го!..

Ардемелер ойго түшүп, төмөн илкий бастым.

Төө-Карын демекчи, аты куп жарашкан. Буржук-буржуктанып домпоюп, араласаң бир жери казан чуңкур, бир жери тоголок дөбөлөнүп, өзүнчө эле тазаланбай жаткан төөнүн карыны. Төмөн алыстан карасаң Төө-Карын сырын айтып тургансыйт. Кыязы, бир доорлордо Манастын чокусунун сол тарабында андан бийик чоку болуп, жер титирегенден уламбы, ал чоку талкаланып, бери төмөн көчүп келип, жумуруланып токтоп калгандай.

Төө-Карынды аралаганымда күн дигер болуп кетти. Манастын чокусунун көлөкөсү Төө-Карынды акырын каптап баратты. Мен туш-тарапты акмалай карап, жай бастырып жүрүп отуруп, наркы күн тийген бетке жеттим. Көлөкө артыман ээрчип бара берди. Төө-Карындын ичи көбүргөндүү, көк-жашаң келет. Кийик оттоор жери көп. Дүрбү салып, жогору мөңгүдөн бери кыркып карап отурсам, жана мен өткөн капталда жайытка жаңыдан чыгып келаткан аркарларды көрүп калдым. Наркы көлөкө түшкөн коктудан улам

бир-экиден чубап чыгып, токтой калып чар тарапты сактана карап, боордо келатышты. Көлөкөлүү жерде жүргөндүктөн түсү даана билинбейт, бирок жондору кызгылт-күрөң тартып калганы сезилип турду. Эки аркар башкалардан ирдүүрөөк экен, жанында козугалары ойноктоп, андан-мындан чөп башын бир искеп коюп жүрөт. Алар да багалаңдан өтө баштаптыр.

Көргөнүмө кумарланып карай бердим. Эми аларга жетиш кайдан. Жеткиче эле караңгы кирип кетер. Демек, көз кумарын кандырган-дан башка чара жок.

Көлөкө жылып мага жетти, менден өтүп, арттагы бетти таянып кетти. Мөңгүдөн сыдырым жел урду. Аркарлардын карааны үзүл-кесил гана көрүнүп калды.

Ушинтип бүгүнкү мергенчилик тамам болду. Мөңгүнүн музунан ээрдин жумгагындай бир кертим алдым да, түнөк издеп өңөрүп, төмөн бастырдым. Төө-Карынды этектеп келип, чоң жарака таштын түбүнө түштүм. Өзүмө ык, атка оттуу жай экен. Тоо арасы адатынча бат эле көз байланып келди. Ээр-токумду алып, атты тушап коё бердим да, отун терип кеттим.

Бат эле каш карайды. Куураган арчадан бир кучак терип келип, от жактым. Мөңгүдөн сындырып, чайнекке салып, чай кайната баштадым. Түнкү сыдырым суук тартып, тайган экөөбүз тең отко ыктап отурдук. Бүгүн анча көп баспасам да чылгыйлык кылып атка урунуп калгамбы, эки жоон саным салмактанып ооруп, белим уюп, оттун кашында ээрге чыканактап мен жаттым. Күлдүн пыры учса, же арча чатырап, учкун атылса дирт этип коюп, көзүн кыбыңдатып, эки колуна чочоё таянып, тайган отурду. Оттун жарыгынан айлана биротоло капкара болуп, нарытан аттын күртүлдөтө чөп чайнаганы гана угулат. Кээде үстүбүздөн канаттарын шуулдатып, үкүбү, байлубу учуп өтөт. Жогору аскадан таш кулап, бир топко шалдырттап келет да, кайра тымтырс болуп калат. Элейе калган тайган экөөбүз да тынчтанабыз. Ал экөөбүздүн кулагыбыз түндө, көңүлүбүз кайда экенин өзүбүз билбейбиз. Бат эле суу ызылдап кайнап чыкты. От көкүрөккө тээп, тайгандын да тумшугу ысып, кетенчиктеп калганбыз. Чайнекке чай салдым. Куржунду жая салып, ичиндеги үч жапкан нанды алып коюп, үйдөн камдап беришкен түйүнчөктөрдү алып чече баштадым. Бир түйүнчөктө – он чакты кертим чакмак кант, бир түйүнчөктө эки тоголок пияз жүрөт. Мунун кереги деле болбой калды жана көбүргөн тере келгем. Үч түйүнчөктү жазып коюп, калай кружкага чайдан куюп, канттан салып, ышкырылта ичсең, өмүрүңдө эч качан мындай даамдуу тамак ичпегендей болосуң.

– Ах, – дедим чайды ууртап, ысык демин кайра үйлөп, – биз деле Хемингуэйден кем жашабайбыз. – Анан маңдайымда чочоюп, менин

кыймылымды ээрчий карап отурган тайганга жарты нан таштадым. – Ме, М' Кола¹.

Хемингуэй демекчи, чай ичип отуруп, оюм анын Африкадагы аңчылыгына кетти. Өзү, эркелеген аялы, кызматчылар, жол көрсөтчүлөрү болуп, бир үйүр журт. Жүктөрүн тарткан машиналар, өздөрү мингенге башка жеңил машиналар, мылтыктын ар түркүмү... Эрте менен даярдап койгон тамактан тоюп алып, жандоочуларын ээрчитип, арстан, буйвол уулап кетет. Олжолуу болсо – олжолуу, болбосо куру кол лагерине кайтып, кол ваннага түшөт, кийимин алмаштырат, анан оттун кашына отуруп алып, «виски с содовой» ичет...

Жок, анын аңчылыгынан меники кызыктуу сыяктанды. Же азыркы абалымдан ардандымбы, иши кылып Хемингуэйге суктангым келбеди. Аныкы тим эле мырзалык сейил көрүндү.

Анан дагы: кандай кыйын, акыйкат, жазуучу болгону менен төрөлүк тегин коё бербейт экен го. Бөтөн жерде көп атар мылтыкчан аңчылык кылып жүрүп, жергиликтүү элден жаа, найзачан аңчылык кылган бирөө-жарымын көрүп калса, алардын аңын алардан кызганат.

Неси болсо да, эрин күйгүзгөн калай кружкадан ширин чайды «виски с содовой» деп ичип отурдум.

Чайды ичип бүтүп, «дасторконду» жыйнап, отту дагы күчөтүп койдум да, «төшөгүмү» салдым: ээрди жаздап, «жумшактап» үстүнө желдикти коюп, ичмек тердикти астыма төшөндүм; көрпөчө менен бөктөрүнө келген купайке жуурканым болду. Бирок азыртан жатыш эрте өңдөнүп, «жууркандын» үстүнө бүкүлү бойдон – чалкаман түшүп, талыкшыган денемдеги чарчоонун ырахатын тыңшап, ободого жылдыздар менен оттон учкан учкундар аралашып, асман-жердин ортосунда уюлгуп ойноп жатышкандай...

Ошентип жатып уктап калыпмын.

Түн бир оокумда ойгонсом, тишим тишиме тийбейт.

От алдагачан өчүптүр. Тайган бүрүшүп аягымда төшөктө жатат. От өчкөнгө асман чаңкайып, жанагы жылдыздар жанагы эле орундарында жетигендин кочушу гана казандан бирдеме сузуп алгандай чалкалап калыптыр, жана чыга элек ай алдагачан түштөн ооп, Манастын чокусунун далдаасынан шоолаланып турат. Тоо арасы ала көлөкөлөнүп, сүрдүү: жогорку мөңгү ай нуруна чагылышып кашкаят, мен турган жерди чокунун көлөкөсү калдайып басып турат.

Аттан дайын жок, карааны да көрүнбөйт, шыбырты да угулбайт. Болсо-болбосо төмөн сууга түшүп кетсе керек.

¹ М' Кола – Э. Хемунгуэйдин «Африканын жашыл адырлары» деген китебинде мергенчи-автордун жалдап жүргөн малайы.

Бүткөн боюм тырышып калыптыр, чиренип жазылгым келет, чиренсем тарамыштарым үзүлүп кетчүдөй чоюлат. Атка аябай урунганым азыр катуу билинди, отту кайра жакмакчы болуп басайын десем, эки жоон саным сүйрөлбөй, жамбашым, белим ооруйт.

Аттан теке-тука болдум. Отту кайра келгенде жагармын деп, төмөн бастым. Эгер ат төмөнтөн суу ичкен соң, тетирисине алса, андан ары айыл кайдасың деп жүрүп кетиши ыктымал. Аттан айрылсам, ээн тоодо менин күнүм эмне болот. Мылтыкты алдым да, ооруган жериме карабай акырындап ылдыйладым. Бир аз бара түшкөн соң сол жагым капилеттен шыбырттап калды. Байкоос бараткан жаным, чочуп кеттим. Карасам, тайган, ал артыман жете келери эсимде жок. Жаныма тайган пайда болгондон кийин аны караан тутуп, тоо түнүнөн сүрдөбөй калдым.

Айтканымдай эле ат булакка жетип токтогон экен. Суусунун кандырып, дагы бир аз чөп чалган окшойт, азыр курсагын кампайтып, үргүлөп туруптур. Таанышына менден мурун жете барам деп, тайган аны да бир чочутуп алды. Булак менен менин түнөгүмдүн ортосу да итапкан жер экен, кайра атты жетелеп жөө чыгып келатканда билдим. Жакшы жери, үшүгөнүм өтүп, өр талашканда кайра күйүгүп, тердеп чыктым. Куураган арчалардан тере келдим да, отту жаңырытып жагып коюп, «төшөгүмдү» таштын жаракасына жакыныраак ыкка жылдырып, чындап жатмак болдум. Бирок уйку жок. Арча чатырап, учкундары мага чачырап, күйгөнүн карап жаттым.

«Жана «төшөккө» учкун түшпөгөнүн кара».

Бирок уйку келбеди. Жамбашыман таш өтөт, колумду сойлотуп, улам бирин алып таштайм, бир аздан кийин кайра эле башка жери мен өтөт.

«Жана уктаганда бу таштардын өтпөгөнүн кара».

Уйку келбес болду. Туруп отурдум. Ай чокунун далдаасынан дагы нарылап, жогорку мөңгү да эми кашкайбай, күңүрттөнүп калды. Тоо коюну дале уйкусуна ойгонбой, тынч, сүрдүү. Бу сүр – сырдуу сүр. Адамды коркутпайт, түрлөнтөт, апкаарытат. Улуулугунанбы, ээндигиненби, же ушул экөөнөн теңби, айтор, мен апкаарып отурам. Шаардын түнкү ээн көчөлөрү эске түшөт. Анда капыстан хулиган жолугабы деп, чочулап басасың. Же өзүң кичине алагүү болуп алсаң, бирөө жарым жолукса тумшукка коюп өткүң келет. Биерде кимден чочумак элем. Ээн тоодо жалгыз адам – өзүм. Бирок апкаарыйм.

Таң атары жакындыгын билгизип, мөңгүдөн сыдырым суук жел жүрдү. Тайган бүрүшүп келип, жаныма жатты. Анын да уйкусу жок, кыбыңдап отту карайт. Улам арчанын сыныктарынан отко таштап коюп, табына денем кеңирсип мен отурдум.

«Үй деген ушу да, – дедим өзүмчө күлүп, – түндүгүң асман, керегегең таш, төшөгүң таш. Квартира деп шаарда сандалып жүргөнчө...»

Ушул абалымда бул оюм өзүмө жакты. Шаарлыктар суктанган, алардын бардык комфортко жеткендери эрмек таппагандан улам тоо деп шыпшынып кыялданган романтикасы менин ушу таптагы чыныгы жашоом болуп жатканыңа корстон болдум.

Таң куланөөк салганда кече кечинде аркарлар жайылып чыккан боорго жөнөш керек. Жеткенче шоола тарап, жарык болуп калат. Андан кечиксем, күндүн мурду көрүнөрү менен аркарлар нары тоо ашып кетет. Жел да күн чыккыча бет алдыман согуп, менин жытымы артка айдайт.

Ушинтип план түзүп койдум да, анан адатымча кыялга баттым: буюрса, түнү менен жуушап, башын жерден албай жаңыдан отко кирген аркарларга өңүп таңга жуук барсам... анан алардын бири кулагын тикчийтип, башын көтөрө калганда ок чыгарсам... Ал куласа... Калгандары качып бергенде узатпай дагы бирин жыгып калсам... Эгер жарадар болуп качса, тайган бар... Эки аркарды атка теңдеп артып кеткенге да куп ылайыктуу... А үчүнчүсү болуп калсачы?.. Ажап эмес да, биринчиси бир эле октон кулап калса, калгандары элеңдеп аны тегеректеп калышса, анда бирин... анан качып бергенде бирин жарадар кылсам, аны тайган тиштеп жыкса...

Байкоостон үн чыга күлүп жибердим. Тайган селт ыргып турду, обол кайдан үн чыкканын баамдай албай, жүгүрчүдөй жүткүнүп, кулак түрүп калды. Мен дагы күлдүм да, аны башын сылап жоопуттум.

Мен кыялыма күлдүм, азыркыма эмес, деги ишке ашпасын билип туруп, дамаамат ушинтип кыялдана берген адатыма күлдүм... Бул өзү эмне мүнөзбү, же жолдон кошулганбы? Качан болсо ушу...

Былтыр шаарда жашачуда не бир кыялдарга берилип, аягында өзүмө далай күлгөм.

Ошол кухняга туруп калган жылы кыш катуу болду. Былтыр эле... жок, мурдагы жылкы кыш экен. Астыбыз пол, полдун асты темир-бетон плиталар экен, подвал – кампа жабдылган да. Кышкы аязда темир-бетонун муздачу болсо, муздун үстүнө жылаңач отургузуп койгондой. Отунду эптеп камдап алганбыз, бирок быягынан жаксаң, быягынан өчөт. Бет алдың жылыса, көчүгүң менен аркан муздайт. Кышкы чилдеде аялым төрөп, төрөт үйүндө он күнчө жатып калып, ошондо мен көргөн азапты айтпа. Аялым үстү-үстүнө жагып турганга мурун үй ичи дурус турбайбы. Ал жок, мен эрте менен бир жагып коюп ишке кетем, кечинде келсем үй ичи муздаткычтан бетер болуп калат. Жалгыз өзүмө эчтеме эмес экен, болгон жууркан-төшөнчүлөрдү асты-үстүмө үйүп алып, билбей калам. Наристе бала менен жаңы төрөгөн аялыма кандай болор экен деп, тарткан убайым

ушу болду. Жарыкчылыкка жаңы келген бала бу дүйнөнөр өтө суук экен деп, кайра кетип калбас бекен деп корком. Чыгарына эки күн калганда иштен атайын суранып алдым да, кечке меш жактым. Кичине жылымсырап калды. Болгон жалгыз керебетти мештин түбүнө жылдырып келип койдум, мурунку ордуна жылуулук жетчү эмес. Ошону туура кылыпмын.

Иши кылып, баланы жерге тийгизбей кармадык. Жатканда ортобузга алып жатабыз. Обогу уктаганда басып койбос бекенбиз деп, коркуп жүрдүк, кийин көнүп кеттик. Көнгөнүм ушунчалык, азыр да бир жамбашыман жатсам, ошол капталым биротоло уюп оорутмайынча оодарылбай жата берем. Адам көнбөс балээ барбы. Бала да көндү суукка, кайра чыйрак болчудай көрүндү. Иштегилер сураганын баланы ортого алып жатып жүргөнүбүздү жаңы тапкан айла катары мактаныч менен айтсам, бир аял:

– Но это же не гигиенично,¹ – дейт.

Жашоом алардыкындай эле деген кыяз кылып, сыр бербей жүрчү элем, уялып кеттим.

– У нас все микробы замерзли², – деп тамаша менен кутулдум.

Бала эчтеме болбоду, ошол кыштан аялым оорукчал болуп чыкты. Жаңы төрөгөн неме баланын кир-когун жууп, колу суудан кургабайт, көмүр жагып, күл түзөөгө чолосу тийбейт. Ал аз келгенсип, айдын аяк ченинде акчадан жутап адат болуп кетти. Ичкен-жегени дурус болбосо, тыңый элек немеге ал да кыйын экен. Иши кылып кышы менен ооруканага үч жолу жатып чыкты. Андан деле оңолбой, ден соолугу начарлай берди.

Кырсык адамга бир жабышса биротоло төө басты кылып алат эмеспи...

Күн жылымдап, февраль аяктап калган кез эле. Мен дүкөнгө барып, нан, сүт апкелдим. Калган тыйынга сатуучу өтпөй жаткан лотерея билетинен бирди берди. Мейли деп алып алдым. Үйдө да мурун алынган эки-үчөө бар эле. Баарын алып, номерлерин карап отурдум да, өзүмчө кыялга баттым: ушулардын жок дегенде бирөө утса... «волга» утса... Сатып жиберер белем, же минип жүрөр белем? Өзүм төлөмөр үйдө турсам, мингеним «волга» болсо, куп жарашат да... Сатсам... баасына эле сатсам... Жок, баасынан ашыра сатса деле алчулар көп дешет. Бая күнү ким айтты, бирөө «волга» уткан лотерея билетин эки «волганын баасына» сатты дейт. Алар анча акчаны кайдан табат? Жейт да... Азыр жебеген киши жок окшойт, газвода саткандан баштап... Мен өз баасына эле сатат элем. Анан акчасына

¹ Антүү тазалык эмес да.

² Биздин үйдөгү микробдор тоңуп калган.

тамды чекесинен чертип туруп сатып албаймынбы... А эгер ушу билеттерден экөө утуп калсачы, макул, бирөө «москвич» эле болсун... Анда «волганы» сатып, там алып, «москвичти» минип жүрөр элем. Жок, «москвичти» сатыш керек, ошонун кунуна деле ойдогудай там келет, мингенге «волга» жакшы да... Анан горисполкомдун жанынан башымы чыгарып өтсөм... Дем алыш күндөрү үй-бүлөмдү салып алып, шаардын сыртына чыгып кетсем... Азыр минбеген «волганын» кийин картайганда кереги эмне... Кээде аялымдан уурданып, кыздарды салып жөнөсөм...

Анан күлүп жиберипмин.

– Ит экенсиң! – дедим.

Иймейип баланын туңгагын жууп отурган аялым чочуп кетти:

– Ким?

– Ха-ха-ха!..

Оорукчан адам таарынгыч болот.

– Эмне тилдейсиң? – дейт аялым.

– О, жок сен эмес. Ушуякта бирөө...

Жогору аскадан таш кулагандай болду. Тайган ордунан аткан бойдон кетти.

«А кыялың менен куру, дагы кечиктимби?»

Мен Туяк-Төргө жеткенче күн көтөрүлүп калды. Эки-үч күн жүрүп эчтеме ата албай кетемби деп, чындап ардана баштадым. Милдетим кийик атыш болбосо да, мылтык алып тоо аралап жүргөн соң канжыгам куру кайтсам, көргөн киши күлбөйбү.

Төө-Карын болсо эчтеме бербеди. Балким, берет беле, эгер менин кыялдарым болбосо. Таңга маал тайгандын артынан мен да тура жөнөдүм. Чыгыштагы тоо баштарынын арты шоолаланып, «кадыресе жарык болуп калганда аркарлар жайылган боордун астына жеттим. Тайган алыс кетпей эле токтогон экен, байлап алгам. Түз чыгып барышка, жайыттын чет-жакасы ачык көрүндү. Кайрадан Төө-Карынды аралап имериле кеткен жылга менен өрдөп отуруп, болжолумдагы аркарлардын капталынан чыкмакчы болдум. Курсак ачып, каруу кетип, тердеп-бурдап мерчемдүү жерге жакындаганда тайган жулуна берди. Берер болсоң бере көр деп, жүрөгүм ого бетер аптыга кагып, катуулай бастым. Кара тер чыгып алган соң өпкөң шамалдап, күйүккөнүң да билинбейт экен. Салаадай болгон жылгадан чыга бергенде тайган тыбырчылап, каңшылап жиберди. Анын башын жерге ныгыра басып, тыңшай калдым. Болжолумда аркарлар элүү метрче келген өйдөңкү тектирде болуш керек. Бирок

аерден үрккөн дабырт угулбады. Аңгыча жогорку асканын түбүндөгү шагыл шагырап калды.

Иш ошондо эле бузулган экен. Мен энтек-тентегим чыгып, өңүткө жеткенче күндүн нуру аска-асканын учтарына боёлуп, анан ылдый жайыла баштады. Тайган жанагысындай жулкунбай калган. Ошондо шекшип, өңүттөн башбаксам, тектирде аркар турмак балээ да жок. Улам соксоюп көтөрүлө берип, акыры тикемен тик турдум, ары-бери бастым, жаңы корголдору жайнайт, жуушаган жерлеринин чөбү жапырылып жатат. Мен жерден из карасам, тайган акыйып кыр-кыр башын карап, таңкы суук желге көзүнөн жаш чуурутуп отурган. Агытып жибердим эле тик өйдө салып-уруп жөнөдү. Багытын уланта андан озуп карасам, те күндүн нуру жаңы жайылган кырдан он бир аркар чубап ашып баратыштыр. Кызгылт-күрөң жондору күндүн тамылжыган нуруна чагылышып, эрте мененки закымда үзүл-кесил кооз элес болуп, менин карматпаган кыялдарым сыңары кыр ашып кетип баратышты. Көрүп туруп ушундай асыл макулукту аткың келбейт, бирок аттырбай кеткенине ичим ачышып калды.

Эми мына, Төө-Карынды кыркып өтүп, Туюк-Төрдүн сол ыптасындагы мөңгүлүү бийик тоонун түбүндө турам. Туш-тушунан тик болгону менен ушул тоонун башында кашка баш кишинин төбөсүндөй болгон бир гектарча тайпаң бар. Ал тиги көрүнгөн мөңгүдөн да жогору. Кийиктерге беймарал жайыт. Аерге аюу да келип калат дешет, өзүм көргөн эмесмин. Эми ошол кашкага кай жагынан чыксам дейм. Төрдү алкымдап барып, анан дагы атчан бир топ жогору капталдап чыккан жолу бар. Мергенчилер менен мурда бир чыгып көргөм. Бирок азыр аякка желкем жер тартып турат. Алыс. Бу бетинен бирөө-жарым чыкканбы, жокпу билбейм, бирок биерден караганда оңой эле көрүнөт. Болгондо атты ушерге таштап, жөө чыгыш керек.

Неси болсо да кичине ойлонуп алууга суу жээгине түштүм. Күн кадыресе ысый баштады, бирок таштан-ташка жанчылып аккан суунун салкыны жан жыргатат. Эртең менен тамактанбай күйүгүп тоого чыгып келгенге кардым катып калыштыр, жата калып тиш сындырган суудан ичтим, анан нан малып жедим. Анан жалпак таштын үстүнө чалкаман жатып алып, чыгар тоонун башын карап: «Чыкпай эле койсом эмне болот, акыры ата албагандан кийин?» – деп ойлодум. Бирок бу оюм мобу таш үстүндөгү жыргалыман улам пайда болуп жатканын, баары бир чыгарымы билип, ошондон ышынып жаттым.

Ушинтип көздү жумуп коюп, чалкаман түшүп жатсам, кайдандыр бүркүттүн шаңшыганы угулду. Көзүмү ачсам, асман ачык, тик каратпаган күндөн башка эч караан көрүнбөйт. Бирок бүркүт дагы шаңшыды. Кызыктым. Ошондо тиги мөңгүлүү зооканын далдаасынан эки бүркүт учуп чыкты. Биринин чеңгели куру эмес, тарбайып

салаңдаган бирдеме кармап келатат. Аңгыча ал чеңгелиндегини коё берди, шаңшыганы угулду. Кийинкиси шукшурулуп келип, илип кетти. Мен дүрбү салдым. Чеңгелдегиси аркар экен. Айраң калыпмын. Эки бүркүт аны алмак-салмак алмашып, мен жаткан Туюк-Төрдүн үстү менен тиги Саятчынын аскаларын карай алып баратты. Дүрбү салып жаттым: аркардын али жаны бар окшойт, кыбырагансыйт, бирок ал ушу бийиктен куласа өлөрүн билип, андан көрө өпкө-жүрөгүнөн өткөн уу чеңгелдерге кайыл болуп бараткансыды. Албетте, аркар антип ойломок кайда, жонунан мыкчылып, төрт аягы төмөн салаңдаганы менен мойнун кейкейтип, жерди карагысы келбегендей, өйдө, бүркүттү карап баратканынан улам мен ошентип ойлодум. Эки бүркүт улам бир колу талып кеткенде шаңшып таштап жиберди, элүү метрче ылдый кулаган аркарды экинчиси шуулдап жетип, андан ары илип жөнөп, менин үстүмөн алып баратты. «Баракелде!» – дедим мен алардын күчүнө, күчүнөн мурун да эрдигине, ушундай бийик үчүн жаралганына суктанып, өзүмчө толкундап.

Аздан соң бүркүттөр аркарды Саятчынын аскаларына алып кирип кетти. Кыязы, анда уясы, уясында балапандары бар го.

Биздин шаарга кээде, көбүнесе кышкы чилдеде ажайыпкана, орусча айтканда, зверинец келип калар эле. Кышында келген себеби анда ысык өлкөлөрдө жашаган пил, маймыл, тоту куш өңдүүлөр үчүн биздин түштүк ыңгайлуураак болсо керек. Ыңгайлуу болбой курусун (кышкы чилденин биздеги суугу оңой бекен), алар титиреп, жүдөп турчу. Ажайыпкана кызык жай. Бирок качан барбайын, бүркүткө, арстан менен жолборско, пилге боорум ооручу. Менин түшүнүгүмдө: бүркүт ачык асман, бийик обонун баатыры, пил болсо дүйнөдөгү айбандардын эң күчтүүсү болуп туруп, эң айкөлү, момуну. Ушул төртөөнүн кор болгонун көргүм келбейт, ушул төртөөнү кордогон адам алардан пас көрүнөт. Кор болбогондо эмне, бүркүт бийик асманынан, арстан менен жолборс жаңы кандан, пил чүйгүн отунан ажырап, кол карап, дайым камоодо. Ошондо ойлоор элем: «Ушулардын ордуна төрт жаман адамды отургузуп, көкүрөктөрүнө «Чыккынчы», «Кара мүртөз», «Мансапкор», «Кошоматчы» деп жазып койсо...»

Азыр тиги эки бүркүттү көргөндө ошол ойлоруман улам толкундап, суктанып кеттим. Бирок ажайыпканада жүргөндө башка нерсени ойлобопмун: аркар байкушта эмне жазык, жерге чыккан чөптөн башкага зыяны жок бир асыл жан, а бирок ал күчтүүлөргө жем болуш үчүн гана жаралган. Асмандагы бүркүттөн, жердеги карышкырдан коркот; азыр мылтык күчөгөн кезде адам ал үчүн карышкырдан наараак жоо болуп калды. Аркар байкуш кайда барып жан сактайт?..

Табият аны атайы күчтүүлөргө жем болуш үчүн жараткандай, аны жеш үчүн күчтүүлөрдү жараткан.

Табияттын адилеттиги да, адилетсиздиги да ушул экени кайрадан мени ойго салды.

Быйыл жазда, шаарда жүргөндө... Бир күнү иштен келаткам. Жаңы сур «волга» жаныман зуу өтө берип, токтоп калды. Ичиндеги бирөө арткы терезесинен кол булгалады. Барсам, Кадыралы экен.

– Кел, түш, – деди саламга сунган колумду тартып.

– Каякка?

– Түшө берсеңчи.

«Волга» көрсөм сүрдөп кетмей жайым, Кадыралыдан мурун да, ушундай жаркыраган машине мени күтүп калганына оюму жыйнабай түшө калдым.

– Бу кандай, же өзүң мейманга чакырбайсың, же мен чакырсам кыйыласың? – деп Кадыралы адатынча ачык-айрым күлкүсүн салды. Мен бирдеме деп күңк-мыңк эткиче кайра өзү үстөмөндөп тамашалай берди:

– Сеникине барсам чакыртпай деле барып коёт элем, кедейсиң да, жөндөп коноктой албай кайра өзүмдү уят кыласыңбы дейм. Ыя, чынбы?.. Ха-ха-ха!..

Айтканы чын эле. Мен да күлгөн болдум.

– Кандай, иштер жакшыбы? – деди кайра кадимки жөпжөнөкөй боорукерлиги менен.

– Алынча.

– Салкын кандай жүрөт? Жентекке качан чакырасыңар?

– Жүрөт... Дагы төрт-беш айдан кийин.

– Өзүң кандай?... – дедим мен кезегим келгенде.

– Көрүп турбайсыңбы, – деп ал тамашалуу үнгө салды да, эстей койду окшойт:

– Квартира эмне болду? Качан жеткидейсиң? – деди.

– Дайны жок, али баягы он кишинин бири ала элек.

– А тиги... управлениеңердин замначы албадыбы.

– Ал министерствого тийген квартираны алды дешпедиби.

– Кайдагы министерство... Быйылкы жылдын эсебинен силерге тийген квартира болчу, ошону беришти.

– Кантип?... Ал жаңы эле келбедиби?

– Жаңы эле келип алып коёт да.

– Бизге быйыл квартира бөлүнбөй калды деген директор.

– Оо, мадыра баш... Ошол үчүн директор да, чоңуна каршы чыгууга анын башы экөө бекен.

Бир азга унчукпай бардык. Мындай иштер турмушта боло берчү эле. Бирок дал биздин оозубуздан жулуп кеткенине таң калып, туталана баштадым. Кадыралы олуттуу сүйлөдү:

– Сен көп керсейбей, башкалардай эле жүрбөйсүңбү!

– ?..

– Баягы күнү мен бир кишиге кирдим, ал экөөбүз жакшыбыз, сени өйдөрөөк кызматка алууну айттым. «Кандай жигит өзү!» – деди эле, мен байкабай: «Абдан честный...» – деп жиберишмин. «Андай немелерди семиртип койсоң, кайра өзүңүн оозуңду кандачу эле», – дейт.

– Кызык экен, – башка сөз оозума кирбеди.

– Сенин сыртыңан кам көрбөй жүрөт дейсиңби мени. Билем, чоңоюп алды, теңсинбейт деп ойлойсуң. Жок, жолдош... Бирок ошондо мурунтан ойлоп койбой, чынын айтам деп сөзүмөн алдырып койдум. Эмки жолу антиш жок. Анан калса сен да кичине ийкемдүү болсоң боло. Принцип деп кашая бергениң менен курсагың ачып турса, эмненин принциби. Алдуу болгончо алаганыч бол, күчтүү болгончо күлөганыч бол деген...

– Колуман келбесе кантейин.

– Колуман келбесе... Ниет кылсаң... – турмуш өзү эле үйрөтөт. Акылдуунун бир аты – куу, жамандын бир аты – жоош дейт. Акылы болбосо куулукту кантип жасамак. А жоош неме куулукка кудурети жетпеген соң, принцип деген болуп бирдемеге жармашып алат. Алы жетпеген акыретчил дегендей кеп да...

– Сен мени жемелеп жатасыңбы?

Менин коруна түшкөнүмдү сезип, Кадыралы күлүп жиберди.

– Бир райондун чоңу майрамда өкмөттүн эсебинен салтанат-той өткөрүп жатып, акырын айтат дейт: «Билбегенге майрам, билгенге атамын ашы» – деп. Ошонун сыңары да... ойлонбосоң – жеме, ойлонсоң – акыл.

«Атаң көрү ээй, өскөн экен», чын эле таң калдым.

– Токтот, түшөм!

– Эмне? – Кадыралы кайрадан баягы студент, анан коңшу кездеги ак пейил теңтуштугу менен күлдү. – Ой, жаман десе, жок, жок, жоош десе... Ха-ха-ха!..

Кадыралынын мени сыпаттаганы чын болду, мен ошерден түшүп кала албадым, анын эркине моюн сунуп, аний дебей бара бердим.

Оболу аэропортко бардык. Кадыралынын начальниги курортко жөнөп жатыптыр. Узаткандар бир топ экен. Обол мурун бири ресторанга кирүүнү сунуштады. Жок, аерден көзгө чалдыгабыз, тыякка, бактын арасына баралы деди бөлөгү. Аныкын туура табышты. Анан баарыбыз бак аралап кеттик. Самолёттун учарына дагы бир сааттай бар эле, начальник «уйкулук» деп, беркилери жөнөткөнүбүз деп,

ортого коньяктар толуп кетти. Ал ден соолугун оңдоп келиши үчүн, көп тосттор көтөрүлдү. Баары ичип жатты, бир киши гана ичпеди. Оорукчал окшойт: ичкилик ага жакпасын башкалар да билет экен, көп кыйнашпады. Арык киши: «Сиздин ден соолугуңуз үчүн», – деп бир тостту көтөрттү да, ооз тийип, кайра койдү. Аздан соң баары кызый баштады. Ошондо алиги оорукчал арык кишиге мүшкүл түштү. Кадыралы бул чөйрөдө да өтүмдүү окшойт, адатынча тамашага салып:

– Ой, Маке, бизди сыртыбыздан сындабай, бирди алып койбойсуңбу? – деди.

– Жок, жок, айтпадымбы...

Араң турган башкалар жаалап кетти:

– Ал эми, бирден эчтеке болбойсуң.

– Кана, колуңа эле кармачы.

– Бирди алып кой, бирди...

– Жумаш Сакеевичтин урматына...

Арык киши кыйылып болбоду. Ошондо начальник Жумаш Сакеевич стаканды кармап келип, арык кишини ийинден капшыра кучактады. Ал да абдан тамашакөй киши окшойт:

– Ушу мен бараткан самолет авария болуусун каалайсыңбы? – деп карс-карс күлдү. Анан стаканды арык кишинин колуна карматты. Арык кишинин айласы түгөндү:

– Узак жолго чыгарда... антип айтпаңыз да... Болуптур, эмесе аман-эсен жетип, жакшылап эс алып келишиңиз үчүн...

Бак ичи дуулдап, баары арык кишини мактап жатып калышты. Анан дагы ичишти, дагы ичишти. Арык киши да тартынар жер калбады, бирден кийин бир нечени көтөрүп салды. Кубаты жок неме бат эле темтеңдеди.

Самолёт учту, Жумаш Сакеевич жөнөкөй киши экен, баары менен өбүшүп коштошту. Ичкиликтен дагы калды эле, узаткандар чогулуп кайрадан ичтик. Мен да ичтим. Мен да кызый баштадым. Мен да Кадыралыдай шайыр, ачык болгум келди, боло албадым окшойт, анткени менин сөздөрүмө эч ким деле күлгөн жок. Анан чындап эле мас болуп калыпмын. Кеч күз маал эле. Чыйрыккандан акыл-эсими жыйнасам, ээн, караңгы көчөдө баратам. Саат он бир, же он эки болуп калса керек, жүргөн машине көрүнбөйт. Көрүнсө түшүп кете аламбы деп сыйпаласам, бир тыйын акча жок. Эстедим: иштен чыкканда эле жок эмес беле, ошол үчүн үйгө жөө кетип баратып Кадыралыга жолукпадым беле... Кадыралылар кантип кетти экен? Эстей албай койдум: жана алиги арык киши экөөбүз кучакташып турбадык беле. Анан эмне болду? Арык киши айтып жаткан:

– Ашказаным ооруйт... Гастрит... Ичкенде оорутууга күчү жетпей калат окшойт, унчукпай жымылдап калды. Бирок эртең азабымы берет... Кандай дейсиң, Жумаш Сакеевич жакшы киши ээ?

Мен баш ийкеп турдум окшойт.

– Мен жакшылап жөнөтө албай калдым, башкалардай болуп... Жүздү эле араң таап салдым чөнтөгүнө... Бирок жакшы киши, көңүлүнө албайт. Көрүп турбайбы менин абалымды...

Мен баш ийкеп турдум окшойт.

Анан билбейм. Арык киши кайда кетти, Кадыралы кайда кетти?.. Ал, кыязы, менден адашып калган го, болбосо машинеси менен жеткирип коёт эле. Ал мени таштап кетиптир деп ойлоодон ардандым.

Ошентип караңгы, ээн көчөдө жөө бараттым. Эсиме келгеним болбосо, коньяктын күчү кадимкисиндей эле экен. Барар үй ыраакта, башкача айла жок, кере-кере арыштап, жөө жүрүп отурдум.

«Атаң көрү, – дедим өзүмө, – мына, күчтүүлөр кандай жашайт!..»

Мен да күчтүү болгум келди. Күчтүү болсоң адилдикти да багынтып аласың, ал сага көз каранды болуп, кайра өзү кызматыңы кылат. Караңгы көчөдө өзүмчө эрдемсип, башын жерге салган начарлардан жолукса, «начарсың!» – деп ургум келип, чоң-чоң арыштап бараттым. Дүнүйөм түгөл, бар максатыма жеткендей көңүлүм көтөрүңкү. Ырас, тереңимде мен күчтүү эмес экеними, табиятымда күчтүү жаралбаган соң атайлап боло албасымды, андыктан бу кыялдарым жөн эле каалоо экенин, эртең башым шылкыярын билип бараттым. Бирок аны моюнга алгым келбеди.

Үйгө түн бир оокумда жеттим. Аялым жатып алыптыр, бирок уктабай, чырак өчүрбөй жаткан экен. Үйгө кирип, мен өзүмдү бир кызык ойдун үстүнөн кармадым: аялым менин кечиккениме таарынып, айдын аягы болуп, үйдө тыйын жок жутап турган чакта карыздап акча таап келет деп үмүттөнүп жаткан байкуштун таарынар жөнү бар экенин билип кирдим, бирок күчтүүлөр менен стакандаш болгонума корстон экеними, демек, аялымдын таарынар жөнү жок экенин сездиргим келгеними байкабадым.

Төшөктө жатып бетим ысыды.

«Атаң көрү, – дедим өзүмчө, – кунарың ушунча эле беле?..»

Эртеменен ойгонсом, башым жаздыктан көтөрүлбөй калыптыр, кече күнкү дүйнө бүгүн башкача, мурдагы күнкүсүндөй.

– Ишиңе кечиктиң го... – деди аялым. – Бала түнү менен ыйлап чыкты. Эмчегимен сүт чыкпай калыптыр...

Мен онтоп, башымы жаздыкка каттым.

Шар суунун шапатасында кичине чыйралып алган соң, тиги чокудагы тайпаңга жөнөдүм. Мергенчилер чыкчу көнүмүш жолго салбай, жана айткандай түрдүн алкымына жетип, анан имерилип жүрүүдөн ышынып, түз бетке салдым. Тиктиги болбосо, аска-зоонун аралары ачык эле көрүнүп турат, салт адам чыгып кетчүдөй.

«Кыйналып калбас бекем?» – деп ойлодум да, кайра: «Жок дегенде бир жолу бирөөнүн изин эрчибей, өзүмчө жол издейинчи», – деп өзүмдү тамашалап койдум.

Ат алыс, төмөндө калды. Тайган да менин бу жоругумду жактырбагандай улам бир жалпак ташка жетип отуруп алат да, көптө артыман көңүлсүз келет. Улам көкүрөк ачышып, тизеден кубат кеткен сайын өзүм да көңүлсүздөнө баштадым. Бирок өжөрлөндүм. Күн түштөн кыңкайып кетти. Мен чокудагы тайпаңга жеткиче бешим ооп калар. Чарчаганымы, жолдон орун тандап алганымы ойлобоюнчу дедим. Антпесең ого бетер чарчай бересиң. Асманды, туштарабымды карамыш болуп, ой алаксытуунун аракетинде бастым. Ар-ар жерде экскаватор челгенсип суурдун ийнин казган аюунун изи жатат. «Жолуман аюу жолукса...» – деп, андан ары эмнелер болорун ойлойм. Бирок буларга алаксып албадым, тизем бүгүлүп, жүрөгүм жарылып кетчүдөй какканда алсыз адам экеними ойлоп, аргасыз токтоп калам. Артыма карасам, байкабай кыялап жүрүп отуруп, чыккан жеримен бир топ капталдап кеткеними көрөм: тору ат биякта калыптыр. Төмөнтөн белгилеп алган багытым да туурада калып, мен азыр башка аскаларды аралачудаймын. Булар деле жанагыдай көрүндү, арасынан өтүп кетер жолу бар сыяктанат. Жанагы белгилеген багытым дурус көрүндү эле, бирок ага жетем деп, кайра артыма саламбы. Мынча чыккан соң кайтыш жок, кичине отуруп дем алып, дагы кыялап жөнөдүм.

Ошентип беш кадам аттап, бир токтоп жүрүп отуруп, дагы башка аскалардын түбүнө жеттим. Аскалар анча бийик деле эмес, бирок жалама тик, араларында ит секирип өткүдөй кычыктары бар. Ошол кычыктар менен өтүп кетермин деп, дагы тырмыштым. Кызык мына ушунда башталды, аскалардын бери түбү куюлган шагыл эле, бир кадам өөдө тырмыштым, эки кадам кайра төмөн жылбышам. Кетпеген жеримен тер кетип, күшүлдөп-бышылдап, төрт аяктап жан алакетке түшүп жатканымы сыртыман бирөө көрсө күлөр беле, же аюу деп атар беле. Өзүм өйдөлөй албай жаным кашайып жатып ушуну ойлосо, тереңимдеги чарчабаган сезимдер күлөт. Тайган күлүп турдубу, же түшүнө албай таң калып турдубу, мен эптеп аскага жетип жабышканымча артымда ордуна жылбай кадала карап тура

берди. Мен калтырап-титиреп асканы таянганымда: «Ой, жаман десе, минтип чыгат» – деп акыл үйрөткөнсүп, эки-үч секирип чыга келди. «Адам төрт аяктап айбан болуп жашай албагандан кийин эки аяктап адам болуп алса керек», – деп ойлоп, тереңимдеги чарчабаган сезимдер дагы күлдү.

Бу жерге бир топ эс алдым. Канткен менен аябагандай эле бийиктеп кеткен экен. Асман жети катар болсо, төмөнкү катары ушул го. Те алыстагы бөксө тоолор Куру-Көңдөй, Бабакаан козу жайчу дөңсөөлөрдөй жапыс көрүнөт. Аралап жүргөндө алар да асман тиреп турчу эле. Береги Кызыл-Таш түбүнөн караганда баш кийимин түшчү эле, эми бут алдымда жатат. Жанагы обологон бүркүттөр деле ушу бийиктен өттү окшойт. Жердин шамалы чаң бырыксыткандан башкага жарабайт. Бу чокунун шамалы өгөө болсо керек, мен сүйөнүп турган аскалар окчукураактан караганда жылмакай көрүндү эле, эми таянсам майда-майда тикендери алаканыма өтүп, жалама бетинен бассам өтүктүн таманы чып-чып жабышып, сыйгаланбайт. Нечен кылымдар бою көзгө илешпеген кумдар менен ургулай берип, шамал биротоло чегип койгон белем.

Аскалардан ары аз эле калды окшойт, кычыктарын аралап өргө тырмыштым. Бир аз чыга түшкөн соң аскалар түгөндү да, шагыл аккан куйга туш келдим. Куйдун аркы бетинен көк жалтаң зоока көрүндү. Биротоло чарчап бүткөн элем, тизем титиреп бир азга эмне кылышты ойлоп туруп калдым. Мындай камакка кирип кетерим ойго келген эмес. Эмне кылыш керек? Наркы беттеги зоокага адам түгүл кийик өтө алар эмес. Артка кайтканда деле жанагы аскалар, аларды жармашып тике чыгып кете албаган соң ушинтип капталдап келдим. Бир азга акыл токтотуп карап турсам, наркы беттеги зооканын өйдөрөөк жагынан кысык көрүндү, кадыресе атчан адам баткыдай. Куйдун таманын өрдөп ошого жетсем, андан ары дагы бирдемеси болор дедим. Капталдап кадам шилтедим. Шилтедим да шагыл көчүп, мени төмөн аласалдырып кеткенде жүрөгүм оозума тыгылды. Далбасалап тура калып, мылтык менен дүрбүнүн мойнуна чырмалышкан боолорунан бошоно албай карбаластагыча шагыл акырын көчүп, мени жанагыдан он метрче дагы төмөн түшүрүп кетти. Тик куйдагы шагыл минтип араң турганын ойлогон да, билген да эмес элем, төрт аяктап эптеп таканчыктап туруп, алды-артымды карансам: мен баскан жердин үй ордундай шагылы жарылып, мени ала көчүптүр, төмөн дагы элүү метрче сыйгаланып барсам, андан ары шаркыратма өңдөнүп шагыл куюлуп турган туңгуюк кургуйга уча турганмын. Мына ушунда жаным көзүмө көрүндү. Боюму түзөй албадым, кыбыр этсем шагыл көчкөнү турат. Эми көчсөм мени жумалактай ылдый алып кетери бышык. Аза боюм титиреп, эки

жагымды жалдырай карадым. Жардамга келчү жан жок. Тайган жанагы мен алгач куйга кадам шилтеген жерде чочоюп отурат. Ал азыр да мага күлүп отургансыды. Ал менден жыйырма-отуз метрче жогору калыптыр. Демек, бир кадам шилтегенде шагыл мени ушунча алып түшкөн экен да. Кыбыроодон корктум, атүгүл кыйкыруудан да корктум: кар көчкүсү менен жер көчкүсү жаңырыктап деле жүрүп кетет дегенди уккан элем, ошол эске түштү. Бирок жардамга келе коёр жан жок болсо да, аска-зоолорду жаңыртып кыйкыргым келип турдум. Адам айласы түгөнгөндө кыйкыргандан, ага алы келбесе он-тогондон башка амалы калбай калат окшойт. Бүткөн бойдон муздак тер кетти. Аскаларды жалмалаган шамал шуу-шуу деп, эки зоонун ортосу адепки жапан кезинде турду. Бул кебетеси мени кечегичилеп толкундатпай, эми жандан түңүлтүп коркутуп жатты. Шамал шуу-шуу десе, аскалар кошо шуулдап, жер үстүндө адамзат жарала элек кездеги доошу сыяктанып, жүрөктү үшүтөт. Учуп өткөн баренде көрүнбөйт. Же чымын, же чегиртке өңдүү макулук да жок тегерегимде. Те төбөдө күн турат. Ал эмне кылып турат, анын нуру жылытабы, же үшүтөбү, мага таасирсиз. Анткени күн да мага кайдыгер карайт. Башка тарап бүт мупмуздак, бүт таш... таш... Таштардын арасында төрт аяктап, бир кубулуш күткөндөй жалдыраган мен...

Кайда баягы турмуш жөнүндөгү ойлор, кайда баягы максаттар, ушундайда келбейби, жардам бербесе да көңүл алаксытпайбы? Жок, алардан дарек жок, баары мени кыйынга таштап коюп, кетип калышты. Бир гана тайган, байкуш ит, асыл итим, ошол мага жардамга келатты. Абайлап жатып араң тизеледим эле, жогору жак шырп дей түштү. Коркуп селт карасам, тайган ордуна жылган экен. Менин изиме салып, шагылды дагы көчүрөбү деп, жаным чыгып кетти. Бирок тайган менден акылдуулук кылып, аскалардын түбүндөгү билектей кагын жер менен бурандап мага бет алды. Эреркеп кеттим, сүйүнүп кеттим. Азыр чоң көчкү жүрүп, мени кошо ала кетсе да кайыл болуп, үн чыгара: «О, тирүүлүк!» – деп жибердим. Тайган менин тушума оро-пара келди да, кантип жетем дегенсип, белчемен шагылга батып отурган мени тиктеп туруп калды. Үрбөдү, жаланбады, акактабады, бардык иттик белгилерин таштап, мени камоодон кантип куткарып аларын билбей турду. Аны тиктеп, төрт аяктап жалдырап мен турдум...

Көздөн учкан ак кайык

Андан бери үч жыл өттү. Мен кайра шаарга көчүп келгем. Айылда чыдап бир жыл араң жашадым. Айылда туулуп-өскөнүм менен, жат болуп калыпмын. Алган билимим да, үйрөнгөн кесибим да айылга ылайыксыз экен. Же мугалимдик, же трактористтик жумушка жарабайм. Айыл эли боорукер эмеспи, сыйлап турушту. Бирок жыл маалы эле сый боло бермек беле, ар кимдин өзүнчө тирилиги бар. Эл тирилигин кылып жатса, солдоюп көчөгө жалгыз батпайт экенсиң. Өндүрүш бригадасына эсепчи бол деди. Мунусу сый эмес эле. Бирок ага да эбим келбеди. Анан алардын да айласы түгөндү, өзүм да мүңкүрөй баштадым. Эр болуп үй бакпасам, билимдүү болуп жумушка жарабасам... «Кой, – дедим өзүмө, – алдыга кеткендердин чаңында жүрсөм да, шаардагы жолума кайра түшөйүн». Жылдызынан адашкан жолоочудай болуп, кайра шаарга көчтүм. Турмуш кенен да: бир коңулунан кызмат, бир бурчунан баягыдай квартира таптым. Өз башыма өзүм мээнет үйгөн жаным, ушинтип жашоону кайра баштадым.

Эмнегедир былтыртан бери оорукчал болуп кеттим. Ошол үчүн бу жайда бир ай көлгө келгем...

Кече күнү ойдо жок жолугушуу болду. Көлдөн чыгып, кумда жаткандарды аралап келатат элем. Бет алдыман бир келин оропара боло берди. Күнгө денеси тотугуп калгандардын арасында ал аппак эле. Жанында жигити бар, анын эти да тотуккан. «Жаңы келгендерден го... Жаныбарым, жакшы мал экен», – деп эркекчилигим менен ичимен жымыйып койдум да, ошол замат кандайдыр кылт түкшүмөлгө жүрөгүм солк этти: «Ошолбу?.. Кайдан...» Өтө берип кайра кылчайсам, келин да жалт бурулуп карап калган экен. Көздөрүбүз урунуша калып, жүрөгүм титиреп кетти. Ал да мендей болдубу, көзү жалжылдады. Бирок жигити шаштырып:

– Жүрө берсеңчи коомайланбай, жаңы чечингенде дайым ошондой болот, – деп нары ээрчитип кетти.

Мен ордумда селейип, артынан карап турдум. Ал кайра кылчая албады, бирок дагы бир карагысы келип баратканы аппак далысынан билинип баратты.

Мен катуу толкундандым. Бир аз турдум да: келиндин караанынан көзүмү албай ошол турган жериме отурдум. Тооба, мындай жолугушуу болот деп мен эч качан үмүттөнгөн эмес элем. Анын качанкы бала кездеги апакай банттуу элесин гана кээ кездерде эстеп калганым болбосо, даргөйүмөн биротоло чыгып калгандай эле. Эми карачы...

Жигит аны колдон алып, сууга киргизди. Келин да мендей абалда болдубу, анысын билдирбеске каткырып күлгөн болуп башын чайкап

кылчактап, жээктеги эл арасынан мени издеп калып жатты. Мен отуруп алганга ага көрүнбөдүм окшойт. Сөздөрү даана угулбаса да, күлкүлүү үндөрү жетип турду. Жигит аны улам тереңге тарткылап, өзүнчө жыргап баратты. Келин сыр билгизип, анын көңүлүн сындырбаска шаңкылдап күлүп, башын чайкап толгонуп, бери боло калганда эл арасын жалт-жалт карап жатты. «Унутпаган экен» – деп ойлодум. Жүрөгүм элжиреди. Жигитинен бөлүнүп, тезирээк чыгып келсе деп шашып отурдум. Келин да аны ойлоп, бирок жээкке бир келбей жатып жигитин жалгыз таштап, башка бир таанышына ашыкканы адамкерчилик болбой каларын дагы ойлоду окшойт, суу көкүрөгүнө жеткен тереңде жигитти мойнунан кучактап, аптыгып күлүп турду. Эми ал жанагысындай жээкти улам карай бербеди. Мен ызаландым. Кайра ойлодум, балким, так ал мен ойлогондой ойлогон эмес чыгар, мен өзүм эле каалаганымы чындык кылып жаткандырмын. Буга ого бетер ызаландым...

Салима! Салима!.. Чын эле ушул сенсиңби? Теңге чөпкө конгон ак көпөлөк тариздүү татынакай, кичинекей, апакай кыз сен белең. Алтынчы класста экөөбүз бир партага отуруп окубадык беле?.. Балдар бизди бирин бири сүйөт деп тамашалачу эле. Ага арданчу элек, айрыкча мен... Ортобузда чын эле кандайдыр сезимтал жакындык бар эле. Бирок аны сүйүү деп оюбузга да, оозубузга да алган эмеспиз. Ал бир өзүнчө жүрөктүн толтосун ысыткан жагымдуу сезим эле... Ошол Салима сенсиңби?.. Сен шакылдаган ачык-айрым, бажырайган бото көз, күлгөнү да, ыйлаганы да (ооба, бир ыйлаганын билем) сүйкүмдүү кыз элең. Мен болсо, сезимдерин ыйык көрүп ичине терең каткан, сага да айткысы келбеген, түнөргөн кара бала элем. Ошол Салима сенсиңби?.. Бирин бири сүйөт деген балдардын тамашасын шылдың көрүп корунуп, ал кордуктан кутулуш үчүн, мен бир жолу сага орой айттым. Сен бакырайып тиктеп алып, анан ыйлап жибердиң. Ошол түрүңдү көрүп алып, кайра жети өмүрүм жерге кирген. Баарыңар тарап кеткиче, ээн жолдо эңгиреп жалгыз отурупмун... Андан кийин экөөбүз жолуктукпу же жокпу, билбейм. Бирок мен жолугууну каалаган эмесмин. Анткени өз күнөөмү мойнума алышка батынбагам, сенин жүзүңү кайра көрүштөн жүрөксүнгөм. Ошол күндөрдүн биринде сенин туулган күнүң болмок эле. Сен мурда мени чакыргансың. Мен эмне белек алпарарымды билбей жүрсөм, апам эки тал чийге кызыл-тазыл жибек ороп, куурчак жасап берген, ошону алпар деген. Апам сени билчү, атүгүл экөөбүздү бирибиздикине бирибиз катташып, баш тийиштирип бир отуруп сабак окуганыбызды билчү, эми ойлосо ошого апамын ичи жылып, жетине албай жүргөн белем. Алиги куурчакты ошол үчүн жасап берген тура. Ага мен уялып... Анан силер көчтүңөр. Көчөр алдында сен биздикине келипсиң, мен

жок элем. Келсем апам айтты. «Эмнеге барбайсың, белегинди али берген жоксуңбу?» – деп жемеледи. Сенин көчөөрүңдү укканда мен коркуп кеттим. Куурчакты алган бойдон жүгүрдүм. Көчөнүн башына жеткенде жүгүңөр салынган машина айылдан чыга берди. Жүктүн үстүндө сен, папаң экөөң (шаарда өскөндүк кылып атаңы «папа» дечү эмес белең) отуруп баратканыңарды алыстан көрдүм. Чымын-куюн болуп артыңардан жүгүрдүм. Бирок машинага жетмек кайда, көчөдөн чыккан жерде машинанын чаңына аралашып кала бердим... Ошол Салима сенсиңби?..

Жүрөгүм ооруп кетти. Күн куйкалап баратат. Жигити таанып коюптурбу, Салимага жакыныраак барып сууга түшөйүн дедим да, кайра айныдым: Салиманы кысынткым келбеди. Ордуман жылып, телпектин көлөкөсүнө отурдум. Аңгыча Салима да жигитинен бөлүнүп, бери карай көл жиреп басты. Ал үшүдүм дегенби, жигити артынан кыйкырганы угулду:

– Салима, көлөкөгө отур, сразу күнгө күйбө!..

Салима ага кайрылып баш ийкеди да, аппак денесинен суу тайгаланып, пери өңдөнүп көлдөн суурулуп чыгып келатты. Мен апкаарый баштадым. Жана алактап байкаган эмес экем, карап отурдум: мүчөсү көрктүү келин болуптур, келин курагына ылайык саал толукчу; анысы ого бетер сулуу көрсөтүп, маңкаят... Ал көзү менен эл арасынан (кыязы, мени) издеп жээкке чыкканда ордуман турдум. Ал көрдү да, түз мага баспай башка телпектин түбүнө кетти. Кыз кезинде мектептин тегерегинен же жолдон көрө калса: «Ай токточу...» – деп, башка кыздардан бөтөнчө аппак алжапкыч, апакай бантчан шакылдап жетип келчү эле. Анда мен: «Балдар көрсө дагы тамаша кылат, эмнеге келатат», – деп кысынып турчумун. Азыр каалап турганымда антип түз келбей, буйтап басып кеткенине ичим ачышса да, байыстуулугуна ыраазы болдум. Ал бош телпек таап, көлөкөсүнө отурганда жанына бардым. Жүрөгүм лакылдап, көмөкөйүм кургап кетти.

– Салима... Саламатсыңбы, Салима, – дедим аптыгып.

Ал эндүү сүлгү жамынып, тизесин кысып, нары толгоно чачынын суу болгон өрүмүн сыгып, отурган экен. Менин барарымы билип, күтүп, көкүрөгү көтөрүлө өрөпкүп отурган окшойт. Курулай каада кармап таанымаксан болбоду, үнүм чыкканда жалт бурулуп, ичтеги толкунун баса албай жалжылдай тиктеди да:

– Сенсиңби? – деди.

Анан толкундап көл бетине көз жиберди. Мен да көлдү карадым. Жигити нары карап сүзүп бараткан экен.

Эмнеден сөз баштоону билбей аптыгып калдым.

– Кандайча?.. – дедим муактана.

Ал түшүндү, абалымы сезди. Ушунча жылдар бою көрүшпөй, көрүшүүнү ойломок турсун, унутушуп баратканда жолуксаң, мурдагы күнү көргөн таанышың менен сүйлөшкөнсүп жөнөкөй ал-жай сураша албайт экенсиң. Же ысык кучакташып калар да жөнүбүз жок эле. Башка сөз керек болду, аны мен таппадым. Бала кездеги мамилебизди тапатандан эскерте кетүү ылайыксыз болду. Табиятында эркектен сезимтал болгону менен тар жерден жол тапкан аялдардын эпчилдиги мына ушундайда жардамга келет. Салима менин элесимде апкак бантчан, бакыраң көз кичинекей кыз бойдон жүргөнү менен, бу кезде эс токтоткон келин болгонун азыр байкадым: менчелик эле толкундап отурганы сезилип турса да, анысын басып, ортобузда эч кандай ылымталык болбогон сыңары, азыр гана таанышып отурган кишиче:

– Кайда иштейсиң? – деп жөпжөнөкөй сурады.

Мен ушинтип андан сурасам, балким, тоңдоосун чыгар беле. Бирок Салимага таарынбадым, кайра туюктан чыгарганына ыраазы болдум.

Ушинтип, оболу бири-бирибизге үзүк-үзүк суроо беришип, анан акырындап сөзгө кирдик. Салима азыр үй-жайлуу болуптур. Тиги көлдөгү жигит күйөөсү экен, бу биз жаткан санаторийде эс алып жатыптыр. Эки балалуу болуптур. Азыр үй-бүлөсү менен Пржевальскиде турат экен. Ошол шаардагы пединститутту бүтүптүр. Өзү азыр шаарда экен, күйөөсү менен учурашып кетүү үчүн бүгүн келиптир.

– Эмне, кайра кайтасыңбы?

– Эртең.

Ичимде бир сезимдин кылы үзүлүп кетти. Сөзүбүз кошо үзүлдү. Экөөбүз тең тунжурап көлдү тиктедик. Күйөөсү бери карай сүзүп келатыптыр. Салима оңтойсуздангандай ордунан козголуп калды. Мен жанынан турдум. «Күйөөң кызганчаакпы?» – деген суроо тилимин учуна келе түштү, кайра тиштендим: ушундай асыл туткан адамымдан антип сурашым арсыздык болор эле, аны орусча «пошлость» деп таасын айткан. Коштошподук, дагы жолугушабыз деп убадалашпадык, жүрөгүм өйү тартып четтеп басып кеттим.

Ошо бойдон Салиманы кечки тамакка барганда көрдүм. Мурда элес албапмын, күйөөсүнүн столу биздикинен алыс эмес экен. Салима экөөбүз көз кыйыгыбыз менен бири-бирибизди көрдүк да, экинчи карашпай тамак ичтик. Күйөөсү мындагы тамакты начар даярдашарын наалыппы, же башка нерселерденби, тез-тез сүйлөп жатты. Салима ага туш келди баш ийкеп коюп, кээде укпай калгандай күйөөсүн тиктейт: анын ою башкада болуп отурду. Тамактан кийин көрө албадым. Издеген да жокмун, жок нерседен күйөөсүн шек алдыргым келбеди. Эч жакка чыкпай бөлмөдө жаттым.

Ал түнү көпкө уктабадым. Ардемелер ойго түшүп, өткөн өмүр кайрадан элестеп, жүрөгүм ооруп жатты. Адатынча оюм менен жүрөгүм эки жаат болуп алып, жаакташканга кирди. Ал экөөн жараштыра албай, жараштыргым да келбей, тыянагы эмне менен бүтөрүн билгим келип, өзүм ортодо болдум.

«Эмне үчүн мен ушундай жаралгам? – деди жүрөк өзүнчө сыздап. – «Курдаштардын тамашасынан корунуп, бала күнүмдө Салимадан айрылдым. Балдар Салимага жетпегени үчүн ошентисти, а мен колумдагы ырысымды төктүм. Бул эмне, мүнөзбү, же табиятымбы?»

«Табиятыңан начарсың» – деди ой дароо.

«Эмне? А-а, сен белең, куукаптал. Сенин айтарың ошол да. Кычыткың бар эмеспи».

«Мына, чынын айтсам ызалана баштадыңбы! Ушунуң үчүн начарсың. Болбосо качанаак аталат белең. Шаарда окудуң, шаарда иштеп калдың. А кезде окууну бүтүп, каалагандын баары эле шаарда кала алчу эмес. Сен иштеп жүрдүң, бирок башкаларчылап жашоо үчүн күрөшө албадың, айылга качып бердиң».

«Аның ырас, – деди жүрөк, – бирок мен жашоодон эмес, кошоматчылыктан, карөзгөйлүктөн качтым».

«Койсоңчу, – деди ой ого бетер кыжырын келтирип, – баягы жел ооз сөздөрүң кала элекпи. Эсиндеби, институтту жаңы бүткөн кезде сен өзүңдү ким көрдүң эле? Бу дүйнөнүн аруулугу үчүн жаралган жалгыз өзүң сыяктуу жүрчүсүң. Бу дүйнөгө кандай периште болуп келсең, элдин баарын өзүңдөй кылып тазартып, анан кетчүдөй ойлочусуң. Кийин Кадыралылар жер үстүндө шаңдуу жүрүп, сен аларга теңеле албай, алардай жашай албай мүнчүрөй баштаганда турмуштагы ордумду айылдан издейм деген жок шылтоо менен өзүңдү алдап, качып жөнөдүң. Ыраспы?»

«Ырас. Бирок ойлосоң да, тайкы ойлоносуң. Мен бу дүйнөгө курсак тойгузуп гана жыргап өтөйүн деп келген эмесмин...»

Ой анын сөзүн бөлдү:

«Мунуң эски сөз. Качканыңы айтчы, начарлыгыңанбы?»

«Жок, мен Кадыралылардан жийиркендим...»

Ой адатынча үстөмөндөп алды:

«О-о, кайраным, дагы эле өзүңдү өзүң алдап жүрөсүңбү! Оозуң барбаса мен айтып берейин: Кадыралы максатына жетиш үчүн адамдар колдонуп жүргөн бардык амал-айлаларды колдонду. Ал утту. Андайларды күчтүүлөр дейт. А сен, андайлар менен күрөшүп, дүйнөнү тазалап кетчү сен, аларга теңтайлаша албадың, жеңилдиң.

Жок, күрөшүп жеңилген да жакшы, сен күрөшө албадың, күрөштөн жүрөксүп качтың».

«?...» – жүрөк өйүп турду.

«Анан айылга барып эмне таптың? – деп ой биротоло желкелеп алды. – Эчтеме? Айылдагы эл жашабай эле, ак шоокумдун ичинде ырдап жаткандай ойлогонсуң. Барып көрсөң, аерде да күрөш бар экен. Эсиндеби, баягы түлкү заңдап кеткен кулжанын куу башы? Сен ошо болдуң. Дагы ошол алыңда мергенчилер кылымдардан бери басып жүргөн жолду жерип, аскадан өзүңчө жол издедиң. Анан эмне болду?»

«Жок, жок, ой, тантирап баратасың. Чабалдык кылсам кылган дырмын, бирок өзүңчө жол издөөнүн эч жамандыгы жок».

«Жакшылыгың ошо асканын арасында өлүп кала жаздаганыңбы?»

«Өлүп калышка да болот. Жаңы жол издеш деген күрөш, бири өлсө экинчи бирөө табат...»

«Анан өлө турган болгондо итке жалынат дечи?...»

«Ажыкыстанба. Ой болгонун менен ага акылың жетпейт. Сен ойлогон Кадыралынын күрөшү күрөш эмес, жанбактылык».

«Бирок ал күчтүүлөргө кирет. Өзүң айткансың. Эсиндеби? Баягы аэропорттон кызуу кайткан түнчү?..»

«Арам күчтүүлөргө кирет де!..»

«Макул, арам эле болсун. А баягы Туюк-Төрдүн оозунда жатып көргөнүңчү. Саятчыга аркар алып өткөн эки бүркүт эсиндеби?»

«Алар кандай күчтүүлөр?»

«Мен бүркүттөрдүн бийиктигине, адилдигине суктангам...»

«Адилдиги ошобу, сен көздөгөн бейкүнөө аркарды алып кетти го...»

«Кадыралың карышкырга окшош, тийсе кырып кетет. А бүркүт асылдарга кирет, алса бирди гана алат, бүлгүн салбайт. Айырмасы бар бекен?»

«Анан сага окшогондор Салимасынан айрылып, жел кыялы менен кур жалак калат дечи?»

Жүрөк эриксизден күлдү:

«Оңбогон митаамсың ээ, ой?...»

«Ээ, байкуш жүрөк, сезимиң бар, эсиң жок... Иши кылып аман бол...»

Жүрөк тереңдигиндеги акыйкатын түшүндүрө албаганына ыза болуп, кулжуну тынч жатты. Ой болсо аны артынан карап, кытмыр күлүп, ойгоо турду.

Булардын талашынан дайындуу тыянак чыкпасына көзүм жетип, мен уйкуга кеттим.

Эртеси Салима жөнөдү. Күйөөсү автостанцияга жөнөтүп барды. Айлам кетти. Жакшылап бир сүйлөшө албай каламбы деп корктум. Экөөн артынан акмалап, автостанцияга мен да бардым. Салима менин ээрчип баратканымы көрдү, сыр бербеди. Мен да жакын жүрүп, күйөөсүн бушайман кылгым келбеди. Автостанцияда эл көп экен. Салима автобуска түштү. Четтен карап чыйпылыктап мен турдум. Автобуска эл шыкалып толду. Күйөөсү ооздон сүйлөшүп, чарбачыл неме окшойт, тапшырмаларын айтып жатты. Автобус жөнөмөй болду. Мен чыдабадым, түрткүлөп жатып эптеп кирдим. Жөөлөп өтүп баратсам күйөөсү мени карап бүшүркөп тааныды, бирок автобуска түшкөнүмө маани берген жок.

Автобус жүрдү. Күйөөсү калды. Салимага жете албай, артта тыгылышкан жүргүнчүлөрдүн кысындысында бутум жерге тийбей мен бараттым. Автобус жүрө бергенде Салима мени эстей койдубу, терезеден далбастап сыртты, эл ичин карады. Мени издедиби, же күйөөсүнө айтылбай калган сөзү болдубу, билбейм өзүмө жорудум да, ичим жылыды. Эптеп түрткүлөшүп ага артынан жакындай бердим. Жетип ийнине кол койгонумда Салима жалт карады да, сүйүнүп кетти, күлүп жиберди.

– Мен сени калып калды го дедим эле, коштошууга жарабай...

«Коштошууга жарабай» дегени кадимки бакыраң көз, ачык-айрым кыз Салима эле, бирок анысына азыркы келин Салиманын какшыгы кошулуп турду.

– Бир жолу коштошпой калам деп он беш жыл жоготтум, эми коштошпой калсам кайра көрөрүмдү ким билет.

Салима ал кезди эстеди, көзү коймолжуп, жаркылдаган тамаша-көй кебетеси өзгөрүлүп, бет алдын ойлуу тиктеп калды.

– Өзүңөн... – деди анан билинер-билинбес кейиш менен.

Кечеки сүйлөшкөнүбүздө кандайдыр сый кармануу бар эле, азыркы кебетесине жүрөгүм лакылдап кетти, кучактап өпкүм келди. Бирок элдин көзүнчө кайдан...

Кучактап өбүү демекчи, ойлосом, кечетен бери бу дүйнөдө Салимадан башка жакын кишим болбогондой жагымдуу ысык сезимде жүрөм. Бирок баягы-баягы экөөбүз кол кармашып жүгүрүп жүрчү бала кезде мен Салимага тике карап, бир жылуу сөз айттым беле? Эстей албайм, ошого өкүнөм.

Автобус бир топ жүрүп алды.

– Эми сен кайда барасың? – деди Салима.

– Билбейм... сени менен жай олтуруп сүйлөшсөм дедим эле.

– Сүйлөшкөндө эмне. Көрүштүк, учураштык, башка эмнени сүйлөшмөкпүз. Же бирдеме өзгөрүп кетмек беле андан. Бала кез өттү-кетти... кайра кайрый алмак белек, – деди Салима бет алдын телмире тиктеп.

– Ошондо да... жөн эле сүйлөшсөк...

Салима мага жүзүн көтөрүп, түшүнгөндөй сүйкүм жылмайды да, башын чайкады. Мен толкундап кеттим.

– Түшүп калчы, кийинки автобус менен кетерсиң.

Салима бир саамга ойлонуп барды да:

– Кой, – деди. – Бекер өзүбүздү кыйнаганда эмне.

Мен эмне кыларымды билбедим, жанында туруп бара бердим. Салима мага жакын да, алыс да болуп көрүндү. Кала бергим келбеди, каерге чейин бара береримди да билбедим.

Далай жерге бардым, улам бир кыштакты мээлеп, жол акымы үч кайталап төлөдүм. Автобустагы жүргүнчүлөр суюлуп, Салиманын жанындагы орун да бошоду. Жанаша отуруп бараттым. Анын денеси денеме тийгенде көңүлүмө өрт кетти. Мен Салиманы өзүмөн купуя чындап сагынып жүргөнүмү ушунда билдим. Ажырап калыш эми ого бетер оор болду.

Салима барар жолдун ортосуна жеткендей болдук. Автобус бир чоң кыштакка токтоду. Жүргүнчүлөрдүн түшкөнү түшүп калып, нары жөнөчүлөрү он беш мүнөт убакыттан пайдаланып, түштөнүүгө кетишти. Салима экөөбүз бакка кирип, жеңил наар алдык да, көлөкөдө аркы-терки басып турдук.

Мындан ары ээрчип бара беришим кажетсиз болду. Алиги сезим: Салима мага эң жакыным да, биротоло кайра колго тийгис жоголгон эң алысым да болуп көрүнгөнү көңүлүмө орноп алып мени кыйнай берди. Ортобузда бала кезде жылт этип өчкөн, кечетен бери гана кайра козголгон мамилебиз жөнүндө кайталап сүйлөшпөдүк. Демейки иштерибизди айтыштык, адрес алмаштык. Ал ортодо он беш мүнөт да өтүп кетти. Автобустан сигнал угулду. Жанатан бери тынчып, атүгүл түңүлгөнсүп калган элем, кайра аптыга баштадым, Салиманы дагы жоготкум келбеди. Эмне дээримди билбей:

– Салима, калчы? – дедим.

Салима күлдү.

– Сен баягы эле бойдон турбайсыңбы...

Ал колун сунду. Мен колун алып, кучактоого өзүмө тарттым.

– Кой, – деди Салима, – таза нерсе таза бойдон калсын.

Муну айтарын айтып алып, жакшынакай көзүнө жаш кылгыра түштү. Мен кайра умтулбадым, бирок ичим куйкаланып, жанында араң бараттым. Бактан чыга бериште коштоштук. Автобуска чейин узатып барышымды ал каалабады, мен да туура көрдүм: баары түшүнүктүү болуп турганда куру сыпайкерчиликтин кереги эмне.

Ошентип, Салима кетти. Жол боюнда мен дагы жалгыз калдым. Тегерегимде эл көп эле, бирок мен ээн талаада барар жагы, издээр максаты жок кишидей ичим эңшерилип, жалгыз турдум.

Ал күнү санаторийге кеч кайттым. Көңүлүм бузулуп, адатымча өзүмөн өзүм чөгүп ичтим. Жалгыз отуруп ичкендерге таң калчу элем, көрсө болот экен. Санаторийге жеткенимде түнкү саат он-он бир болуп калган эле. Тоодон шамал катуулап согуп, асман алай-дүлөй болуп келатты. Көлгө барып бир чөмүлүп кайткым келди.

Жээктеги оттор толкундардын жалында сүрдүү ойноп, көл бетин караңгы түн басып түнөртүп турган экен. Жээк шарпылдап, толкун күчөй баштаптыр. Мен жээкке жакындаганда толкундарга чайпалган жалгыз кайык көрүндү. Кайыктар пирстин түбүндөгү сыпайларга байланчу эле, бул кайык кайдан бошонуп кеткен, же ошол пирс тараптан толкун айдап келгенби, же сейил кургандар бош таштап кеткенби? Кароолчу чал байкуш эртең бир кайыктын кунун мойнуна артабы. Шамал айдап кете электе кайыкты кармап калгым келип, пашыла чечиндим. Бул учурда кайык жээктен жыйырма метрче алыс эле, мен муздай баштаган кум үстүнө чечинип, көлгө киргенче кайык жээктен элүү метрче алыстап кетти. Түрүлүп жөнөлгөн толкунга артыла жыгылып мен да артынан жөнөдүм. Сүзгөндү көп жакшы билчү эмес элем, жээктен сүрүлгөн толкундар удаама-удаа артыман келип, желкемен түрткүлөп, тез алып баратты. Толкундун кырына чыга бергенимде кайык көрүнөт. Ал жанагыдан да алыстап алыптыр, көлгө сынып түшкөн куштун чалгыны сыңары кичирейип көрүнөт. Муздак суу денени чыйрыктырып эсime келдим. Кайыкка жетер эмесмин. Аны куусам артынан мен да кайтпай жоголчудаймын. Артыма кылчайсам, жээк кадыресе алыс калыптыр. Күр-шар эткен толкундар мени түнөргөн капкара көл үстүндө чабындыдай чайпап жүрөт. Корктум. Кайра тарттым. Толкун бет алдыдан жүргөндө ага каршы сүзүү кыйын экенин уккан элем, эми өзүм туш болдум. Бат эле көкүрөгүм ачышып, муундарыман каруу кете баштады. Азга эс алып токтоло калсам, толкун мени артка, көлдүн тереңине алып баратканы сезилет. Айлам кетти. Жан талаштым. Толкундарга тике каршы сүзбөй, кыйгачтап сүздүм. Тоого деле тике чыкпай кыялап чыгарды эстедим. Көл үстүндө кыялап, жээктеги отторду карай далбас уруп бараттым.

Жээкке чыгып жыгылганда эстен тана жаздап араң калган элем. Баш көтөрүп көл бетин карасам, ак кайык сынып түшкөн чалгын мисал – алдагайдан көздөн учуп, караңгыга сиңип бараткан экен. Ал кайрылгыс болуп кетип баратты.

Шыңжаң кыргыз адабиятынан

**Жусуп
МАМАЙ**

МУЗБУРЧАК

«Музбурчак» дастаны залкар манасчы Жусуп Мамайдын айтымы (варианты) боюнча басмага даярдалып, араб арибинде китеп болуп чыккан.

Дастанда Музбурчак баатырдын эр жетип, баатыр болуп, элин-жерин жоодон коргогон эрдиги негизги өзөк катары баяндалып, акыры Музбурчак атасы Буудайыктын ордуна кан болгонго чейинки өмүрү толук чагылдырылып, калктын бейпил жашоосу, мекендин тынчтыгы үчүн кошкон салымы даңазаланган.

Музбурчак баатыр казак элинен чыккан деп айтылганы менен кыргыз элинде чоңоюп, кыргыз-казак элдери менен бирге жоолорго каршы аттанып, эки элдин таламын тең коргогондугу, эки элдин эски доордогу кайгы-кубанычтарына тең ортоктош болгондугу маалым. Айтылуу дастанды араб арибинен оодарып, кыргыз окурмандарына тартуулоону ылайык таптым.

Абдылда КАРАСАРТОВ

Самарканда Картаң кан,
Кандык атак наам алган.
Самаркандын шаарына
Караштуу элдин баарына,
Жетерлик кызмат кылбаган.
Кунттан туулган Түрктаман
Самарканга кас чыккан,
Картаң канды басынткан
Жоонун мизин майтарган.
Картаң канды кубантып
Калың элден бата алган.
Түрктаман аты жоюлуп,
Кызыл Арстан ат алып
Кызыл Арстан деген ат
Ай-ааламга таралып,
Бадакшан, Балык, Кожентти
Букарды кошуп чогултуп
Самарканга каратып,
Кызыл Арстан өткөндө
Кантем деп калды баласы
Өз алдынча боло албай
Арапка болду каранды.
Кандыктан Катем калган жок
Малек Катем атанды.
Катемден туулду Сабарзат.
Самарканга кан болуп
Атак алды Малек зат.
Араптардын ичинде
Кылыч чапты канчалык
Баласы калды Мухамед
Мындан чыгат далай кеп.
Мухамеддин баласы
Касиеттүү буудайык,
Буудайыктын тушунда
Казактын эли көбөйдү,
Өлбөй эли төлдөдү.
Тарлык кылып Самаркан
Кабалды карай жөнөдү.
Аң уулап жүрүп Буудайык
Кара суу аккан аралап
Алмалуу жерге түнөдү.

Түшүндө сонун иш көрдү,
Ошол жерге шаар салды.
Жарым Ай шаары ат койду
Алмалыктын шаарында,
Кара кытай чоң топчу,
Буудайыкка касташып
Топ оту менен жоголду.
Жарым Ай шаары деген ат
Аста-аста жоюлду.
Алмалык шаары кошулуп,
«Алма-Ата» атка конгону.
Буудайыкка кас кылган,
Кандын баары оңбоду.
Кан төгүлүп, эр өлүп,
Аз өлбөй адам көп өлүп,
Жети-Өгүздө Саңтардан
Менмин деген Такырбаш
Эрмендердин Тайтеке
Жар бетинен жоголду.
Сары Аркада Шоорук кан
Такырбашка алданды.
Алтын-күмүш көп алды
Буудайык менен жарашып
Өлбөй тирүү ал калды.
Буудайык колун узартты
Кең Ысык-Көл, Жети-Өгүз
Арасыртта жети ага-ини,
Кулетенден Агышты
Кан көтөрдү ал элге
Кан көтөрдү Үрбүнү
Үч-Каркыра, Кеминге.
Ат-Башыда Кошойду
Бел-Саздагы Жамгырчы
Ага Шыгай кошулуп
Буудайык баарын жам кылды.
Мына минтип Буудайык
Казак, кыргыз элинен
Алты канды жам кылды.
Жоктон муну бар кылып
Буудайык канга башында
Ойно жигит жашында

Тартуу кылды бир бүркүт
 Алып келип алдына.
 Бүркүттү алып уядан
 Ала-Тоонун башынан
 Таш эмес, жарык музунан
 Карылар көрүп бүркүттү
 Салалбайсың муну сен
 Буудайыкка бер деди.
 Берген болсо ал деди,
 Музга тууган муз бурут
 Бүркүттүн аппак тунугу
 Буудайык элдин улугу.
 Карылардын кеби – деп,
 Алып келдим сизге – деп.
 Буудайык көрдү бүркүттү
 Үңкүр кабак эң сүрдүү
 Эки ууртунан эки кыл
 Салаңдап башка өсүптүр.
 Туурга конуп отурса
 Эки кылы салаңдайт.
 Жем басарга жетиптир
 Таңдана карап Буудайык
 Тамшана тиктеп турганда
 Музакы кирди эшиктен
 Башын салып тешиктен:
 – Урматтуу улук Буудайык
 Уул төрөдү алганың
 Азан айтып ат коюш
 Болуп жатат ылайык.
 Текпирди каным айтыңыз
 Атын коюп балага
 Андан кийин кайтыңыз.
 – Эркек болсо Уланым
 Аксакал Асан баламды
 Бачымыраак чакыргын
 Эмине деп ат коём
 Карыядан сурайын.
 Ат койгон мага сакыча
 Алматы шаарын салаарда
 Мага акыл нуска айткан
 Улуу Асан карыя.

Алып келди чакырып
 Аксакал Асан карыны,
 Амандашып болгондо
 Бүркүт менен баланын
 Баянын ачты Буудайык
 Токтолбой Асан карыя:
 – Музбурчак деп ат коюш
 Балаңызга ылайык
 Самарканда турганда,
 Түркмөн, тажик, араптын
 Арасында тыгылып
 Араң жүргөн эл элек.
 Өзүң келип аң уулап
 Алматы шаарын салганы
 Кең кабалды ээледик
 Душманга теңдик бербедик.
 Мен-мен деген далайды
 Кара жерге тепседик,
 Самаркан, Букар, Бадакшан
 Балык, Кожент, Караган
 Бел-Сазда Шыгай, Жамгырчы
 Ат-Башыда дөө Кошой
 Жети-Өгүздө алп Агыш
 Үч-Каркыра, Кеминде
 Таздын уулу кан Үрбү,
 Кара жаак жез таңдай
 Тили таттуу бал Үрбү,
 Такалганда көп тапкан
 Тар кыяда жол тапкан
 Кылган иши оң тарткан
 Үрбү менен өзүңүз
 Казактан чыктың эки кан.
 Айдаркандын Көкчөсү
 Каңгайдын жолун кайтарган
 Орто Азия элдери
 Тартынып калды тил батпай,
 Бизге каргыш айтарда
 Албан Кызай атанган
 Калмактын аты калбады.
 Ороздунун эки уулу
 Касиет калка балдары

Албан Кызай атанды,
 Калмакка кеткен сатылып.
 Кыргыздын эки уруусу
 Казакка кетти кошулуп.
 Калмактардын ичинде
 Сары башыл наймандар
 Казактын байман элибиз
 Алар кетти кошулуп,
 Буудайык өзүң баш болуп
 Кандык атак алганы
 Алмата шаарын салганы
 Зоболоң өсүп соройдуң.
 Баарыдан сонун бул бир иш
 Бүгүн туулган балаңа,
 Музбурчак атты койгонуң.
 Жолунду жолборс жойлоду,
 Ишинди кудай оңдоду.
 Кыямат кайым болгуча
 Казактын эли көбөйүп
 Аты өчпөс болгону,
 Карылык кебим меники
 Кандык билги сеники,
 Өнүп-өсүп көбөймөк
 Урпагы казак элдики.
 Чарбачынын санын ашырмак
 Ала-Тоо азиз жердиги,
 Асан кары ат койгон
 Буудайыктын Музбурчак
 Айрым иши айтылат.
 Буудайыктын Музбурчак
 Муруту келет чоң кучак,
 Аты чыкса Музбурчак
 Муруту кошо айтылат.
 Оозунан атын түшүрбөй
 Айрыкча кыргыз эл мактайт.
 Муну мындай таштайлы,
 Музбурчактын өзүнүн
 Жомогунан баштайлы.
 Эркин элде туулуп
 Абасы салкын, суу таза,
 Ала-Тоодо чоңоюп

Буудайыктын ордуна
 Алмата шаарга ээ болуп
 Телегейи тең болуп
 Жашы отуздан ашканда
 Шернесине Музбурчак
 Кызыр эмди тай союп,
 Казанына май толуп,
 Жайлоого көчүп конгондо
 Коңшунун саны короолош
 Каркап толуп миң болуп.
 Кымыздан арак тарттырып
 Домбурачы, өлөңчү
 Көөн эргитип айттырып,
 Эртели-кеч салкында
 Аңга чыгып бастырып,
 Мылтык атып, жаа тартып
 Найза сайып, балта чаап,
 Кылыч чокмор, кетелек
 Иштетиш жолун билбесе
 Азаматтык не керек.
 Бадана зоот кийбесе
 Жетимиш эки жөө оюн,
 Отуз эки ат ойну
 Баарын билип албаса,
 Андан кийин менмин – деп
 Басташкан жоого барбаса,
 Өнөрү жок кишиге
 Көп иштер чыгат каргаша,
 Бардыгын билиш бек керек
 Эрдик жолун тандаса.
 Буудайыктын Музбурчак
 Ит агытып, куш салат,
 Кырк-элүүдөн кошчу алат.
 Адырдын ичи ызы-чуу
 Куш, бүркүтүн куу-куулап,
 Аркарды атат адырдан,
 Текесин атат тескейден,
 Кулжаны атат курбудан.
 Бөкөн, элик жейренди
 Эрмекке кууйт кумунан,
 Куланды кармайт сайынан

Бөрү менен түлкүгө
 Тыным бербейт баарыдан.
 Арсак тоону айланып
 Ар сонундун терисин
 Салаңдата байланып,
 Кандык өкүм колунда
 Кадыксыз ойноп жүргөндө?
 Кабалдагы казактан
 Кабар келди бир күндө.
 Күрпүлдөк суусун бойлогон
 Өз эркинче ойногон
 Капсалаң деген бар экен,
 Адамдан чыккан заар экен.
 Ага жакын баргандын
 Заманасы тар экен.
 Замана, санаа кишиге
 Сары оорудан нары экен?
 Адамзаттын канаты
 Жылкы деген мал экен.
 Душман айдап качышка
 Колго жакын дагы экен,
 Капсалаң келип элиңден
 Алты жүздөн көбүрөөк
 Айдап алды жылкыны,
 Өлтүрдү он беш кулуңду.
 Алдыңызга Музбурчак,
 Айтканы келдим ушуну.
 Айтып кебин бүтүрдү,
 Улутунуп үшкүрдү.
 Мындан мурда Музбурчак
 Мындай кепти укпаган.
 Буудайыктын барында
 Алматыга киргизбей
 Шорукту айдап чыкканы,
 Беттешип жоого чыкпаган
 Талдыктын суусун кечти – деп,
 Айдап алып жылкыны
 Ингенди карай кетти – деп.
 Жылкы алган Капсалаң
 Беттешермин сайышып,
 Жалгыз өзүм мен барсам

Аркама салып кол-бутун,
 Айдама черүү кол алсам
 Убалын кантем бул элдин,
 Айдап жүрүп кырдырсам
 Жалгыз барып мындан мен
 Капсалаңдан жылкы алсам
 Кууп келсе аркамдан
 Качырып найза булгасам,
 Жердик жылкы чуркурап
 Аркасын карай чубаса,
 Бекерге кетип калбайбы
 Өз башыма убарам.
 Көп ойлорго батканда
 Айдар кандын Көкчөдөн
 Кабарчы келди аңгыча,
 Улугубуз Музбурчак
 Бул тараптан кеп уксак,
 Кабалды карай өткөндө
 Билинбеген арам ит
 Кабарга барып Капсалаң
 Алты жүз жылкы алыптыр,
 Көргөндөрдөн сурасам
 Алтайдын батыш четинен
 Найман казак, көк мончок
 Эки уруунун элинен
 Миң жылкыны кошо алган.
 Эрдемсип Көкчө мен барсам
 Монгул, Кыдан, Солондон
 Манжа, Шибе ошондон
 Артында колу көп экен.
 Буудайыктап чакырдым,
 Найзамды булгап качырдым,
 Элүү-алтымыш немесин
 Түбөлүк шорун катырдым.
 Аркасы калың көп экен,
 Акыр качып шашылдым.
 Айласын өзү табар – деп
 Атайы киши чаптырдым.
 Жаныңда, Үрбү, Агыштын
 Ал экөөнө кабар сал
 Элиңди талап эл жатат.

Чабармандан кеп угуп,
 Алтайдагы казактан
 Миңди кошуп алды – деп.
 Капаланып, камынып
 Музбурчактын ошондо,
 Каары бетине жабылып
 Эригип таппай эрмекти,
 Эригип жаткан баатырга
 Эңсегени табылып.
 Териси кеңип, жайылып
 Баш каныбыз Музбурчак,
 Дөңгөнөңдү котчу алып
 Кулан боз минип шаттанып,
 Жүрүп кетти аттанып.
 Кайда барып келерин
 Батынып сурай албадык.
 Капалдан келген кабарчы
 Эр Көкчөнүн чабарчы,
 Булардан абал сураңыз
 Балдарым жакын келгиле
 Көргөн-билген иштерди
 Жашырбай айтып бергиле.
 Капалдан келген бала айтты,
 Капсалаң келип Каңгайдан
 Алты жүз ашуун жылкы алды.
 Он эки-он үч кишинин
 Канына кылыч майлады.
 Жүз сексенче эр бардык
 Алыбыз келе албады.
 Туйгунбай кары аңдады
 Эр Көкчөнүн чабарчы
 Минтип кебин баштады:
 – Эр Көкчөдөн угушум
 Уккун кабар өтө шум,
 Кайгаңдан келген Капсалаң
 Капалдан келип жылкы алып,
 Алтайдын батыш жагында
 Найман менен Көкмончок,
 Эки урууга кол салып
 Миңден ашуун жылкы алып
 Кеткенин угуп эр Көбөө

Көкала минип шаңданып
 Көк найзаны колго алып,
 Талдыктын суусун кечирбей
 Ажыратып алам – деп
 Көкчөнү көрүп алыстан
 Бир топ киши бөлүндү,
 Карааны жүзчө көрүндү.
 Көзөл Көкчө шашпады,
 Көк найзаны зиңкийтип
 Аралап кирип топ элден
 Кырк-элүүчө немесин
 Көмөрө сайып таштады.
 Агачалык ары жактан
 Калдайып калың көрүндү.
 Оңуна алса ооматы
 Кечикпестен тез болот.
 Каарданган Капсалаң
 Кыланбоздун алдында
 Тепсөөрүндө жок болот.
 Көкчө менен Дөңгөнөй
 Миңге кошуп миңди алып,
 Ээр-токумдуу ат алып
 Эрендер келет шаттанып.
 Келгендер кайра кайт – деди,
 Бутуңду сунуп тайрайып
 Талтаңдай басып жат – деди.
 Эл жанына кайтканы
 Эмки кепти уккула
 Музбурчактан айталы.
 Алматыдан Музбурчак
 Кыланбоз менен аттанып
 Калсалаңга жетем – деп,
 Шашылыш кетип баратып
 Жолугуп калды бирөөнө
 Союп жаткан бугу атып.
 Ат дүбүртү чыкканда
 Баш көтөрүп ал мерген,
 Музбурчакты көргөндө
 Тил байланып балдырап,
 Доошу чыкпай жалдырап
 Алаңдап калды алдырап.

Дөңгөнөй андан кеп сурайт,
 Кай тараптан келгенсиң?
 Бугу атыпсың мергенсиң.
 Бардап көзүн чоң ачып
 Бугу аткан мерген мен эмес,
 Аткан бугу деги эмес,
 Айдаркандын эр Көкчө
 Минген аты көкала,
 Алматыдан Музбурчак
 Бастырып өзү келдиби?
 Башка киши жиберип
 Мага жардам береби?
 Өрөөндөн качкан бугуну
 Көк ала менен тап берип
 Мүйүзүнөн кармаган,
 Мен келип бугу муздагам.
 Союп алгын сен – деди.
 Ыргайлууну колотко
 Ат откором мен – деди,
 Кандай киши жолукса
 Мага кабар бер – деди.
 Кабар берем мен – деди,
 Кабарга мерген баспады
 Жанында турган мылтыгын
 Тарс дедире атканы,
 Мылтыктын үнүн укканы
 Кандай киши билем – деп
 Кайкаңга Көкчө чыкканы.
 Алды жагын караса
 Кырк эки киши жүрүптүр.
 Кыркы боз ат мингени
 Бардыгы опокшош
 Күрөөгө зоот кийгени.
 Анын аты сур экен
 Кыланбоз минген Музбурчак
 Сур атчаны Дөңгөнөй
 Кыркын таанып билген жок.
 Көзүнө Көкчө илген жок,
 Көлбүгүп Көкчө келгени,
 Келип салам бөргени.
 Алик алып Музбурчак

Колун сунуп көрүштү.
 Баатыр Көкчө ошол чак
 Кылчайып артын караса
 Кырк атчан киши жок турат
 Дөңкөнөй турат дардайып
 Мерген турат тартайып,
 Музбурчак Көкчө көрүшүп,
 Колдун учун өбүшүп,
 Көңүлдөрү кубанып
 Коргошундай эришип,
 Ыргайлуунун колотко
 Имерүүгө барышты,
 Токумдарын жайышты.
 Ат ичмегин кургактап
 Бугунун жешип жаясын
 Ат өргүтүп алышты.
 Сымаптай аккан шар сууга
 Бойлорун сууга салышты.
 Ат өргүтүп бой сергип
 Эки күн өрүүн болуптур,
 Капсалаңдын калбасын
 Эми аңкарып угуптур.
 Кабал менен Алтайдан
 Катар айдап жылкы алып,
 Талдыкка таштап жүз киши
 Аркадан кабар алгын – деп,
 Алп сыяктуу эр келсе
 Маган кабар салгын – деп,
 Алыңар келер эр болсо
 Ат, тонун олжо алгын – деп,
 Жол тостурган жүз эрге
 Көкчө Калба салганда
 Ачып-көздү жумгуча
 Кырк үчү өлүп калганда
 Кабарга барса калганы
 Уктап жаткан Капсалаң
 Айтканча кулак салбады.
 Манжур, монгул, шибеден
 Арасында Солон бар,
 Киренди болгон элдерден
 Айдама кошуун көп экен,

Калдайып баары чыкканда
 Айдаркандын эр Көкчө
 Музбурчакка баргын – деп,
 Атайлап киш жиберген.
 Музбурчак келет жол менен
 Азар түмөн кол менен.
 Үрбүдөй билгич кан менен
 Алп Агыштай зал менен.
 Үмүт менен эр Көкчө
 Жол тосуп жүргөн чак экен.
 Эки күн өрүүн алганда
 Кошун качан келет – деп,
 Музбурчактан Көкчөнүн
 Сураганы ал экен.
 Айдаркандын эр Көкчө
 Атам кары дени сак
 Сен чакырдың келсин – деп,
 Жаныңда турам эсен сак
 Капсалаң келип жылкы алса
 Колго аттан деп чуу салсак,
 Ээн-эркин тынч элге
 Кан болдум деп так минген,
 Эр болдум деп ат минген
 Үстүнө олпок тон кийген.
 Биздерге калат жаман ат
 Онтогон ооруң болбосо
 Беттешер жоого келди чак,
 Кан болдум деп казакка
 Алматада мен турсам.
 Кайгайдын жолун сактаарга
 Каралдым Көкчө сен турсаң,
 Кара башым калкалап
 Черүү айдал кол жыйсам,
 Буудайыктын капасы
 Атпай элдин батасы
 Анда бизди урбайбы
 Жүр аттангын жөлөгүм
 Бул жерде минтип турбайлы.
 Эт бышырган жанагы
 Эр Көкчөнүн жигити
 Дөңкөнөй менен төрт киши

Атка токум салышты
 Жылыштап жөнөп калышты.
 Эки күнү жол жүрүп
 Чегирткенин сазына
 Шашкеде жетип барышты.
 Эр жигитке жараткан
 Элин сакташ намысты
 Батыш жакта сеңирден
 Бастырып чыга калышты.
 Тиккен чатыр баары көк
 Кермеге салган аты көп.
 Кайкаган элдин саны көп
 Аз болсо саны элүү миң,
 Ашык болсо андан көп
 Анык санын билем – деп,
 Ээрчиткени Көкчөнүн
 Асмунге деген бала экен.
 Өзү теңдүү балдардан
 Чыгаан, чыйрак жан экен,
 Желип чыгып дөбөгө
 Дүрбү салып карады,
 Кийген кийим поруму
 Манжу, моңгол, шолончо
 Жебеси түшпөй колунан
 Илип алган мойнуна
 Шибенин эли дагы бар.
 Миңге белге кадаган
 Желегин бирден санаган
 Он эки миң адамы.
 Музбурчак менен Көкчөгө
 Көргөнүн айтып барганы
 Аңгычакты болбоду
 Сеңирден көрүп караанды
 Үч киши келип калганы
 Айдаркандын эр Көкчө
 Жайдары жигит бөлөкчө,
 Келгендерге кеп айтты
 Кеп айтканда эп айтты:
 – Кыланбоз минген жаш жигит
 Калың казак элинен
 Каны болот баш жигит

Мен калбаймын жалтанып
 Келе албаса Капсалаң
 Бирге бирден жандатып
 Айдап берсин жылкымды,
 Көбүрөөк кошуп бергин – деп
 Көшөрүп туруп албаймын
 Ач карышкыр эмесмин
 Капсалаңдын элине
 Жылкы адам деп барбаймын.
 Өжөрдөнүп Капсалаң
 Өчүгүшсө эрдемсип
 Өлтүрбөй кайра жанбайым.
 Келген киши кеп угуп
 Унчукпады Музбурчак
 Айдаркандын Көкчөдөн
 Аябаган жеме угуп
 Кайта элине барганы,
 Барганынан келгени
 Эр Көкчөнүн дегенин
 Жашырбай да, ашырбай
 Укканын айтты баарын жай.
 Каарданып Капсалаң
 Кабарчыга оолугуп
 Атайын барып алдына
 Аты-жөнүн билбесең.
 Кабарчысы кеп айтты
 Көп айтканда деп айтты:
 – Мен көргөнүм тер киши
 Төртөө бирдей өрт киши.
 Минген аты кыланбоз
 Кабагы ачык көөнү ток
 Калың казак эли экен.
 Музбурчак деген ал экен
 Кыркка жашы жете элек
 Оор басык көрүнөт
 Кылжың эмес эселек,
 Өзү эмес Музбурчак
 Минген аты кыланбоз
 Анча-мынча кишини
 Кеткени турат тебелеп.
 Байкашымча Музбурчак,

Муруту келет чоң кучак.
 Башында таажы багы бар,
 Алдында минген аты бар.
 Жүз кулат сымаптай,
 Мен келдим өөнүн табалбай.
 Айдаркандын Көкчөсү
 Мүчөсүндө жок экен
 Киши табар бөксөсү.
 Жыйырмаларда чамасы,
 Кемтиги жок сөөгүндө.
 Ал казактын баласы
 Кең көкүрөк, кууш аяк
 Балбандык сыны бар турат.
 Кийген тону көк көбөө
 Көркү сонун бөлөкчө.
 Минген аты көк ала
 Жетер эмес мал ага.
 Дөңкөнөй деп бирөө бар
 Миң кишилик эр – деди.
 Дөңкөнөй жайы ал – деди.
 Асмунге деп бир бала
 Айры төштүн алдына
 Жатпаган дейт ал бала.
 Атын билип келбей – деп
 Ачууландың сен мага.
 Мен көргөнүм төрт киши
 Төртөө бирдей өрт киши.
 Өчүгүшүп урушсаң
 Капсалаң өзүң баш болуп
 Кутулбасың бир киши.
 Тирүү киши калбайсың
 Үйүңө бирөөң барбайсың.
 Эби келсе Капсалаң,
 Айдар кандын Көкчөсү
 Айтканындай кылалы.
 Миң алты жүз сексен үч
 Жылкы алдык казактан,
 Кемин элден жыялы.
 Он үч киши өлтүрдүк
 Элүү бирди өлтүрдү.
 Жубагын анын кылбайлы

Өзүбүз тапкан бул ишти
 Өзүбүз билип жыйнайлы.
 Айдоого келген көпчүлүк
 Аманат жанын кыйбайлы.
 Ырбатпайлы жараны
 Ылайык ишти табалы, –
 Деп айтканда кабарчы
 Кере карыш чүмкөлүп
 Капсалаңдын кабагы
 Сен барып билип кел
 Келген киши ким экен –
 Деп жиберсем Капсалаң
 Кайта келип сен жаман,
 Бирин казак каны – деп
 Баары баатыр аны – деп
 Ашырып элди мактайсың.
 Колго тийген олжону
 Кайтарып берсем болобу
 Мындан кийин казактар
 Беш уруктун элине
 Эркинче кожо болбойбу?
 Мен Капсалаң барында
 Тоту менен Жылтыр бар.
 Жанымда экөө турганда
 Эминеден кемим бар.
 Беш уруу беши бириксе
 Кочуш казак эл эмес
 Кылымды бузар демим бар.
 Ушул бүгүн колумда
 Он эки миң колум бар,
 Тоту, Жылтыр зорум бар.
 Аттаналы көпчүлүк
 Төрт кишиден корунбай,
 Тургула деп жабыла
 Чуркуратып кернейин
 Доолбасын урдуруп
 Он эки миң көпчүлүк
 Аттанып чыкты чубуруп.
 Он эки катар сап болду
 Чегирткенин сазына
 Таркап аскер жык толду.

Буудайыктын Музбурчак
 Капсалаң, Тоту, Жылтырды
 Пендеби деп бейлебейт
 Бучкагына теңебейт,
 Алда кандай болор – деп
 Аз-көбүнөн шектенбейт.
 Капсалаң өзү кан эмес
 Белгиси жок бир өңчөй
 Кара байрак туу сайды.
 Буудайыктын белеги
 Агала байрак желеги
 Музбурчактын кандыгын
 Байрагынан белгилеп
 Бүгүн тийди кереги
 Өзү менен төр киши
 Туу түбүндө Музбурчак
 Капсалаңдын көзүнө
 Кырк төрт киши көрүнөт.
 Саймалуу калпак, сары шым
 Саадагы күмүш, карк алтын
 Минген аты баары боз.
 Салынганы байандос
 Ат жабдыгы баары кооз.
 Капсалаң байкап караса
 Буудайыктын Музбурчак
 Опол-тоодой козголбос,
 Укканым менин тер киши
 Бул турганы кырк төрт жан
 Акылы айран болду таң.
 Жылтыр менен Тотунун
 Бириң жеке кел – деди.
 Башын кесип ким болсо
 Байланып келе кал – деди.
 Барам деп Жылтыр жулунуп
 Турган жок Тоту кулуюп
 Тотуну кудай урганы
 Аял кылып турбады?
 Күүлөп найза булгады
 Алдында минген атына
 Катыра камчы урганы,
 Ага Жылтыр ардыгып

Минген атын каргытып
 Тотуну беттеп жөнөдү,
 Музбурчак муну көргөнү
 Дөңкөнөй, Көкчө баарыңар
 Жылтыр менен Тотуну
 Бирине-бирин сайдырбай
 Силер сайып алыңар.
 Канчалык киши Капсалаң
 Абалын чактап караңар.
 Экөөнү экөөң саясың,
 Андан кийин ким чыкса
 Талашпай бириң барасың.
 Музбурчак айтып болгунча
 Ачкан оозун жумганча
 Дөңкөнөй, Көкчө ат койду
 Аялдабай бат койду.
 Көкчө жетип алдында
 Акимсинген Жылтырды
 Аңтара сайып өткөнү.
 Аркасында Дөңкөнөй
 Тотуну беттеп жөнөбөй
 Жыгылып Жылтыр турганча
 Башын кесип жөнөдү.
 Айдаркандын жаш Көкчө
 Эр сайышка маш Көкчө
 Эрине түшүп Тотуну
 Карчыттан ары муштады.
 Томолонуп чоң Тоту,
 Тоңкоюп топо жыттады.
 Башын өөдө кылганча,
 Жер таянып турганча
 Дөңкөнөй жетип аңгыча,
 Айбалтаны имерди.
 Туулгасы жок жылаңбаш
 Тоодой Тоту баатырды
 Чокуга тартып жиберди.
 Балтага мээси чабылды,
 Каны жерге жайылды.
 Бейбаштык кылып тил албай
 Тоту Жылтыр жөнөдү
 Катар экөө тең өлдү.

Каарданып Капсалаң
 – Калың карап тургула
 Кара кыргыз, казакка
 Көрсөтөйүн өнөрдү! –
 Кыйгыл, кычкыл үндөрү
 Кыжырланып жөнөдү.
 Айдаркандын жаш Көкчө
 Алдынан тосо жөнөдү,
 Капсалаң келет калдаңдап
 Жолумду тоскон Көкчөгө
 Көрсөтөм деп өнөрдү.
 Капсалаң, Көкчө бет келди
 Күүлөп найза кезгерди,
 Сайдырбастан кагышып
 Каңкылдатып өткөрдү.
 Капсалаң чочко камынып
 Каары жүзүнө жабышып
 Көкчөгө найза кактырып,
 Өлүүчүдөй ардыгып
 Тулку боюн үпчүлөп
 Минген атын чүчүлөп,
 Алаканга түкүрүп
 Кабагы карыш түйүлүп,
 Алдында минген жээрде аты
 Албан түрдүү жүгүрүп,
 Көкчөгө найза кактырбай
 Каңгыта кагып жиберип,
 Өтө берип Көкчөгө
 Кайта тийди имерип.
 Оңолуп Көкчө болгунча
 Как далыга муштады.
 Капсалаңдын найзасы
 Көк көбөдөн өтпөдү.
 Көкаланын үстүндө
 Күүсү менен найзанын
 Көмөлөнүп кеткени.
 Капсалаң кайра тартканча
 Дөңкөнөйдүн жеткени,
 Кара боюн Дөңкөнөй
 Канчалык өөдө баалаган,
 Минди бир деп санаган

Нечендин канын жалаган,
 Капсалаңды далыга
 Капшырып келип муштады.
 Дөңкөнөйдүн найзасы
 Каңкып кайра чыкканы.
 Дөңкөнөйдүн мингени,
 Албууттанган мал экен.
 Ооздугун тарттырбай,
 Өтө берди алдына.
 Кара ниет Капсалаң
 Кырына кире түшкөндө,
 Кый сүбөөгө муштады.
 Эрдемсинген Дөңкөнөй
 Ат үстүнөн торгойдой
 Алда кайда учканы.
 Капсалаң кайра тартканча
 Көкала минип күүлөнүп,
 Көзөл Көкчө жеткени.
 Кара санга мылгыта
 Катуу муштап өткөнү,
 Кере карыш төрт эли
 Санына найза киргени,
 Анчалыкты Капсалаң
 Кадигине илбеди,
 Тикенчелик билбеди.
 Жандап өткөн Көкчөгө
 Балтаны кармап имерди,
 Тизеге тартып жиберди.
 Түйнөк болгон улактай
 Тоголонуп кулады,
 Тоного Көкчө сулады.
 Туу түбүндө Музбурчак
 Кызыл арстан бабам – деп,
 Жардамың мага кана – деп,
 Катуу айгайлап бакырды.
 Арбагын эрдин чакырды
 Кыланбоз менен жапырды
 Топону көккө сапырды.
 Очоңдогон Капсалаң
 Оңолуп кайра тартканча
 Учкан куштай дыркырап,

Урган таштай зыркырап
 Музбурчактын жеткени.
 Жеттим сага дегенсип
 Найзалашып кетпеди.
 Кайра тарткан Капсалаң
 Качырып найза салалбай,
 Карап туруп алалбай
 – Экини сайдым катарлап,
 Баш алдырбай тозоттоп
 Каргаша болгон сен кимсиң?
 Минген атың кыланбоз
 Кийгениң күмүш баары кооз,
 Такта отурган канга окшош
 Алда кандай адамсың?
 Бар жарагың тал экен
 Кай тарапка барасың? –
 Капсалаңдан кеп угуп
 Барасың кайда деп угуп
 Мурутун сылап Музбурчак
 Билмексен болуп сурайсың.
 Каадалуу киши кейиптенип
 Кеп сурадың божурап,
 Атамдын аты – Буудайык
 Өзүмдүн атым Музбурчак.
 Кызыл арстан түп атам
 Алашта азыр алты кан,
 Атын айтам угуп ал.
 Алматыда Буудайык,
 Жети-Өгүздө алп Агыш,
 Ат-Башыда дөө Кошой,
 Уч-Каркыра Кеминде
 Кызалактын бал Үрбү,
 Кылганы элге даң Үрбү.
 Бел-Сазда Шыгай, Жамгырчы
 Келсин десем алты кан
 Айдама кошуун кол келет,
 Опол-тоодой жооң келет.
 Темир кийген эл келет,
 Телегейи тең келет.
 Теңдеши жок шер келет,
 Жайнаган кызыл чок келет.

Жалбырттап жанган от кетет,
 Сага окшогон каракчы
 Айласын таппай сенделет.
 Капсалаң калмак келди – деп
 Теңтуш киши кейиптентип
 Кошуун жыйган ким жүрөт?
 Менин жайым ушундай
 Караңгыда уурданган
 Тегинди айтчы сен кимсиң?
 Айгайлап айдап жылкы алып
 Ишенген эки кулуңду
 Эрен Көкчө жайлады.
 Дөңкөнөй кылыч майлады
 Жалгыз кара бир башың,
 Табалбай калдың аргаңды.
 Катышып коюп Капсалаң
 Изинен кайра тарта албай,
 Катардагы канмын – деп
 Тагы жок минген айта албай.
 – Тегимди терип сурадың
 Тегимди уксаң солонмун.
 Капсалаң деген боломун.
 Эки атам мурун кан өткөн,
 Үч атам кийин кар өткөн.
 Өз башыма келгенде
 Мурунку өткөн эки атам
 Ордуна алтын так курам.
 Кара кытай, чоң Торпу
 Айдап жүрүп элимди
 Сындырыптыр белимди,
 Сапырыптыр шаарымды.
 Сандалтыптыр баарыны,
 Кетириптир Солондон
 Кишилик намыс арымы.
 Чоң Торпуну казактар
 Калтырыптыр катардан.
 Атамдын кийген таажысын
 Олжо алган деп угам,
 Кол салганым казакка
 Таажыны алсам деп турам.
 Таажы тийсе колума

Ишим кетет оңуна.
 Атамдын чыгам ордуна
 Акыл ойлоп амал тап,
 Торчудан алган олжолоп
 Таажымды берсең колума
 Кетесиң аман жолуңа.
 – Жөөлүбө Солон тамтаңдап!
 Кара кытай так алсаң
 Казактан келип жылкы алсаң
 Кандай сыят акылга?
 Капсалаң өзүң ойлоп бак
 Ар кандай адам күлбөйбү,
 Баятан айткан кебиңе,
 Ким ишенет Капсалаң.
 Кан экен атам дегенге
 Тынч элге келип кол салдың.
 Жибереийин сени мен
 Жер алдынын үйүнө
 Жаның тынып тынч алгын, –
 Деп Музбурчак айтканда
 Карбаластап Капсалаң
 Кеп табалбай айтканга,
 Мыкты баатыр кейиптенет
 Найзасын алды колуна.
 Кыланбоздун үстүнөн
 Музбурчак баатырды
 Аңтара сайып салууга
 Камчы берип атына
 Качырып кирди Капсалаң.
 Көкчө келип аңгыча
 – Тең кишидей Музбурчак
 Теминишип жүрбөңүз.
 Мен барайын алдына
 Эми эле аттан жыгылып,
 Мен кылыйып калбаймын.
 Анчалык ишти ар кылып
 Элим Солон менмин – дейт,
 Капсалаң атым эрмин – дейт.
 Өз оюнда Капсалаң
 Беттешер киши сенсиң – дейт.
 Мен кирейин бул кулга,

Кан башында Музбурчак
 Капсалаң кулга булгаба.
 Качырышсаң кул менен
 Кандык сыймык кар болот,
 Кул кутурса ушинтип
 Өз алдынча мар болот.
 Эр Көкчөдөн Музбурчак
 Нускалуу акыл кеп угуп
 Көкчөгө берип майданды
 Чыга берди бурулуп.
 Каарданып Капсалаң
 Кул дегенге арданып,
 Кабагына кар жабып
 Булгаган самын кептенип,
 Ардыгына чыдабай
 Кара жанга күч келип,
 Минген атын чу-чулап
 Көкчөгө тийди күүлөнүп.
 Капсалаң күүлөп найзасын
 Сайдырбай Көкчө какканы.
 Балта тийген бул найза
 Сан барча болуп быркырап.
 Өзү тургай сабы жок
 Табылар дайны деги жок.
 Найзасын колдон кактырып
 Капсалаңдын тартынып
 Карап турар жери жок
 Ичи жалын боору чок.
 Эң алдында атынан
 Аңтара сайган менмин – деп,
 Жыгылып көпкөн бул Көкчө
 Эми сага теңби – деп,
 Кара жаак айбалта
 Кармай алды сабынан,
 Арта салып ийinine
 Айбаттанды абыдан.
 Көзөл Көкчө ошондо
 Көк найзаны зиңкийтип,
 Көкала атты кындыйтып
 Карап турду мелтиреп,
 Мыкты болсоң Капсалаң

Жакын келчи бери – деп.
 Өчөшкөн Солон ошондо
 Көк букадай өкүрүп,
 Балта менен Көкчөнү
 Башка чаап өтөөрдө
 Баатыр Көкчө барбаңдап
 Кеткени жок алдырап,
 Найзаны оңдоп имерди.
 Кар жиликтин булчуңун
 Жара муштап жиберди.
 Кар жиликтин булчуң эт
 Канча барча талаалап,
 Капталынан кара кан
 Агып кетти салаалап.
 Балтасы түштү колунан
 Кайраты качты боюнан.
 Капсалаңды калкалап
 Бирөө чыкты ар жактан.
 Кайнап жаткан чокудан
 Кара кузгун бороондой,
 Топурак учуп борулгуп
 Имерилип уюлгуп,
 Эр Көкчөнүн маңдайга
 Жетип келди бир киши.
 Капсалаңды кайт! – деди
 Бир балалык алың жок.
 Элге дүрбөң саласың,
 Тынч элден жылкы аласың.
 Чокчолоңдоп тим жүрбөй
 Ар балааны табасың.
 Эр Көкчөнү бир карап, –
 Көк ала атчан бир бала
 Пешененде багың бар.
 Дөөлөтүнө мас бала
 Элиң барбы сенин – деп,
 Эриң барбы? – ал ким деп,
 Териштирип сурабай
 Качырып найза саясың?
 Агызып канын жаясың?
 Кандай бейбаш баласың?
 Каада нуска кеп айтам

Сен алпарып бул итти
 Айыкканча багасың.
 Сакайганда сак болуп,
 Атка минер чак болуп
 Кадимкидей болгондо
 Алып келип тапшырып
 Анан кайра жанасың,
 Эгер андай кылбасаң
 Эрегишсең мен менен
 Айыкпас оору табасың.
 Келген киши чоң эле
 Ороң-ороң сөз айтып
 Өкүмдүгүн карматты
 Анда Көкчө муну айтты:
 – Жылкы уурдады Капсалаң
 Жылкынын ээси мен болом,
 Бала дебе сен мени
 Көкчө деген эр болом,
 Капсалаң менен тең болгон
 Кара башым кең болом.
 Ооруп калса баккандай
 Мен уятка калбасам,
 Капсалаңды не багам?
 Бакмак тургай бул кулду
 Каратып туруп жан алам!
 Ай дегиче болбоду
 Шайдоот Көкчө коёбу,
 Капсалаңды чокуга
 Чоюнбаш менен бир койду.
 Топо тиштеп Капсалаң
 Жыгылып аттан торойду,
 Агарып мээси чачылды.
 Капсалаңды эр Көкчө
 Кара жерди каптырды.
 Келген киши турбады,
 Оолуккандан Көкчөгө
 Өткүр найза булгады.
 Токтоло калып эр Көкчө
 Анын атын сурады.
 – Сурасаң атым угуп ал
 Кидендердин элимин,

Элинен чыккан эримин
 Атым Баңдо дегенмин.
 Капсалаңдын мурунтан
 Жөн жүрбөсүн билемин.
 Алыска кетти деп угуп
 Акмалап карап келгемин.
 Айткан сөзгө кирбедиң
 Найзаңда мага сундуңбу,
 Как төбөңдөн тик жарып
 Кара бооруң тилейин!
 Байкаса Көкчө көз салып
 Баатырлык сыны бар турат.
 Баңдо алды найзаны
 Сайып көнгөн канчаны.
 Бадирек чочко Баңдолу
 Күүлү найза сунганы,
 Күүсүнө кулак тунганы.
 Сайып алсын дегенсип
 Карап Көкчө турабы,
 Булгап найза сунганы.
 Кандим болгон эрендер
 Бир беттешип алышты,
 Сайдырбастан бир бирин
 Найзалары кагышты.
 Кидендерден Баңдосу
 Камчыга бөлөп сур атты,
 Көкаланы сыздырып
 Көзөл Көкчө баратты.
 Баңду чочко карматты
 Жаздырып сайчу адатты,
 Найзанын учу жетээрде
 Шалак-шулак атынан,
 Жыгыла берди капталга.
 Көкала менен алактап
 Өтө берди ар жакка.
 Баңдо атын бурганы,
 Ай далынын бети – деп
 Алтын кемер чети – деп,
 Көкчөгө найза урганы.
 Баңдо чочко оңойбу
 Көкаладан эр Көкчө

Топо тиштеп торойду.
 Көкчөнү көрүп Дөңкөнөй
 Буудайыктап бакырды.
 Бар кайратын ашырып
 Топону көккө чачтырып,
 Баңдону кара капталга
 Коюп кетти Дөңкөнөй.
 Найза урган Дөңкөнөй
 Тим киши эмес жөнөкөй.
 Баңдо чочко ошондо
 Козголуп көчүк былк этпей,
 Шамал тийген теректей
 Болор-болбос солк этпей,
 Араң калган Дөңкөнөй
 Жандап өтө бергенде,
 Жабдыгына келгенде
 Жалпагы менен балтанын
 Как тизеге бир койду.
 Мен-мен деген Дөңкөнөй
 Калпактай учуп торойду,
 Карап турган Музбурчак
 Кыланбозду камчылап
 Каарданган баатырдан
 Кандуу жаш көздөн тамчылап.
 Көк найзаны Музбурчак
 Күркүрөтө сундуруп,
 Күүсү кулак тундуруп.
 Бир найзанын күүсүнөн
 Майдандын ичи чуу болуп,
 Карап турган көпчүлүк
 Кара тер басып суу болуп.
 Майдандагы Баңдонун
 Заманасы куурулуп,
 Эс акылын токтотуп
 Оңдоп кармап найзасын
 Утур жүрдү дүкүйүп.
 Маңдайлашты бетме-бет
 Сундуруп найза жекме-жек.
 Баңдолунун найзасын
 Кагып ийип Музбурчак
 Минген ээрдин кашы – деп

Табарсыктын башы – деп,
 Өлөр жери ушул – деп
 Оңтойго келген кези – деп
 Керилип найза урганы.
 Кедендердин Баңдолу
 Кебелбестен турганы.
 Ошончо сайып Музбурчак
 Аңтара сайып жыкпады,
 Тартса найза чыкпады.
 Силкип тартты Музбурчак
 Аты менен Баңдолу
 Бери келет жакындап,
 Түртүп койсо Баңдолу
 Жылып кетет алыстап,
 Кутурган иттей арылдап
 Баңдо күлүп каткырат.
 Баңдо алды балтасын
 Музбурчакты чапканы.
 Толгоп-толгоп найзаны
 Музбурчак чындап тартканы,
 Суурулуп чыкты найзасы.
 Оролуп чыкты башына
 Була менен кебездей
 Түрмөгү менен канчасы,
 Илекердин амалын
 Кайсы бирин айталы,
 Байкап көрсө Музбурчак
 Өтөр эмес найзасы.
 Камындырбай Баңдолу
 Балта менен тулгага
 Үзөңгүгө тамандап,
 Тура калып чапканы.
 Музбурчактын тулгасы
 Эки кабат туулга,
 Жик-жигинен жарылды.
 Арбын калба табылды
 Баңдолуга чаптырып
 Музбурчак катуу ар кылды.
 Кызыл арстан колдо – деп,
 Арбагың азыр жолдо – деп
 Балтаны кармап имерди

Баңдолуну чокуга
 Батакай чаап жиберди.
 Баңдолунун башына
 Беш кабат жапкан калканы
 Издесе дайны табылгыс
 Кенедей дайны калбады.
 Ар кандай жерде кездешет
 Адамзаттын балбаны.
 Кебелбей да келтейбей
 Баңдолу карап турганы,
 Каарданып Музбурчак
 Демеп балта урарда
 Баңдолу найза сунганы
 Сайдырбастан Музбурчак
 Ирмебей көзүн бек тиктеп
 Күркүрөгөн найзасын
 Учунан улай кармады,
 Кармаганча найзаны
 Музбурчак тартып алганы.
 Балтаны таштап жиберди
 Баңдолунун найзасын
 Өзүн карай имерди.
 Кара тоодой Баңдолу
 Чыдап тура албады
 Бура тартып тулпарга
 Катыра камчы урганы.
 Качып барат калдаңдап
 Этеги кетти далдаңдап
 Эшек минген немедей
 Эки буту салбаңдап,
 Эки көзү алаңдап
 Эрди-мурдун жаланат
 Эки жагын каранат.
 Эңиш тарткан бу күттөй
 Мурбурчак кууп баратат.
 Музбурчактын кыланбоз
 Салынганы паяндос,
 Шайманы алтын баары кооз
 Семиргени сүмбөдөй,
 Секиргени бүргөдөй
 Жейрендей сызып закымдап

Баңдолуга Музбурчак
 Эми жетти жакындап,
 Этектин ачык чети – деп
 Ачылган этек четинен
 Найзаны муштап жиберди.
 Үңүрөйгөн көчүктөн
 Найза кирди аралап
 Өпкө-боорун, жүрөктөн
 Кара кочкул кандары,
 Сары суу жини аралаш
 Агып чыкты балбаалап.
 Баңдолунун аскери
 Ат коюп кирди сабалап.
 Баатыр Көкчө, Дөңкөлөй
 Кишилер эмес жөнөкөй,
 Аралап кирди четинен
 Заар чачып бетинен.
 Көкчөнү көргөн көпчүлүк
 Танып калды эсинен.
 Ушул кезде Музбурчак:
 – Дөңкөнөй, Көкчө уккула,
 Менден акыл ушул чак.
 Айдоого келген кара аскер
 Бекер канын чачпаңар,
 Казтаман найза алыңар.
 Өлтүрө сайып жая албай
 Аңтара сайып салыңар,
 Айтканды акыл табыңар.
 Жөөлөтүп таштап баарысын
 Аттарын айдап жаныңар.
 Капсалаң алган жылкыңар
 Миң алты жүз сексен үч,
 Сен алсаң арбын аласың.
 Он эки миң ат алып
 Элиңе эркин барасың.
 Киши өлтүрүп эрендер
 Эмне пайда аласың?
 Бир айланып чыкканча
 Миңден ашуун сойлоду,
 Андан кийин эрендер,
 Элгин өскөн берендер

Аңтара сайып соо койду,
 Күнү түнгө айланып
 Узарып уруш баратат.
 Шумкар тепкен тоодактай
 Томурайган эр жатат.
 Чылбырын сүйрөп ээси жок
 Жайылып аттар баратат.
 Аттар чубап кишенеп
 Караса ээси билинбейт.
 Дөңкөнөй, Көкчө, Асмунге
 Бирин бири кайтарып,
 Удаалаш кирген ал үчөө.
 Кол аралап эр Көкчө
 Калың кара кошунду
 Аралап кирди жол салып.
 Оң кырында Дөңкөнөй
 Аркага киши өткөрбөй,
 Сол жагында Асмунге
 Жыйырма экиде өзү жаш,
 Алактаган Мазмунге
 Каз таман найза колунда.
 Аттуу киши калган жок
 Баатырлардын жолунда.
 Эртеси күнү шашкеде
 Беш уруктан келгендер,
 Иштин жолун билгендер
 Саадагын салып мойнуна,
 Жакасын кармап колуна
 Чөгөлөшүп олтурду
 Эрендердин жолуна.
 Сунуп келген моюнду
 Суурулган кылыч кеспеген,
 Илгеркинин наркы экен
 Жер жүзүндө пенденин
 Күтүп келген салты экен.
 Бура тартып үч баатыр
 Музбурчакка барышты.
 Айдоого келген элбиз – деп
 Арыз-муңун айтып салышты.
 Жеринден мындай келгенче
 Баскының деп бастырып,

Жол жүргүн деп шаштырып
 Эл башкарган баарың кел,
 Эр көкүрөк жашың кел
 Эл карыткан карың кел.
 Асмунге айтып угузду
 Кол башкарып келгендер
 Кол куушуруп турушту.
 Өлгөндүн санын алышты
 Миңден ашып өлүптүр
 А дүйнөнү көрүптүр.
 Колу сынган чологу,
 Буту сынган мунжусу,
 Бели сынган шордуусу,
 Көзү чыккан сокуру,
 Алтымыш ашкан карыны
 Адилеттүү Музбурчак
 Абыдан санын алдырды.
 Алтымыштан жашы ашкан
 Айдоого келген карысы
 Мунжу-чолок баарысы
 Эки миңден ашыптыр,
 Он эки миң кол экен
 Жарадары, өлгөнү
 Үч миңден ашып барыптыр.
 Жарадарга, карыга
 Минерине ат берди
 Карап турбай кайт – деди.
 Жарадарды кардабай
 Жай-жайына жаткыргын,
 Жеткирип коюп кеткиниц.
 Капсалаң менен Баңдонун
 Жоо-жарагын алышты
 Калгандарын кайткын – деп
 Айдап жолго салышты.
 Ээр-токуму жонунда
 Тогуз миң олжо ат алып,
 Кан Музбурчак төрт киши
 Кайра тартты шаттанып.
 Алтайдын батыш жагында
 Көкмончок менен Байманга
 Музбурчак киши чаптырып,

Жылкысын жоого алдырган
 Байкуштарды таптырып,
 Биринин санын кемитпей
 Өз ээсине тапшырып,
 Капалдагы казакка
 Толук кабар айттырып,
 Кабалдан алган Капсалаң
 Алты жүз сексен үч экен,
 Келгенин берди ээсине.
 Кемип калган жылкыга
 Ээри менен ат берди,
 Аябастан бат берди.
 Капсалаң менен Баңдонун
 Каалап минген аттарын
 Дөңкөнөй менен Асмунге
 Олжосуна алышты.
 Олжого тулпар ат минип
 Дардайышып калышты.
 Айдаркандын эр Көкчө
 Бардашы журттан бөлөкчө
 Баңдолунун найзасын
 Ошол жолдуу алганы.
 Андан башка албады
 Эки күн өрүүн алдырып,
 Алматыга узатып
 Айлында Көкчө калганы.
 Аман-эсен Музбурчак
 Өз элине келгени.
 Алп Жамгырчы, кан Шыгай
 Ат-Башыда Кошойду,
 Жети-Өгүздө ал Агыш
 Үч-Каркыра Кеминде
 Кара жаак кан Үрбү,
 Тили таттуу бал Үрбү
 Жүздөн киши котчу алып
 Беш кан келди күлдүрөп,
 Беш жүз киши дүңгүрөп
 Кандар келип көрүшүп,
 Колдун учун өбүшүп
 Келгендерди кетирбей
 Буудайыктын Музбурчак

Бир жума өрүүн алдырып
 Түркүм оюн көрсөтүп,
 Тамашага кандырып,
 Эр оодарыш, жөө күрөш
 Улак тартыш, теңге эңиш
 Кара коюм дүмпүлдөк
 Теке тирмиш, көл бука
 Жинди бука, канымдат,
 Алты бакан селкинчек
 Ар кубулган келинчек,
 Кыздары үкү тагынып
 Көздүн майын түгөтүп,
 Акырын сүйлөп муңайып,
 Белдемче жерде чубалып
 Жубандары буралып
 Эки ооз кепке келгендер
 Эзилип жүрөк кубанып,
 Мырзалары керилип,
 Ырчылыры какылдап
 Ат моюндап теминип,
 Улак тартып, кунан чаап
 Артыкчасы кыз кубар –
 Жигит кызга бир кумар
 Тамашага канышты,
 Дүркүрөп кандар жатышты
 Жай-жайына барышты.
 Эркин жаткан жылдарын
 Эсептеп аны ким жүрөт,
 Кайдан келет ким билет.
 Катынын кыздай макташып
 Күрүчтөй таруу акташып,
 Эркин жаткан кезинде
 Кан ордого тебелеп
 Бакылдап сүйлөп оозунда
 Музбурчакты жемелеп,
 Эл атасы болдум – деп
 Эрикпей жатат чардайып
 Кан ушундай болобу?
 Чыгыштан качкан сүрүлүп,
 Батышка барып жай албай
 Жанын сактап жөн жүрүп,

Ондордон чыккан Эселек
 Азыр кайта кетелек.
 Он эки миң кол менен
 Айылга келди тебелеп.
 Кара кыргыз элдери
 Кытайга кетип кошулуп,
 Салмоор уруп, жаа тартып
 Каныбыз акты жошулуп,
 Музбурчакты туу кылып
 Олтуруптур чогулуп.
 Өткөн өчүм, кеткен кек
 Эсебин эми аламын,
 Кара кыргыз элдерин
 Канын суудай жаямын.
 Жазасын жаркын беремин
 Талпагын ташка керемин,
 Кара кыргыз тукумун
 Кекилик-чилдей теремин.
 Сүрүндү болгон оңдорго
 Менин тийсин керегим.
 Эселек жатат кекенип
 Эл четинде керсейип,
 Катын-бала, мал-мүлктүн
 Баарысынан ажырап
 Биз жүрөбүз темтейип.
 Күнүбүз кандай күн болот?
 Эли-жерин унутуп
 Музбурчак жатса чардайып,
 Деген кептер чыкканда
 Ордо баккан Шыгайлар
 Ошол кепти укканда,
 Ордо башы бакырып
 Калгандарын чакырып,
 Чогултуп баарын жапырып
 Өөдө-төмөн кеп айткан,
 Ордого келип чуу тапкан
 Ана турган үч киши
 Байлап алып ургула,
 Абдан жаза кылгыла
 Ордо башы аларды
 Урдурганы жатканда,

Тамаша кылып талаада
 Бакчаны жүргөн аралап,
 Музбурчак кирди ордого
 Үч кишини желдеттер
 Колдорун байлап жатканда.
 Ою терең Музбурчак
 Ордо бегин бир карап,
 Урдурасың буларды
 Унуттуңбу улугум,
 Ал-абалын сурашты.
 Намыс көрүп калдыңбы
 Булардын арзын угарды,
 Алып келгин бери, – деп,
 Алдырып келип жанына:
 – Карасам казак элсиңер
 Эмне үчүн мынчалык
 Калжоо болуп келдиңер?
 Келгендердин ичинде
 Мамырбай деген бар экен
 Акыл-эси сак экен
 Кеп айтканы так экен.
 – Ачуум келсе атынан
 Кайнатамды айтам – деп
 Айтат экен келиндер.
 Ачуум келди менин
 Атындан айтам Музбурчак.
 Эт жүрөгүм эл үчүн,
 Күйүп барат эзилип.
 Алдыңа келсе букара
 Таягын алып жүгүрөт
 Жигиттериң эсирип.
 Жаман айттым сизге мен
 Кебимди уккун кепирип,
 Кечээ Кангайдын кара тоосунда
 Оркундун агын боюнда,
 Оңдор жердеп турганда
 Жөө тумандай сандаган
 Кытайга зордук кылганда,
 Ондордун салган кордугун
 Кыргызга келип кытайлар
 Туулга, калкан, чарайна

Казепче менен калдыркан
 Эп келтирип баарысын
 Усталар кандай жам кылган,
 Кыргыз, казак элдери
 Канча жылы Музбурчак,
 Батыш түндүк Энесай
 Чыгыш-түндүк текши тоо,
 Чыгыш-түндүк эки инген
 Асас кылып Алтайды
 Арасында жер деди.
 Жер дамдашып кытайга
 Өкүм өскөн ондорду
 Батышка айдап жиберди,
 Касиеттүү Буудайык
 Казак, кыргыз элдери
 Буудайыктын кылганын
 Кандай айтсак ылайык.
 Картаң кан менен Түктаман
 Кызыл Арстан ат алган.
 Малфаян нар жерлерин
 Сурагын колго бүт алган.
 Сакычак сөзү нуска – деп
 Алматыга шаар салган.
 Жылкыга жайлоо экен – деп
 Капалдан жерин колго алган.
 Кыргыз, казак элинен
 Алты кан элин кураган.
 Буудайыкка кас чыккан
 Мен-мен деген далайлар,
 Тактасынан кулаган.
 Кара кытай чоң торчу
 Эрмендердин Таптеге
 Сактардын каны Такырбаш
 Баарымы өлүп сулаган.
 Канчалардын шору аккан
 Буудайыкка жалбарып
 Амандыгын сураган.
 Буудайыктын ордунда
 Музбурчак каным сен турсаң.
 Ондордон чыккан Эселек
 Өчүм бар кыргыз сенде – деп,
 Ээрдин тиштеп кекенет,

Карап кылба элдерди,
 Канчалык малды жеп болду.
 Кызды көрсө кызыгат,
 Катынды көрсө камынат,
 Кемпирди көрсө келгин – деп,
 Мен эркекмин билгин – деп,
 От жанында талпактай
 Тартынбастан тебелейт,
 Аты ургаачы болгондун
 Көзүнүн жашы себелейт,
 Айтканы келсем ал-жайды
 Кутурган кулдар жемелейт.
 Эл эрени Музбурчак
 Мамырбайдан кеп угуп,
 Касиеттүү Буудайык
 Элдин камын кылчу – деп,
 Эл эстеген эрди угуп
 Алдына киши жиберип,
 Жол алысын байкатып.
 Минген аты кыланбоз
 Салынганы паяндос,
 Буудайыктын Музбурчак
 Тартынып калар эр эмес.
 Душманды көрсө болот кош
 Кайгуулчулар жол карап,
 Отуз беш миң калың кол
 Караганды дегенге
 Кирип келди жакындап.
 Оңдордон келген Эселек
 Музбурчак колу келгенче
 Алматынын шаарына
 Киремин деп тебелеп.
 Алдына киши жиберсе
 Жол аруусун билем – деп,
 Эчки-тери кийгенден
 Кытай, манжу, моңголдун,
 Кыргыз, казак, шибенин
 Тилин анык билгенден
 Эки киши алдында,
 Ал экөөнү акмалап
 Алтоо бар арка жагында,
 Чытырманды дегенде

Аралап келе жатканда,
 Мамырбай менен Элкөчкөн
 Эселек элин акмалап,
 Келе жатып аралап
 Калың кара токойду,
 Кужулдаган үндү угуп
 Бирин бири шүк дешип
 Кулак түрүп тыңшады.
 Мамырбай айтат Элкөчкөн
 Алдыбызда сүйлөгөн
 Кайгуулчу экен мен билсем,
 Мен да уктум, сен уктун
 Ар башка тилде сүйлөдү,
 Бул Кайгуулчу болбосо
 Ар башка тилди билеби,
 Оңдор арзан жоо эмес
 Эки ата элдин кунун кууп
 Келген экен Эселек
 Оңой бүтөр доо эмес.
 Үнү угулат, өзү жок
 Соо кишилер теги эмес
 Мамырбай менен Элкөчкөн
 Булар бекер киши эмес,
 Башынан далай иш өткөн,
 Ооз арбашып сүйлөшүп,
 Көз ымдашып шүк дешип.
 Доош тыңшап дүктүйүп
 Аңдуучудай калышты,
 Эселектин эрлери
 Эл аралап сыр тартып
 Элине кабар бергени
 Мамырбай менен Көчкөндүн
 Арасына киргени.
 Байкап туруп Мамырбай
 Мойнуна болук салганы,
 Аңдып туруп Элкөчкөн
 Оозунан үнүн чыгарбай
 Жоолук менен таңганы.
 Эки колун артына
 Тээп туруп байлады,
 Музбурчактын алдына
 Айдап алып барганы,

Музбурчак жайын сурады
 Анын бири он эмес
 Ногойдон барган неме экен,
 Музбурчак абдан байкаса
 Кептин кени анда экен:
 – Атым Сатар мениги
 Элим ногой билиңиз,
 Кол баштаган Эселек
 Түбү тектүү киши эмес,
 Атасы кары эсирген
 Көп жашаган киши экен,
 Узун кулак улама
 Көптү билген кары экен,
 Уламалап уккан кеп
 Эсинен чыкпай сакталып
 Катып жүргөн чагы экен,
 Эсирге кары айтыптыр
 Менин атам Мутике
 Ойноо бала чагында
 Өз эркинче биздин эл
 Текши жерди жердедик.
 Кытай, калмак, манжуга,
 Ногой, Шибе, Солончо
 Колуна теңдик бербедик.
 Сандаган кытай кыйын журт
 Теңсиз жүргөн алты урук
 Салмоорго салып таш уруп
 Кыр эли жүрчү тоолордо,
 Кайберен кармап аң уулап.
 Кыр элине кыз тартып
 Кытайдан чыккан уз тартып,
 Алты урук эл чогулуп
 Кыр элине кол артып,
 Беттешип чыкты ондорго
 Калың аскер кол тартып.
 Кыр элинин бир жери
 Кыйындыгы билинди,
 Төөдөн тартып иткече
 Төрт аяктуу мингени,
 Кыр-кырдан ураан чакырат
 Салмоорго салып таш урат,
 Жаза кетпей башка урат.

Алеңгир жаа, сур жебе
 Тендешсиз курал текелек,
 Баш чыгарып тең туруп
 Беттеше албайт эч пенде.
 Алты уруктун элдерин
 Эркиндикке баштады,
 Биздин ондун калганын
 Ак деңизден өткөрүп
 Айдап келип таштады.
 Сол түштүк-батыш Самаркан
 Чыгыш-түндүк Алтайдан,
 Орто Азия көп жерин
 Кыр эли ээлеп жатканы.
 Кыр элине катышып
 Кыр элинен Буудайык,
 Алматы деп ат коюп
 Атактуу шаар салганы.
 Кара кытай чоң торчу
 Буудайыкка катышып,
 Топ оту менен жоголду
 Ыйык көлдө сак эли
 Мен Такырбаш дегени
 Тарпы калды талаада
 Кажыр талап жеп алды,
 Такырбаш турган Жети-Өгүз
 Агыш ээлеп калганы,
 Такыр башка жанашып
 Акыл-эстен адашып
 Эрмандерден Тайтеке
 Элин көрбөй калганы.
 Өлүп жерди майлады,
 Арбын малга алданып
 Сарыаркада Шорук кан
 Күч келгенде жанына
 Буудайыкка жалбарды.
 Эрдиктен тайып эс кетип
 Кара жаны калганы,
 Музбурчактын тушунда
 Каңгайдан келип Капсалаң
 Капал менен Алтайдан
 Айдап жылкы алганы,
 Алганына жараша

Алып кете албады.
 Төрт киши барып Музбурчак
 Кылычты канга майлады,
 Он эки миң кол экен
 Өлгөндүн атын алганы,
 Тирүү калган эрлерден
 Бүлдүр көзүн албады,
 Өлбөй тирүү калгандар
 Өз элине барганы.
 Капсалаңдын колунан
 Элине барган эл айткан.
 Казактардын Музбурчак
 Калыс экен деп айткан
 Калыс экен, март экен
 Касиеттүү жан экен,
 Калк башкарчу кан экен.
 Жанында Көкчө, Асмунге
 Ат багары Дөңкөнөй
 Баары акылман жан экен.
 Айдаркандын Көкчөсү
 Алп мүчөсү бар экен,
 Музбурчактын өзүнө
 Беттешем деген кишиге
 Кең дүйнөсү тар экен,
 Минген аты боз экен
 Ал чынында Музбурчак
 Перилер менен дос экен,
 Жалгыз эмес Музбурчак
 Минген аттын баары боз,
 Кырк чоросу кошо экен, –
 Деп айтыптыр беш урук,
 Имиштеп айтып жесирге
 Элге айтыптыр көп уруп.
 Атасынан кеп угуп
 Текши тоодон ондорду
 Айдап келген бул жерге
 Кытайга болуп жантаяк
 Кыргыз, казак деп угуп,
 Жесир кенен Эселек
 Он эки миң кол менен
 Мында келди оолугуп,
 Дагы кебим дагы бар

Кан баласы Музбурчак
 Калтырбастан угуп ал,
 Буудайык болуп демилге
 Кыргыз, казак элинен
 Алты кан деп аталып
 Ээ болуптур бул күндө.
 Орто Азия чоң жерге,
 Жаным тирүү турганда
 Эки ата элдин кегин кууп,
 Кыргыз, казак дегенди
 Жердетпеймин бул жерге,
 Кыргыз, казак дегендин
 Ататпай атын өчүрмөк,
 Алты кан атын жоготуп
 Оңдорду кайра көчүрмөк,
 Оңой эмес Эселек
 Кишиге жакшы санабас
 Өткөзө жаман кара нээт,
 Билегинде күчү бар
 Жан таяк болуп кытайга
 Оңдорду ойрон кылды – деп,
 Жүрөгүндө өчү бар.
 Эселектин жанында
 Энедей деген жайчы бар,
 Минип жүргөн атынын
 Соорусуна кар жааса,
 Кулагына суу жааган
 Кара бою суу болбой,
 Жаркырап, жайнап күн турган.
 Беш тайпа тилди билген бар,
 Булутту кармап минген бар.
 Камчы ордуна жыланды
 Ортонуна илген бар,
 Өлүмдү билбес жинди бар,
 Кайберен тилин билчү бар.
 Он миң колду көзгө илбей
 Ээленип келип тийчү бар.
 Чокмору үйдөй чоңу бар,
 Жоондугу үч аршын,
 Бийиктиги беш аршын
 Кесе деген зору бар.
 Он эки миң колу бар,

Он эки башка жолу бар,
 Чокморлуу бар, кесе бар,
 Найза саяр ыктуу бар,
 Кемтиги жок толук миң
 Башчысы Татай аны бил.
 Чоюн башка шыктуу бар,
 Анын саны дагы миң.
 Жоон курсак кесер бар,
 Балта чабар мыктуу бар,
 Ага баштык Ыктыбай.
 Жебесин жаага керген бар,
 Жаздым кетпес эрден бар,
 Саны миңден баарысы
 Жебеге башчы керден бар,
 Мылтык аткан миңи бар,
 Ага башчы Тура бар.
 Балтыр сыйбай ышталган
 Мен балбан деп күүлөнгөн
 Дардаңбайдан бешөө бар.
 Кылыч жалмап кетелек
 Үчөөнө башчы үчөө бар.
 Алар исинин мыктуусу
 Нестир деген көсөө бар
 Түк чыкпаган бетине
 Найза кылыч кесе албайт,
 Сооту жок этине
 Мен да Түрктүн баласы
 Туш болдуң бүгүн Музбурчак
 Кутурган ит эсирге.
 Айтып кебин бүтүрдү
 Улутунуп үшкүрдү,
 Үшкүргөндө Музбурчак
 Муңу бар деп түшүндү.
 Жанындагы бирөөнү
 Башка жакка кетирди.
 Мен да түркмүн дегенди
 Орто жерге келтирди,
 Музбурчак алып сурады
 Сураса айтпай турабы,
 Мусапыр болгон байкушка
 Айтуунун келди убагы.
 Камбылдын нары жагында

Сайдындын сары кумунда,
 Чыгыш жагы тоосунда
 Сары суунун боюнда
 Жан сактаган элденмин.
 Эки жылдын алдында
 Байлардын төөсүн жетелеп
 Малай болуп келгенмин.
 Ак деңизди кечиппиз,
 Ушул элге жетиппиз.
 Жаңы чыккан Эселек
 Элдин жайын түк билбейт,
 Соодагерди, кербенди
 Жан сактоо кылып жүргөнбүз,
 Айдап келет чогултуп
 Малы малга таратат,
 Ээсин элге кул кылып
 Ар кимдин көзүн каратат,
 Мен ошонун биримин.
 Айдап келди бул жерге
 Тил билесиң сен – деди,
 Мени менен жүр – деди,
 Жанакыга жантаяк
 Болуп бирге бар – деди,
 Толук кабар ал – деди,
 Кебиндин чыкса жаздымы
 Кайта мин да келгенде,
 Өлөөрүңдү бил – деди.
 Айтып кебин бүтүрдү
 Музбурчак толук түшүндү.
 Карганды ал кара сур
 Маңдайлашты эки кол.
 Кара кыргыз Музбурчак
 Ондон келген Эселек
 Туу түбүндө эки зор.
 Ондордон келген Эселек
 Музбурчакты көргөндө
 Эрдан тиштеп кезенет,
 Ат үстүндө туралбай
 Оң-солуна каранып
 Кетүүчүдөй тебелеп,
 Он эки кыл жарагы
 Он эки сапка тизилди,

Алдында бирден эри бар
 Алыстан келди жол тартып
 Өз оюнда Эселек
 Эмнеден кеми бар,
 Караганды шорунда
 Беттешер майдан жери бар,
 Найзаны күүлөп булгалап
 Келгин казак, келгин – деп
 Татай деген эри бар,
 Адам айтып болгусуз
 Ашырып айткан кеби бар.
 Атым Татай мен келдим
 Мыктысынып казактар
 Бирден-бирден келбегин,
 Алыстан келип жол тартып
 Шор сурап калган пендемин,
 Алдыма келген ким болсо
 Тирүүлөй тытып мен жеймин.
 Мени казак билбейсиң,
 Атым Татай ким дейсиң
 Бешөөңдү чийки жегенде
 Жүрөгүң өлүп кирдейсиң,
 Ичиңе жутуп дартыңды
 Катыштым кайдан мен дейсиң,
 Алтынчы болуп майданга
 Тирүү киши келбейсиң.
 Калың казак элинде
 Билинбей жүргөн жеринде
 Шерин деген бар эле
 Отуз төрт-отуз бештерде
 Жаш курамы чагы эле,
 Жеткилең малы, пулу бар
 Атай-матай дечү эле,
 Ээрчиткен эки кулу бар
 Минген аты кийик сур
 Кийгени баары жибектен
 Каршы-терши баланы
 Алты кабат бастырган,
 Сайса найза тешпеген
 Бараңдын огу батпаган,
 Чапса калың кеспеген
 Жебенин огу жетпеген,

Отко салса күйбөгөн,
 Отко салса түтөгөн,
 Жалбырттап күйүп кетпеген,
 Музбурчакка барбады
 Каркыттаган карысы
 Туйгунбайга барганы.
 Эселектин Татайы
 Эбиреп жагы талыды,
 Уруксат берип аксакал
 Шерин балаң барайын,
 Мактанат Татай эртеден
 Абалын байкап багайын,
 Өлтүрбөй тирүү Татайды
 Байлап келе калайын.
 Көзү тосток как чеке
 Жүрөгү тайкы көрүнөт.
 Бою бийик, бели узун
 Өзү бураң көрүнөт,
 Эртеден угуп кептерин
 Кабыргам менин сүгүлөт,
 Эки имерип бет келсем
 Татайдын каны төгүлөт,
 Өлбөй Татай кутулса
 Шеринге өлүм жеткени,
 Бул дүйнөдөн кеткени.
 Каарданып Туйгунбай:
 – Барсаң Шерин жөн баргын,
 Жобурабай тим болгун.
 Бар деп сени айтпадым
 Барбай туруп душманга
 Керээзинди айтасың,
 Мал жетсе эр өлөт
 Эки жактан тең өлөт.
 Өлүмдүн алыс-жакынын
 Болжоп аны ким билет.
 Уялып Шерин турбады
 Кийиксур башын бурганы,
 Олбуй-солбуй теминип
 Татайга жетти качырып
 Музбурчак да бакырып
 Жекеге чыгып көрбөгөн,
 Эр сайыш жолун билбеген

Найза албай балтачан
 Бакырып Шерин жеткенде,
 Шеринге балта чаптырбай
 Татай найза муштады,
 Найзага була чулганып
 Тешип өтүп кетиптир,
 Тартса кайта чыкпаган,
 Шерин бекер турбады,
 Кылыч менен найзаны
 Кыя чаап жиберди,
 Жүткүнүп турган кийик шер
 Жандаша түштү Татайга,
 Шерин мыкты эр экен
 Өтө андес шамдагай,
 Көнүп болгон неме экен.
 Сырты менен балтанын
 Кекиртектен көтөрдү.
 Татайды кагып жиберди,
 Эки жагы тең сынып
 Бузулуп мурду былчыйып
 Тосток көзү болт этип,
 Ыргып кетти жылжыйып,
 Шерин карап турбады
 Ооган жактан жөлөдү,
 Жетелеп алып жөнөдү.
 Тургунбайга алып барып
 Сизге олжо бул деди.
 Кырмызы асыл кызылдан
 Эр Шеринге жаптырды,
 Бура тартып сур атты
 Майданга чыкты бастырып
 Дардаңбайдан Батбака
 Каарданып чоң капа,
 Кетелек алып колуна
 Шеринди салам деп келет
 Жеткен жерде жолуна,
 Эселектей бакырып
 Эки көзү чакыйып,
 Ирмебей кирпич акыйып
 Кең көкүрөк неме экен
 Көөдөнүн керип лакыйып,
 Жарак албай колуна

Шериң турат бастырып
 Баатыр эмес Батбака
 Өзүн өзү эрдеген
 Дардаңбайдын бири эле,
 Шеринге жакын жеткени
 Эселек деп бакырып
 Качырып найза шилтеди.
 Жүрөгү өрттүү төрт кылдуу
 Кирпигин ирмеп жибербей
 Найзаны улай тиктеди.
 Учундагы темирден
 Учунан улай кармады,
 Кыл тарткандай камырдан
 Батбаканын найзасын
 Шерин тартып алганы.
 Өз найзасын күүлөдү
 Табарсыктын башына,
 Таамай муштап жиберди.
 Табарсык эки бөйрөктөн
 Аралап найза кеткени,
 Найзаны тартып албады
 Өз найзасын кучактап
 Батбака өлүп жатканы,
 Дардаңбайдын бири эле
 Депке келет бакдаңдап
 Дик тийбеген неме эле
 Чач сакалы мурутка
 Эркек шердин башындай
 Шамал желпип сапсаңдап
 Жылжыйып көзү үлүңдөп
 Агызып кетчү сел өңдүү
 Атырылып күжүлдөп
 Бою узун сүлкүлдөп
 Туурасы жоон дүңкүйүп
 Бети калың тултуюп
 Туура мурун танайып
 Эрди-мурдун жаланып
 Койго тийчү бөрүдөй
 Эки жагын каранып,
 Чоюн башын булгалап
 Жеткен жерде Шеринди
 Коюучудай уйпалап

Кенебей Шерин турганы
 Дардаң Депке күүлөнүп
 Үзөңгүгө тамандап
 Мурду күчөп танаңдап,
 Чоюн башын жумшады.
 Шерин мыкты эр экен
 Эр тургайлык шер экен
 Эрдик эмей эткени
 Үзөңгүдөн көтөрө
 Депкени Шерин тепкени,
 Дардаң Депке танаңдап
 Чалкасынан кеткени,
 Колундагы чоюн баш
 Өз башына түшкөнү
 Жайнап мээси чачылды.
 Көрүп турган көпчүлүк
 «Өркүндөсүн өнөрүң,
 Узун болсун өмүрүң,
 Кирдебесин көңүлүң» –
 Дешип алар күркүрөп
 Алкыш айтып айкырды:
 «Эрен уулдар элиңден
 Чыга берсин сенин» – деп
 «Музбурчак» – деп бакырды.
 Эселек чочко айкырып
 Үнү сүрдүү неме экен
 Жер солкутуп бакырып.
 – Дардаңбайдан беш элек
 Калгандарды баатыр – дейт,
 Биз баатырбыз дээр элең
 Экөөң өлдүң жалпыйып
 Өчүн алган өлгөндөн
 Ыктыбай чык бастырып
 Элүүсүнүн башын ал
 Эр Шеринин баш кылып,
 Эселектен кеп угуп
 Ыктыбайды баргын – деп
 Бура тартып бурулду.
 Кара санга камчы уруп
 Аркасынан чаң чыгып
 Жөө тумандай удургуп
 Келатканы Ыктыбай

Кең көкүрөк, кууш аяк
 Жоон эмес култуюп
 Орто бойлуу кагалес
 Өтө шайдоот чабандес
 Өнөрү бардай көрүнөт,
 Бетинен чыккан ызгаары
 Кыш чилдедей төгүлүп
 Таноосунан буу чыгып
 Көзүнөн жалын от чыгып,
 Аркасынан Ыктыбай
 Айдар кара жал чыгып
 Карагандан кан чыгып
 Кармагандан жан чыгып.
 Көргөндөрдүн көзүнө
 Андай пенде аз чыгып,
 Ортого келди ошондо
 Эр Шериндин жанына
 Туйгунбай кары бастырып,
 Элиңе кайра жан десем
 Оор агың качат пас чыгып,
 Ыктыбайга чаптырба
 Аракет кылып бастырып,
 Көрүнүшү Ыктыбай
 Кайраты толук мыктыдай
 Таамай чапса талкалап
 Ташты талкан кылчудай,
 Алты күндүк касиет
 Ыктыбайдын кашында
 Алты күндү өткөрсөк
 Казакка оорак келатат
 Музбурчактын башында
 Шерин балам тилимди ал
 Эки имерип сайышып
 Андан кийин жолго сал,
 Айтып коюш Туйтунбай
 Калың берген кейиптенип
 Кайра келип кошунга
 Дөңкөнөйгө кеп берип
 Эр-азамат мунумсуң
 Жекеге чыккан Ыктыбай
 Анын жүзү курусун
 Шеринден көзүң айырбай

Сага керек турушуң.
 Булбул менен урушкун
 Боюңду таштап жиберсең
 Анда бизди куруттуң
 Музбурчактын жанына
 Туйгунбай барды теңселип,
 Кебездей аппак сакалы
 Желге ыргалып сеңселип:
 – Музбурчак каным тилимди ал,
 Маңдайыңда Эселек
 Кара мүртөз эң жаман
 Төлгө салдым таш санап
 Дагы көрдүм мен карап
 Сагызгандан тил алдым
 Шам жагып тилин мен алдым
 Караңгынын чапанын
 Калдайта башка жамынып
 Жылдыздан шуру тагынып
 Эселектин элине
 Үч күн удаа мен бардым,
 Баарысын бирдей байкадым.
 Нестир деген балбаны
 Түк чыкпаган неме экен,
 Көрүп башым чайкадым.
 Түк андайга ээ кылбайт
 Үч жылга уруш узарат
 Өрттөй көзүң кызарат
 Байкап көрдүм мен аны
 Өтө айлакер кысталак,
 Самарканда Жамгырчы,
 Ат-Башыда Кошой дөө
 Жети агынды ээлеген
 Жети-Өгүздү жердеген
 Кулетендин Агышка
 Кара кыргыз калкына
 Капсалаңдан келгенде
 Кадырлашкан жалдыга
 Үч канга кабар салалы
 Калдайтып кошун алалы,
 Үч-Каркыра Кеминде
 Кызыл тилдүү Үрбүгө
 Буга кабар салалы.

Акылы терең эр эле
 Кеңеш кебин алалы,
 Кең Илеге ээ болгон
 Жерине малы жык толгон
 Айдаркандын айылы – деп,
 Алты миң үйлүү эл толгон
 Ага кабар салбайлы,
 Андан кошуун албайлы.
 Айдаркандын Көкчөсү
 Ак-Үңкүрдүн белин чеп кылып
 Каңгайдан киши каттатпай
 Бел сактаган эр эле.
 Көкчө мында келгенде
 Көзү көргөн Эселек
 Беш уруктун элине
 Белгилеп киши жиберет.
 Беш урук баары тең келет,
 Белдүүдөн эчен эр келет.
 Алтайдын Арал көлүндө
 Акчамбылдын төрүндө
 Ороздунун Акбалта
 Ак токойдон аска ашып
 Барыкөлгө келди бай Жакып.
 Каңгайдын эли козголсо
 Баарысын кетет тебелеп.
 Туйгунбай айтты эчен кеп
 Туйгунбай кебин укпастан
 Музбурчак койдун жемелеп,
 Эсинен танып Эселек
 Келиптир мында темселеп
 Кабар берип кандарга
 Эл сабыры не керек
 Акбалта, Жакып, Көкчөгө
 Аларга кабар кылбайлы,
 Айтканың ага эп келет.
 Эси чыккансып ушундан
 Алп Жамгырчы, Кошойго
 Кулетендин Агышка
 Кабар айтыш жол эмес
 Бул айтканың оң эмес,
 Үрбүнү таап алалы
 Кызыл тилдин кени эле.

Бал сөзүнө каналы
 Бар кызыгын угалы
 Коё туруп аларды
 Ыктыбай менен Шериндин
 Жумушун көрүп туралы.
 Бастырып жолдун теңине
 Барып калган Ыктыбай
 Эр Шериндин жанына
 Туйгунбай келип кеткенин
 Көрүп туруп Эселек
 Ыктыбайды чакырды.
 Барбай кайта келгин – деп
 Кабагына кар туруп,
 Мурутуна муз тоңуп
 Келип турду Ыктыбай
 Жан алчудай томсоруп.
 Анда айтат Эселек
 Нестир ага Ыктыбай
 Кесе тура келгенде
 Чебер керден келдиңер
 Мен айтамын бир сөздү
 Түбүн ойлоп билиңер
 Нуттар, эрте, мустай сен
 Катырык, аскыт, тартык кел
 Мен айтканга көнүңөр
 Артык ойлоп билиңер,
 Ыктыбай элден бөлүнүп,
 Ажыдаар сүрү көрүнүп
 Шеринге беттеп барарда
 Казактардын элинде
 Карыясы Туйгунбай,
 Неге келди майданга?
 Ирмебей кирпич тиктедим
 Эч нерсе алып келген жок,
 Майдандагы балбанга
 Акыл айтып кетти окшойт,
 Кан ичме Шерин айбанга
 Ыктыбайга малдап
 Узартып күндү уруш – деп,
 Мен табайын биздерге
 Жардам кылар эр издеп.
 Байтеке мындай келгенде

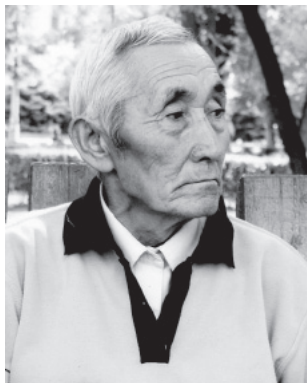
Шорук менен беттешип
 Сырын билет Музбурчак,
 Капсалаңды жеңдим – деп
 Жер үстүндө ат минген
 Көрөкө соот тон кийген,
 Баатыр эле менмин – деп
 Эрдемсинет Музбурчак,
 Нестирчелик күчү жок
 Өлүм менен иши жок
 Өөдөсүнөт Музбурчак,
 Жардам издеп калды бейм
 Туйгунбай кары акыл таап,
 Энди жайчы агамсың
 Арам малды табарсың
 Тышка киши чаптырбай
 Изин байкап чаларсың,
 Мылтык кармап караткан
 Туура баштап бир бөлүн
 Жебе келип жаа тарткан
 Керден аба сен бөлүн,
 Татай өлүп жоголду
 Найзачыны жам кылып
 Нуктар жигит бир бөлүн,
 Кесе менен жанымда
 Чокморчуну чогултуп
 Эрте чыгып сен бөлүн
 Ыктыбай майдан бетинде
 Балтачыны топ кылып
 Мустай бала сен бөлүн,
 Кылыччыга катылып
 Аралашса душманга
 Кырып чыгат сапырып
 Кызыл канын агызып
 Жалман менен Кетелек
 Астык, Тартык экөө бар,
 Баарың болгун дапдаяр
 Жолго азыр болгула
 Четке киши чыгарбай
 Узун кулак эл айткан
 Чегирткенин сазынан
 Капсалаңды өлтүрүп
 Курама кошун черүүсүн

Элине кайра кетирип,
 Көкмончок Найман жылкысын
 Ээсине аман жеткирип,
 Капалдан алган жылкыны
 Өз колуна тапшырып
 Көкчө менен Асмунге
 Дөңкөнөйдү ээрчитип
 Элине эсен келгенде
 Жамгырчы, Шыгай кандары,
 Ат-Башыда дөө Кошой,
 Жети-Өгүздү ээлеген
 Жети агынды жердеген.
 Кулетендин алп Агыш
 Үч-Каркыра малга жай
 Эки Кемин элге бай
 Беш агынды башкарган
 Жаактуудан агам жанашпас
 Кызыл тилге өтө бай
 Албан, Кызай, Үрбү бар.
 Ташкенде жүрөт мал багып
 Көкөтөй деген байы бар,
 Байы келбей калганы
 Музбурчакты утурлап
 Баары калбай барганы.
 Барбаганы калбады
 Барып тосуп алганы,
 Бир жумадан бир жума
 Эркин ойноп көөн ачып
 Жай-жайына тарады.
 Ошолордун баарына
 Музбурчак кабар салабы,
 Салпылдаган көп кыргыз
 Сагаалап келип калабы
 Тыштан киши киргизбей
 Четке киши чыгарбай
 Сасык камал кылалы.
 Музбурчакты жоготуп
 Бирине бирин туйгузбай
 Сапырып ийип тыналы.
 Музбурчакты алганда
 Андан кийин калганда
 Кеңешип жумуш кылалы,

Эп келеби айтканым.
 Эселек андай айтканда
 Кеңешкордун баарысын
 Кеп айтарга шашылып
 Жаагын жанып жабырап
 Жабыла сүйлөп киришти.
 Айткан сөзүң Эселек
 Акылга туура эп келет.
 Аздыр-көптүр кыргыздар
 Алты кан эли дедиңиз,
 Эки миңдей эл келсе
 Он эки миңи келбейби,
 Айылы жакын аралаш
 Туруштук бизге бербейби.
 Четке киши бастырбай
 Тыштан киши киргизбей
 Камал кылып салалы.
 Эселек кеби акыл – деп
 Баарысы кабыл алганы.
 Тагып берген жумушка
 Даяр болуп калганы.
 Ыктыбай кетти майданга
 Шерин турат маңдайда
 Ыктыбай, Шерин бет келди
 Ар кимиси оюнда
 Ыргыта сайсам – деп келди.
 Кимди сайып ким алат
 Маңдайдагы бак эмес
 Элдин багы билбейби.
 Ыктыбайдын каары бар
 Бетинде түк, көздө чаар
 Арылгысыз заары бар.
 Бала баатыр эр Шерин
 Качырып тийди аянбай.

Ыктыбай, Шерин бет келди
 Сундурган найза учунан
 Жалбырттап жалын от келди,
 Ыктыбайдын каарынан
 Шерин чыдап тура албай
 Амал ойлоп изденди.
 Найзанын учу жеткенде
 Оң жагынан жалп этип
 Оой берди эр Шерин,
 Ыктыбай өтө бергенде
 Жабдысына келгенде
 Кызыл арстан бабам – деп
 Оор агыңа жөлөнүп
 Бул душманды саям – деп
 Арка ээр кашынан
 Найзаны муштап жиберди.
 Нелер келип, не кетпейт
 Жумуру баштуу адамга,
 Түрлүү айла табылат.
 Жетпесе ажал ар жанга,
 Терисин темир тилбестен
 Этине найза тийбестен
 Жандап өтүп кеткени
 Алдыңкы ээрдан кашына
 Найзанын учу жеткени,
 Ыктыяр көрүп найзаны
 Учунан улай кармады
 Таш өбөктү салганы
 Күчөп тартып Ыктыбай
 Найзаны тартып алганы,
 Куру кол Шерин калганы.
 Кылычты кындан суурганы
 Жалтылдатып имерди
 Ыктыбайга жиберди.

(Дастанды толугу менен
 китеп болуп чыкканда тасаныша аласыздар.)

Проза

**Чынтемир
АСКАРОВ**

МУЗДАК ТАМЧЫЛАР

(Аңгеме)

Кеч күз болчу. Ошо күнү төрт-беш кыз болуп мектептен чыгып баратыпсыңар. Силерди көрөрүм менен токтоп калдым. Жанымдан каткыра күлүп өтө бергениңерде машинанын сигналын баса койдум. Бардыгыңар күлкүңөрдү токтотуп, мени карап калдыңар.

– Кыздар, үйүңөргө жеткирип коёюнбу? – дедим мен. Айтканымдын да себеби бар эле. Алардын үйлөрү эки-үч чакырымдай келген узун көчөнүн баш жагында. Күн минтип так төбөдөн тийип кайнап турганда белен машинага түшөрүңөрдөн күмөн санаган эмесмин. Менин ойлогонумдай болду.

– Түшсө түшүп алалы, кыздар, – дедиң сен аларга бурула берип.

– Базел байке турбайбы, бол түшөлү, – деди дагы бирөө.

– Шалдыраган машинага түшөбүз деп иттей чаң болобуз, койгулачы, – бирөө кетенчиктеди.

– Барбасаң кой, анда биз кеттик. – Сен ошентээриң менен тиги бой көтөрүп турган кыз кабинага умтулуп, шашылып калды. Жолмо жол бирден, экиден түшүп отуруп кабинада сен экөөбүз калдык.

– Кайда барып окуган жатасың? – деп сөз баштай кеттим.

– Кайда окумак элем. Жусуп байкем менен жеңем көп жылдан бери Россияда иштеп жүрүшпөйбү. Мени окууну бүтөрүң менен кел, жардам беришип кой, – деп ызвандагандан ызвандап жатышат. Бизди заңгырата там салдырып, бардар кылып жашатып жаткан ошолор да. Анан кантип баралбайм деп айтайын. Аттестатты аларым менен кетем го.

– Жаңы эле сүйлөшүп жакындашайын дегенде...

– Базел, эмне дейин деп жатасың?..

– Анда жакынкы айлардын ичинде эле Россияга кетет турбай-сыңбы.

– Ооба.

– Айылды сагынасың да.

– Айтпа, сагынам го. Бирок жакшы жашоо үчүн бар күчтү жумшап, тиричилик кылуу да керек го. Агамдын тапкан акчаларын көрүп жүрбөймүнбү. Алар таптакыр ошоякка үйрөнүп калышты. Өзүнчө кафе ачып алган.

– Сен көп акча тапсаң, мен жөнүндө ойлонбой да, ал турсун мени карабай да каларсың.

– Кантип эле ошентейин, Базел. Деги адамдын башы көккө жетсе да, жөнөкөй жүргөнү жакшы го.

Экөөбүздүн ортобузда ушул гана сөз болуп, Сүйүмкүлдүн үйүнө жете келдик. Бул менин биринчи жолугушуум, жүрөгүмдө өнгөн биринчи махабатым эле. Деги биринчи махабат күргүштөгөн суудай, же бороондогон шамалдай күчтүү болуп аң-сезимиңди ээлеп алат турбайбы. Ошондон баштап ойлонгонум эле Сүйүмкүл. Кантип жолуксам, кандай мамилем менен анын арзуусуна ээ боло алам дей баштадым. Күндө мектептин алдына токтойм да, кыздарды салып алып үй-үйлөрүнө жеткирүүдөн тажабай, кайра алардын күлкүлөрүнөн, тамаша сөздөрүнөн жыргай түшөм. Эң акырында кабинада Сүйүмкүл экөөбүз калабыз. Бир эмес, күндө кайталана бергендиктен экөөбүз ынак козудай жакын болуп кеттик. Сүйүмкүл өтө ойноок экен. Анан калса жагымдуу кылык-жоругун айт. Мени менен түрткүлөп ойноп, калпагыңды мындай кийбейсиңби деп ондой берет. Көйнөгүңдүн жакасын костюмдун сыртына чыгарып жүрбөйсүңбү, ошо сага жарашат деп жакамды кармалай баштаганда колунду тарт, рулду башкара албай калам дей берем. Ага болсочу, ошондой бир көңүлүмдү алаксытар оюн таап алат. Кээде жүрөгүмдүн тушуна башын коё салып, кээде рулда баратканыма карабай кучактай калат. Ал антсе мен тартынып коёмунбу, бир колумду рулдан бошото салып, аны кыса кучактай калам.

– Абайла, машинаны башкара албай каласың. Эки колдоп эле айдачы, – дей салат.

– Коркпо, мен анча-мынча каскадерлук да жагым бар, – деп көөдөнүмдү көтөрүп, мактана кетем.

– Бул шалдыраган машинаңдын рулу, же тормозу иштебей калса, эки миң каскадёр болгонуң менен бир кырсыкка учурап калышың мүмкүн. Чынын айтсам, бул машинада жүргөнүңдү көрсөм эле корко берем. Көрөсүң го, Россияга барсам агам менен бирге иштеп, бир тыйынын коротпой акча топтоп, сөзсүз сага машина алып берем.

– Сүйүмкүл...

– И-и-и?

– Менин оюм таптакыр башка.

– И-и, айтчы кандай?

– Сен окууну бүтөрүң менен баш кошолу. Россияга бирге кетели. Дүйнө тапсак бир табалы, көп табалы, айылыбызга бир келип, бир жашап калалы.

– Ага үйдөгүлөр макул боло койбойт. Мен бир жылдай иштегенден кийин аякка апам бара турган болду. Ошондо ыңгайлуу шарт түзүлөт, ошондо сен эмне десең баарына макул болом. Эми мага таарынбайсыңбы?..

– Эмнеге таарынайын. Ошентсе да сенин Россияга кетишиңди каалабай жатам. Бир жыл мага бир кылымга тете болуп кетип жүрбөсүн. Кайсы бир жагдай менен ал жактан келбей калсаңчы...

– Таранчыдан корккон таруу экпейт дегендей алыс кетсем эле бир кырсык боло калат дейсиңби, кой, менин коён жүрөк коркогум десе, – деп мурдумдан чымчып койдун.

Бул күнү анын үйүнө жеткенче ушуну гана сүйлөшүүгө үлгүрдүк.

Ошол арада машинам бузулуп, жүрбөй калды. Эң керектүү учурда жүрбөй калганына ачуум келип машинаны балта менен чаап-чаап, бырын-чырынын чыгарып, майдалап жибергим келип кетти. Айла канча, үйдөгү жалгыз торпокту сатып, моторун бир ай дегенде зорго оңдотуп бүттүм. Ошол бир айдын ортосунда Сүйүмкүл окууну бүтүрүп, үйүндө отуруп калды. Мурда окуудан чыгары менен үйүнө чейин жеткирип жүрсөм, эми кантип жолугарымды билбей, айлам кетип калды. Айла жок, түн жамына Сүйүмкүлдүн үйүнүн жанына бардым да, сыртынан көз салып турдум. Сүйүмкүл эшик алдындагы чоргого синдиси менен эки жолу суу алып үйгө кирди. Атасы болсо уламдан улам секичеге келет да, бурулдата чылымын тартып, бүтөрү менен үйгө кире калып, кайра чыгып, түк тынчыбай койду. Акыры жатууга туура келдиби, биринчи кабаттагы бөлмөлөрдүн жарыгы өчүп, экинчисиндеги бир гана бөлмөнүн жарыгы жаркырап турду. Анда Сүйүмкүл уктап тургандыгын дароо сезе койдум. Жайдын аптаптуу күнү эле. Ошондонбу, бир кезде Сүйүмкүл терезелерди ачып, кечки таза абага бой салып, көктөгү жылдыздарды кызыгуу менен карап турду. Короонун сыртынан: «Сүйүмкүл, мен келди-им» – деп угуза кыйкырайын деп барып жазгана түштүм. Анткени ата-энелери жаңы эле жарыкты өчүрүшпөдүбү. Эми короонун дубалына чыга калып Сүйүмкүлдүн мындан ары эмне кыларына кызыгып, таңдануу менен карай кеттим. Алды менен күзгүнүн жанына басып келди да, кундуздай кара чачтарын жалтырата тарап, жоон оромду тыкан кылып желкесине түйүп койду. Кийимдерин чече кетти. Денеси электрдин жарыгына жаркырай түштү!

Менин биерде экенимди сен билип коюптурсуңбу. Жатар алдында дайыма ушинтесиңби, айтор, музыканы жай чыгарып, белиңди тал чыбыктай ийилтип, кудум балеринадай болуп бийлеп кирдиң. Акыры бийлеп жатып чарчадың окшойт, отургучка отура калып, бети-башыңды сүлгү менен сүртүнүп, анан жуунууга кеттиң.

Уктоого убакыт келди окшойт, сен терезени жабууга басып келип, эки жакты карадың. Дубалдын үстүндө мышыктай чокчоюп отурганымды эми көрө сала чочуп кетип, кыйкырып жибере жаздадың. Көкүрөгүңдү эки колуң менен басып, шашыла артка бурулдуң да, бат эле жука кийинип ачык терезеге кайра келдиң. «Эмнеге келдиң эле?» дегенсип колуң менен жаңсап жибердиң. «Эртең бакта, кечки саат алтыда жолугушалы» – дедим, мен да колум менен жаңсап. Ошол арада короодо бош жүргөн ит эми гана көрө калгансып ав-авалап мага жакындай бергенде дубалдан жерге кулап түштүм.

– Короого бирөөлөр кирди көрүнөт, – деп атаң ичкериден күңкүлдөп, улам бир жарык жарк күйө баштаганда мен силердин үйүңөрдөн алда канча алыстап кеткен элем.

Эл менин «Жигулимди» шалдырак машина деп коёт. Жок, анын бүткөн турпаты мен үчүн темир эмей эле алтын. Анткени Сүйүмкүл менен тааныштырып, сүйүүмө себепчи болбодубу. Мына, азыр да бакта Сүйүмкүлдү бирге күтүп экөөбүз бул жердебиз. Деги бул машинаны алгандан бери жолдуумун. Эч кырсыкка учурабай, канча деген тойлорго иши түшкөндөрдү алпарып кайра апкелдим. Ушул машинага түшүп, ак босогону аттап үйлөнгөндөр да болбой койгон жок. Баарынан да Сүйүмкүл экөөбүздүн үйлөнүү тоюбузда кызмат кылып, ак никебизге күбө болуп берсе деп ойлоно берем.

Кечээ күнкү көргөнүмдү эстеп мыйыгымдан күлүп жибердим. Сүйүмкүл кандай сулуу кыз. Жылаңач дене боюн кечээ көрбөдүмбү, укмуш ээ! Көкүрөгү тирсийип, бели тим эле талдай ийилчээк, анан калса ипичке. Денесинин жумурткадай аппагын айт. Э-э-эх! Ага жеткен болсом анда дүйнөдөгү эң бактылуу мен болот элем го. Ооба, ал күндөр алыс эмес. Анткени Сүйүмкүлдү мен кандай сүйсөм, ал да мени ошончо сүйүп жүрбөйбү. Экөөбүздү капысынан келген гана кырсык ажыратпаса, эч ким, эч нерсе ажырата албайт.

Оюмдун аягына чыга электе Сүйүмкүл бактын аягынан көрүнө калды. Машинаны чимирилте буруп, чымылдата айдап жанына токтоттум. Сүйүмкүл күлө багып мени карап турду:

– Эмне эле шашылып жатасың. Сага келатпаймынбы.

– Келатканыңды көрүп турам. Бирок биз отурчу отургуч булганыч экен. Башка жерге, шаркыратмасы бар, айланасы кооз жерге барабыз. Бирок чындыкты айтышым керек, биерден алысыраак, сен макулсуңбу?

– Мейли... Мен сенин көңүлүңдү эч качан калтыргым келбейт.

Экөөбүз жанаша отуруп, шаркыратмага жакын жерге келип ток-тодук. Бийик өскөн тал-дарактардын түп жагында отурууга оңтойлуу жерлер көп экен. Бат эле жайгашып, анан шаркыратманын ак жал агымына, тунуктугуна таң кала, чачыраган тамчыларына уучубузду тосуп, чаңкаганыбызды басып шапшый ичип да жаттык. Деги суукта суук деп, ысыкты ысык деп жактырбай калабыз го. Күн төбөбүздөн чакчайып тийип тургандыктанбы, көлөкөдө отурганыбыз менен тез эле ысып чыктык. Сенин чыдамың кетип:

– Сууга түшсөк жакшы болот эле, – дей баштадың. Анан экөөбүз ээрчишип суу жээктей бастык. Атайы биз үчүн жасалгандай чакан көлмөгө туш келдик. Сен улактай секирип сүйүнүп кеттиң.

– Түшөйлүбү! – дедиң сен.

– Түшсө түшөлү...

– Сен мурда чечин.

– Экөөбүз тең чечинели да, сууга тең түшөлү.

– Мейли.

Экөөбүз тең айтканыбыздай удаа чечинип, сууга бирдей ыргып түштүк. Суунун ичинен сенин аппак денеңди, сөз менен жеткире алгыс мүчө-келбетинди карай берип, ах, чиркин ай деп, тамшана, жомоктогу суу периге окшоштуруп кеттим. Менин суктануума сен көңүл бурбай, суудан башың чыгарып:

– Базел, эмне эле бир жерден жылбай калдың? Чумкусаң, суунун үстү жылуу болгону менен түбү тим эле адамга жагымдуу салкын экен, – дедиң. Экөөбүз тең удаа чумкуп, суу ичинен белиңе колум жетер менен эки колумду оролто сени сыга кучактай калдым. Жылаңач этибиз этибизге тийип, бирибиздин жылуулугубуз бирибизге тарап, сыртта экенибизди да, суунун ичинде экенибизди да сезбей калдык. Сени билбейм, бүтүндөй денем алоо болуп, денеңди коё бергим келбей турду. Бирок тереңде көп туруу мүмкүн болбой, аба жетишпегенден аргасыз өйдөгө көтөрүлдүк. Самсаалап бетинди жаап турган чачтарыңды артка силке салып, башыңдан ылдый шоргологон сууга карабай, күн чубакка отура калдың. Дирилдеп турганыңды көрүп, машинадан сүлгү менен төшөктү апкелип, төшөктү астыңа салып, үстүңө сүлгүнү жаба сала, жаныңа отура кеттим. Отура кеттим да, өмүрү болуп көрбөгөндөй сага деген суктануум артып, жакындагандан жакындагым келип, азгырмалуу зор күчкө азгырылып бараттым. Жаныңа жамбаштап жата кетип, сени өзүмө тарттым. Сен каршылык көрсөтпөдүң. Жаныма жатарың менен кучагыбыз жайыла түшүп, көбү жылаңач денелерибиз жармаша калды. Өзүмчө эле делөөрүп, чыдамым кетип баратат.

– Сүйүмкүл.

– Эмне?

– Мен... Мен... Мен...

– Эмне, мен?... Айтпайсыңбы?..

– Мен... Мен үстүңө чыгайынчы. Сен Россияга кетем деп жатпайсыңбы. Сен биротоло мендик болдуң деп кызганыч ойлордон алыс болуп жүрөйүн.

– Сенин оюңдагыны аткарсам эле сендик болуп каламынбы?... Ага эрте. Ансыз деле эки көзүңдүн карегиндей мага ишенесиң го. Же бир жерде көңүлүңдү калтырдымбы? Же жүрөгүмдөн орун алган сенден башка бирөө бар дейсиңби? Баары кыргыз салты менен болгон жакшы. Кийин жеңелерге уят болгум келбейт, Базел.

Оюм ордунан чыкпай калганына ичим ачыша түшүп, буруюп тескери карап кеттим. Таарынып турганымды сездим. Жөнү жок таарына бересиңби деп мени колумдан тартып өзүңө бурдуң. Экөөбүз бетме-бет келип, көзүбүз көзүбүзгө чагылышып турду. Сен жаш баланы сооротуп жаткансып, койчу эми, таарынбасаң деп бетимен чопулдата өөп жаттың. Бирок ал өпкөнүңдүн жалыны жок, мупмуздак сыяктанды.

Кийимдерибизди өз алдыбызча кийине баштадык. Сага болгон сугалак көз карашым өчүп, биротоло супсунум сууп, катуу ызаланган адамдай түнөрүп, машинаны айылды көздөй чымылдата айдап бараттым. Сен кандай амал менен таарынычымды жазарыңды билбей, дале эбеленип чебеленип, бирде кучактай калып, бирде бетимден өбө коюп жаттың. Мен ансайын жүзүмдү сенден ала качып, колунду силке, таптаза жактырбай, ушу бойдон экинчи жазылбай да, карабай да коё тургансып тултуюп калдым.

– Э-э, таза кекчил экенсиң. Койдумчу, – деп эми сен менден жүзүңдү буруп, бет аарчың менен бетинди басып алдың. Ошондо гана обу жок таарынганым акылыма эми жетип, кайра анын таарынычын жазмакка машинаны токтото калып, эми ал эмес, мен эбеленип-чебелене кеттим. Ызадан буурчактап көзүңдөн жаш таамп турганын көрө салып, баятан бери ушунчалык мерес жан боло калганымга өзүмдү өзүм жектеп, эч себеби жок таарынтып койгонума өкүнө, кандайча актанарымды билбей калдым.

– Мен куруюн, – дедим сени боорума ысык кысып жатып, – ыйлабачы, кечирчи мени, мен баарына макулмун, Россияга барсаң барып, аман-эсен эле келсең болду.

– Сен мага ишенбей жатпайсыңбы, ишенчи Базел, мен сендикмин, сени эч качан, эч кимге алмаштырбайм, – деди Сүйүмкүл чын пейилинен.

– Сен эч качан, эч кимге алмаштырбайм деп жатасың. Ата-энең экөөбүздүн үйлөнгөнүбүзгө каршы болсочу.

– Көрөсүң го, экөөбүздүн сүйүүбүз бекем болсо, алар бара-бара түшүнүп, бизге тоскоол боло албайт.

Экөөбүз ушуларды сүйлөшүп бүткөнчө эле анын үйүнө жете келдик. Машинадан сени түшүрүп жатканда экинчи кабаттагы сенин бөлмөңдөн сегиз жашар иниц терезеден башын чыгарып бизди карап туруптур.

– Апа-а! Сүйүмкүл апчем таксист бала менен келди, – деп үй ичине кыйкырып жатканын угуп калдык.

– Сени эми катуу урушат ко, – дедим Сүйүмкүлгө.

– Урушса урушсун, сен үчүн тил угуп коём да, – деп жайгара жооп бердиң.

Ошо, ошо болду, сени таппай калдым. Сени дароо эле Россияга, агаңдардыкына жөнөтүп жибериптир.

Күздүн күнү жаш баланын кыялындай кубула түштү. Кайдан жайдандыр куюндаган шамал согуп, тал-дарактардын жалбырактарын сапырып кирди. Батперектей айланып учкан жалбырактарды кызыга тосуп алып, кармагандарымды сага көрсөтөм деп отургучка чогулта бердим. Отургучтун үстү түркүн түстүү жалбырактарга толуп чыкты. Сен дале зарыктырып келбедин. Башка бирөө болсо алда качан кетип калмак деп коём да, мен антпейм, күнү бою, түнү бою болсо да сени зарыга күтө берем дейм, оюма бекем туруп. Анткени сен келесиң, сөзсүз келесиң, ага себеп – көрүшпөгөнүбүзгө бир жыл болуп калбадыбы. Билем, сен мени сагыңды, мен да сени аябай сагыңдым. Келчи жаным, көрүнчү көзүмө, көңүлдөгү ыпыр-сыпыр ойлордун баарын шамал кубалаган булуттай алыска-алыска кубалап таштайын. Сүйүнөйүн, колумду көккө суна, «мына менин сүйгөнүм келди, ал мени сүйөт, мен аны сүйөм, экөөбүз бир тамчыбыз! деп аска-зоону жаңыртып кыйкырайын» – дей берем ичимден.

Убакыт узарган сайын жаан улам жакындагансып бийик тоо тарап бозоргондон бозоруп барат. Ансайын чыдамым кетип ордумдан тура калып, жалгыз таман жолдун баш-аягын кылчактап карай берем. Сен көрүнбөйсүң. Сиңдиңе берген катым сага жетпей, же мен жөнүндө кылдай да ойлонбой калдыбы деп санаам санаага улана көбөйүп, жанымды жеп баратат. Чыдамым ичке жиптей чырт үзүлөрдө, мына, оо, сен көрүндүң. Сүйүнүп кетип башымдагы калпагымды көкөлөтө көтөрүп: «Сүйүмкү-ү-үл! Сүйүмкү-ү-үл! Мен мындамын» – деп кыйкыра кеттим. Сен жакындаганда менин бул жоругумду жактырбаган кыызда:

– Бирөөлөр бул ачуу кыйкырыгыңды укса жапайы адамбы дебейби, – дедиң тамашалай.

Мен жарпым жазыла каткыра күлдүм:

– Мен тунук махабатымды ай-ааламга жеткизгим келет, сен да жеткиз, Базелди сүйөм деп кыйкыр, экөөбүздүн жүрөгүбүз гана кошулбастан, үнүбүз да кошулуп кетсин, бол кана...

– Кызыксың Базел, антип талааны жаңыртып кыйкырышпай эле жүрөгүбүз түшүнүсө болду да.

– Анда кечирип койчу, билесиң го кээде олдоксон кыялдарым бар. Аны өзүм да сезип калам. Мен сени жолуктурганымга жетине албай жатпаймынбы. Мындай кымбат күндү бир жыл бою күтпөдүмбү. Эми сен менин жанымдасың, сагынычым ичине батпай турат жаным, келчи, сагынычым тараганча кучактайын.

– Коё турчу Базел, чарчап калдым, бир аз отуралы.

Сен отургуч толо жалбырактарды көрдүң да:

– Ой, мынча жалбырактарды ким чогулткан? – деп таңдана карап калдың.

– Мен, жаным, мен. Сен келгенче жалбырактарды чогултуп, алаксып отурдум. Канча убакыттан бери күтүп жатканымды жалбырактарды санасаң эле билесең.

– Ооба, көп күткөнүңдү ансыз деле сезип турам. Чоң энемди ооруканага жеткиздик. Келгенимче ушу болду. Таарынып калдыңбы?.. Эмне, таарынычыңды жазайымбы?..

– Ал оңой эле, келчи кучагыма, таарыныч эмес, сагынычым жазылсын.

Сен тартынган жоксуң, бешмантымдын ичине колдорунду сойлотуп, башыңды жүрөгүмдүн тушуна жөлөп, жармаша түштүң. Дене-биз денебизге тийип лапылдап ысып кеткенсиди. Ээгиме жакын турган чачтарыңды жыттагылап, салааларым менен тарап жаттым. Сен менин жүзүмө бурула карап, көздөрүмдөн чыныгы махабатты издеп жаттың. Сен үчүн көзүм гана эмес, жандүйнөм бүтүндөй махабатка толкуп-ташып чыкканын сиздиң. Жүзүмө жүзүңдү жакындатып, ысык өбүшүүгө сен да, мен да кумар болуп турганда, жаан тоо тараптан жете келип, жез кемпир талпагын күлдүр-шалдыр сүйрөгүлөй, үстүбүздөн чагылганын чартылдатып өтгү. Күзгү жаандын муздак тамчылары тып-тып эте жаай баштады. Сен көйнөкчөн келгениңе аябай өкүндүң. Кыштан кабар берген тамчылар акырындап көбөйүп, нөшөрлөгөн жаанга айланды да, экөөбүздү үшүтүп, ал жалындаган махабатыбызга атайы суу сээп жаткандай болду. Айла канча, бир костюмга баш калкалап сенин үйүңдүн жанына чейин келдик.

– Эми кете бер, – дедиң сен, – үйдөгүлөр көрсө баягы шалдыраган машинасы бар таксист бала менен болдуңбу? Аны жаныңа жакындатчу болбо! – деп урушат.

– Ал сөздү уга берип кулагым небак эле көнүп калган. Бир эмес миң айтышсын, сенин жүрөгүң мен үчүн ак болсо болду.

– Ак экенине ишенбейсиңби?.. Анда ишендирейинби, бетинди тосчу.

Ал эринин бетиме оңтойлото келатканда, мен эриним менен аны тосо коюп, тим эле бал каймакка эми жеткенсип шыпкай соруп жаттым. Үстү-башың суу эле, жаным. Денең дирилдеп чыкты. Арга жок кучагымдан коё бердим. Короонун эшигин ачып, жаңы гана аттаганда үйдөн апаң чыга калды. Чачындан баштап бут кийимиңе чейин суу болгон түрүңдү көрүп, апаңдын жаны чыгып кетти.

– Жаанда кайда жүрөсүң! Ээнбаштыгыңды качан коёсуң! Акылды укпаган бир оңбогон болдуң го... Мындан көрө...

Апаң улам катуу урушкан сайын жүрөгүм ооруп, муздак жаан үстүмдөн сабалап уруп жатканына карабай, оюм сенден кетпей, ка-ап, бүгүнкү муздак тамчылардын көкөйгө тийгени ай, деп күңгүрөнүп, анан сени оорубаса экен, апасы урушпай эле койсо экен деп кудайга жалынып бараттым.

Негедир түнү бою кирпичимди кага албай койдум. Деги саргая күткөн сагынычымдын аягы эмне болду? Жарым сааттай да бирге тура албадык ко. Күндүн күлдүрөгү... Чагылгандын чарт-чурт чагылышы... Күзгү муздак тамчылар... Үстүбүздү шөмтүрөтө суу кылган муздак тамчылар, өчөгүшө тынбаган тамчылар... Экөөбүздүн бу күнү көргөндөрүбүз ушу гана болду.

Эртеси күн көтөрүлө бергенде ойгондум. Бети-колумду жууп, тамактанарым менен сен жөнүндө эч нерсе ойлонбой, үйүңө жакыныраак жерге барып турдум. Кудай жалгап иниц велосипедин тээп сыртка чыга калды.

– Айтчы, балакай, апчең үйүңдөбү?

– Жок. Эртең менен атам Россияга поезд менен жөнөтөм деп Бишкекке алып кетти.

– Жалган айтпачы, апчең үйдө эле, ээ.

– Жок деп атам, жо-ок.

– Эмне эле такып сурап жатасың деген апаңдын үнү чыгып, анын кайдан чыга калганын билбей калдым.

– Сүйүмкүлгө акча карыз элем, берейин деп келдим эле.

– Сага окшогондорго карыз акча берип эмне, акылынан адашып калыптырбы. Жөн шылтоо таба койгонду коюп, бар, айланайын үйүңө.

– Деги айтыңызчы, Сүйүм үйдө элеби?

– Таза кудай урган неме го. Жок ал, жок. Россияга кеткен, экинчи келбейт. Келет деп ойлоп да койбогун.

Апаң дарбазаны карс эттире катуу жапкандыктан селт эте чочуп кеттим. Эмне демек элем, кабагым карыш түшүп, тагдырыма нааразы болуп үйдү көздөй келаттым.

Ооба, Сүйүмкүлдүн апасын да, атасын да көп жерден байкап калам, баймын деп бой көтөргөн немелер. Кызын да өздөрү сыяктуу акчалуу жерге бергиси бар. А мен болсом чынында эле жардынын үй-бүлөсүнөнмүн. Апам саанчы, атам сугатчы болуп өмүрүн өткөргөн адамдар. Дүйнө жыйнайын, кийин кереги тийип калар деп ойлонупаса керек. Эми алар минтип картайганда араңдан зорго шалдырак «Жигулини» алып берип, менин колумду карап отурушат. Анан мен да алардын эмгегин актайын деп тыным албай иштеп жүрбөймүнбү.

Айжамал менен биринчи класстан тартып орто мектепти бүткөнгө чейин бирге окудук. Башкаларга караганда экөөбүз бири-бирибизге ынак элек. Чынын айтсам, ал мени жакшы көрчү. Дайыма чөнтөгүнө курут сала келип, атайы сага апкелдим, жеп көрсөң дей берчү. Өтө даамдуу болгондуктан аны кызыга жээр элем. Кийин онункуда окуп жүргөндө да курутун бере коюп жүрдү. Деги сенин курутун түгөнбөйт экен деп оюн-чыннан тамаша кылсам, сен үчүн, сени жакшы көргөндүгүм үчүн жасап, апкелип жүрбөймүнбү деп кылыктана мага жармаша түшчү. Ал анткен менен деги жаштык кумары эмне экенин түшүнбөй жүргөнүмдөнбү, анын мага кылган жылуу мамилесине салкындыгыман деги сага түк түшүнө албай койдум, сен башкалардай эмессиң деп таарына кетчү. Башкалардай болбосом, башкаларды таап жакындашпайсыңбы, мага жармашпай дегенимди оюна да алып койбой, менин каш-кабагыма көлөкө түшүрүүнү каалабай, жанымда жаркылдап турчу. Анан орто мектепти бүтөрдө китебимдин арасына кат жазып салып коюптур.

«Базел, орто мектепти бүткөнү жатабыз. Сен окууга барбайм дебедиң беле, мен да окууга барбаймын. Демек, экөөбүз тең айылда калат турбайбызбы. Сенин эч кайда кетпегениң жакшы болду. Көрүшүп турабыз. Мүмкүн, тагдырыбыз турмуш жолунда тогоштуруп коёр. Ага ашыкпайм. Мен дайыма сенин жаныңдамын. Мындан нары жашырганга чыдамым жетпейт. Базел, сени чындап сүйөмүн. Айжамал».

Келечек, турмуш жөнүндө ойлонмок турсун, түшүмө кирбей жүргөндө анын бул каты аябай таң калтырып салды. Ошенткен менен анын айжаркын жүзү, шайыр мүнөзү, ар дайымкы жылуу мамилесин эстеп, анын катынан кийин жүрөгүмө арзуу сезими уурдана кирген сыяктанган. Бирок ал окууну бүткөндөн кийин эле айылда көп жүрбөй Россияга кетип калыптыр деген сөздү угуп, кийин аны таптакыр көрбөй калган элем.

Убакыт учкул деген чын. Айжамалды көрбөгөнүмө да төрт жыл өтүп кетиптир! Бир ирет мына кызык, аны таш жолдун чекесинде машина тосуп турганын көрүп калсам болобу! Негедир эң кымбат адамымды таап алгандай катуу сүйүнүп кеттим. Жанына келип токтогондо ал шашыла эшикти ача салды.

– Ой, Базелсиң го?!.

Ал орун алып отургандан кийин гана:

– Ооба, менмин, эмне тааныбай калгансыңбы? – дедим тамашалай.

– Кантип тааныбай калайын, сен эч өзгөрбөпсүң. Мурда кандай көрүп жүрсөм, дал ошондой эле экенсиң.

– Сен болсо аябай өзгөрүлүп, тим эле супсулуу болуп кетиптирсиң. Россия аябай жаккан го.

– Чын эле сага сулуу көрүнүп турамынбы?

– Ах, чиркин! Сага жеткен жигит кандай бактылуу.

– Сага жеткен кыз да бактылуу, Базел.

– Сенин баягы берген куруттарың эске түштү, сени көрөрүм менен. Апаң азыр жасабайбы.

– Кайдан жасасын. Мен жасачумун да сен үчүн. А сен болсо баарын унуттуң.

– Төрт жылдан бери көргөнүм ушу болсо, эмнеге эле таарынып жатасың. Айылда болгондо мүмкүн...

– Мүмкүн дедиңби?...

– Ооба.

– Айылга келдим го, али да кеч эмес.

– Кечир Айжамал, сүйгөнүм бар, күтүп жатам. Бир, эки айдын ичинде келиш керек.

– Сүйүмкүл да, ээ.

– Ооба. Аны кайдан билесиң?

– Мен агасынын кафесинде официантка болуп иштедим. Ал агасынын оң колу болуп, агасы жокто кафени башкарып турчу. Экөөбүздүн мамилебиз жакшы болуп жүргөндө сен жөнүндө көп айтчу. Бир күнү эле сен жөнүндө сөз козголуп кетип экөөбүз катуу урушуп калдык. Анан ал ачууга алдырып мени иштен чыгарып жиберди. Ага мейли, акыры бир күнү андан өчүмдү алармын деп жүрчүмүн. Мен эмес, менин өчүмдү Кудай Таалам алса керек, бир күнү кафесине барсам бирге иштеген кыздар Сүйүмкүлдүн көзү сокур болуп иштебей калды деп жырғап отурушат. Мен эмес, ал мастан алардын да көкөйүнө тийсе керек ко. Анан анын бирөө:

– Айжамал, айылга кетет экенсиң го. Сүйүмкүл сени таап, ушул конверттеги катты сага берип кой деди эле. Сенин келе калганың жакшы болбодубу, – деп калды.

– Кимге берем десем, Базел деген жигитке – дейт. Конвертти бузбай апкелдим, үйдө турат. Качан келсең да катты алып кетесиң, азыр райондо зарыл иштерим бар эле, ошаякка баратам. Баса, анын жазганын, колун тааныйсыңбы?

– Жок, тааныбайм. Бир жолу да кат жазышышкан эмеспиз. Аны эмне сурап жатасың?

– Катты башка бирөө жазды деп күмөн санап жүрбөсүн дегеним го.

Экөөбүз ушуларды сүйлөшүп бүткөнчө бурулушка жете келип, ал районго барчу жолго түшүп калды да, мен Талас шаарын көздөй бет алдым. Барган жумушум ордунан чыгып сүйүнгөнүм менен Сүйүмкүлдү ойлой калсам жаным ачып, жүрөгүм зыркырайт. Кандай жаркылдаган жан эле. Ушунчалык жаза кыла турган кудайга эмне жазды ал?.. Буттан алсын, колдон алсын, көздөн алганы кудайымдын ырайымсыз жазасы го. Эми эмне кылмакчымын?.. Катта эмне деди экен, жакшы тилек, жакшы акыл-ойлорду айткан болсо го. Андай болбосочу? Ах, арман ай!...

Түнү бою түркүн ойго түшүп уктай алсамчы. Эртең менен уйкудан калган көздөрүмдү кызартып Айжамалдын эшигинин алдында турдум. Ал катты дароо колума карматты да, жанымда байырлап турбай, үйүнө шашыла кирип кетти. Мен болсом, катты окуганча шашылып, конвертти ача салдым.

«Базел!!! Кандай, ден соолугуң чың, сак-саламат жүрөсүңбү? Деги ошондой жүрсөң экен. Мени кудайым чоң жазалады, эки көзүм тең көрбөй калды. Көрүнбөгөн жерим калган жок. Акыры тагдырдын буйругуна көндүм. Түнүм да, күнүм да караңгы болуп отуруп калдым. Мен эми сенин теңиң эмесмин. Мындан ары мен жөнүндө ойлонуп, жүрөгүңдү оорута көрбө. Мен эч качан сендик боло албайм, майып адаммын, Базел. Ошол себептүү өз теңиңди тап, жалгыз жашоодон өткөн азап жок эмеспи. Кош эми, кандай кылайын. Сенин Сүйүмкүлүң».

Окуп алып үч күн башымды көтөрө албай ооруп, үйдө жатып калдым. Төртүнчү күнү гана бир аз өзүмө келип сыртта басып жүрсөм Айжамал келип калыптыр. Негедир көңүлү көтөрүңкү. Ууртунан күлкү төгүлүп, жадырап-жайнайт. Анын жүзүн көрүп, түнөргөн кабагым ачылып, жайдарылына түштүм.

– Районго барайын дедим эле, машинаң оңбу? – дейт ал.

– Сен үчүн оң болобу, оң болбойбу, кете берем.

– Бол анда.

Экөөбүз бат эле жолго чыктык. Биринчи класстан тарта көп жылдар бою көрүп-билип жүргөнүм менен аны азыркыдай чырайлуу болуп кетет деп ойлонбоптурмун. Ошондонбу, Сүйүмкүлгө ашык болгондой аны да суктана карай бердим. Көздөрү балбылдап, кир-

пиктери төгүлөт. Кагаздай аппак сыпсыйдаң иреңи карегиме толуп, жыпар жыты «бур» эткен сайын делеөрүп бараттым. Айжамал да мени түшүнгөндөй башын ийниме коё салып, көздөрүн балбылда-тып карап коёт. Оюм уйгу-туйгу болуп, көпкө акылымды так чот-той албай жаттым. Айжамалдын сөзүнө ишенбейин десем колумда Сүйүмкүлдүн каты турат. «Мен эч качан сендик боло албайм, мен майышмын» дегени сезимимде миң бир ирет кайталанып жаткан-сыды. Жаман ой ошол замат мээге чапчып, көздөрүм ала чакмак болуп кетти. Эмне кыларымды билбей, машинаны жолдун чекесине токтоттум да, башымды рулга жаздап, ызырына рулду муштагылап жибердим. Ызалыктан көздөрүмө жаш толуп, атып кетти! «Кудайым аны ушунчалык катуу жазаладыбы?! Ишенбейм, ишенбейм!..»

– Кой, эми, анчалык кейибе, баарыбыз кудайдын кулбуз. Кандай жазалайм десе өзү билет, – Айжамал мойнумдан кучактап кайрат айтып, көңүлүмдү улам жубаткан болуп жатты. Акыры чыйралдым. Арыктагы сууга бетимди чайкадым. Айжамалдын бет аарчысы бар экен, бетимди аарчып, бооруна аяр тартты. Тим эле бир тууганымдай эбеленип-чебеленет. Чебеленген сайын түркүн ойго түшөм.

– Өңүң жаман болуп кетти го. Бир аз эс алдыңбы?.. Жаман корку-туп жибердиң го, – деп чачымдан сылай кетти. Анын боорукерлигине жаным эрий түштү. Ордумдан турдум да, рулга отураарым менен машинаны артка бурдум.

– Ой, сен, каякка? – Айжамал чочуп кетти.

– Машина айдоочу күбөлүгүм үйдө калып калыптыр, бат эле, – дедим да, машинаны чымылдата үйдү көздөй айдап келаттым. Ойлуумун. Ойлонгонум эле Сүйүмкүл. «Кандайча сокур болуп калат?.. Катуу ооруган го деп коём. Айжамалдын болсо оюнда эч нерсе жок. Мени кучактай, көздөрүн балбылдагыч улам карап коёт. Баарын түшүнүп баратат. Сокур менен жашап эмне кыласың, мен турумун го дегендей. Бирде аны туура көрсөм, бирде моюн толгойм. Айжамал болсо ыйыгыма жазданып баратат. Эми көп ойлонууга убакыт жок эле. Дал азыр: «Жок, Айжамал, сен мени унут, мен сени унутайын, классташ катары сыйлашып жүрөлү. Сокур болсо да, мен аны сүйөм, мен аны менен жашайм» – деп кесе сүйлөшүүм керек эле. Антпедим. Айжамалдын да көз жашын көргүм келген жок. Анын үстүнө анын айткандарына, жазылган катка ишендим. Машинаны түз эле үйдү көздөй айдадым. Босогоңу аттай берип:

– Апа, келин келди, тосуп алгыла, – дедим.

Бир аздан кийин эле коло-коңшулар чогула калып, ыр, күлкү менен коштоп Айжамалды машинадан үйгө киргизип баратканын көзүм албай карап турдум...

Биз түшүп келе жаткан автобус Чалдывар бажыканасына келгенде көпкө кармалып калды. Аны күтүп турган жүргүнчүлөр жолдун жээгинен кетпей, автобус жакты көз албай үмүттүү жалт-жалт карай беришет.

– Ай, ушу казактардын бажыканасында иштегендердин жөнү жок көпкө текшериши, кыйнагандары калбады. Бир жарым саат болду го, бир жарым саат, – деп кейий кетти жанымда турган улгайган киши.

Ал көйгөйдөн да, күндүн бузулуп жаан тыпырчылап жаап келиши жанга батып барат. Автобус күткөндөр жолдун жээгинен далдоо жерге карай оор сумкаларын көтөрүшүп жыла башташты. Жаан күчөп келди. Муздак шамал улам удургуй түшүп, далдаада турганыбызга карабай жаан эпкини ичиркенте ура кетет. Ага карабай автобус тиги тосмолордон жолго чыга калса экен деп эки көзүбүз төрт. Биз ошентип турганда жалтыраган жаңы кара «ЖИП» жолдун жээгине токтой калды. Андан көз айнекчен кыз түшүп, мени карап кол булгалап жатат. Мен эч нерсеге түшүнбөй аны көздөй бет алганда жаанданбы, кабинанын ичине кире калды. Кабинанын эшигин ачтым. Кызды көрөрүм менен жүрөгүм оозума келе түштү. Сүйүмкүл!... Оо Кудай! Эмне деген шумдук! Айжамал Сүйүмкүлдү сокур болуп калды дебеди беле? Түшүмбү, же чын эле өңүмбү?...

– Базел, сага эмне болгон? Кел, машинага отур. Баягы убадам боюнча сага машина апкелатам. Сага жагабы?

Мен эмне айтарымды билбей, кайпалактап калдым.

– Жагат, абдан жагат, – дедим да, – мен... мен... мен... – деп барып, тил ооздон калган кишидей унчукпай калдым.

– Эмне, мен... мен?..

– Мен... мен баягы машинам менен жүрүм, аны таштап кете албайм. Сен кете бер, Сүйүм. Мен артыңдан барып калам. Баса, мындан бир ай мурда кат жазып жибердиң беле?

– Кайсы кат, кайдагы кат?

– Бирөөлөрдөн берип жиберген жок белең?

– Жок. Мен өзүм келатпаймынбы, анан эмнеге кат жазат элем. Андан көрө машинага отурчу Базел, бир аз сүйлөшөлү, сагынычты таратаалы... Эмне эле жалтактап калгансың?

– Жок, бир мүнөткө да отура албайм. Апам машинада.

– Анда абдан жакшы. Менин машинама отурсун, жылуу-жумшак барат.

– Жок, Сүйүн, кечирчи мени, кыйнабачы, биерде жумуштарым бар эле, сен кете берчи. Үйүңдөгүлөр күтүп жаткан, аны өзүң да сезип тургандырсың.

– Ооба, сезип турам. Сен таарынбайсыңбы?

– Эмнеге таарынам, – деп шашкалактаганым менен сырымды билдире койгон жокмун.

Ал «көрүшкөнчө» деп колун сунду, мен да колумду сунуп колунан кармадым. Баягы мен кармап жүргөн жылуу, жумшак кол. Бирок тагдыр ушу экен, эмне кылмакмын. Өрттөнүп турганымды билгизбедим, сырымды айтпадым, барганда баарын түшүнөр деп ойлоп турдум.

Сүйүмкүл машинасын бат эле от алдырды да, алдынан жааган жаанды жиреп, киндик каны тамган айылына бет ала, машинаны чымылдата айдап, шашылып баратты. А мен болсом акылынан адашкан кишидей бир ордумдан жылбай, жылсам эле кулап түшчүдөй болуп, башымдан ашкан күйүткө батып, калтырап-титиреп тура бердим. Табият аяганды түшүнүп коюптурбу, баягы Сүйүмкүл экөөбүз кабылган муздак жаан, муздак тамчылар азыр да үстүмөн аёосуз жаап жатты. Деги ошондогу муздак тамчылар экөөбүздүн тагдырыбызга ошондо эле аян берип койгонбу деп ойлонуп, анан Ай-жамалдын Сүйүмкүлдөн мени ажыратып алуу үчүн жасаган бардык айла амалдары ишке ашканына эми гана көзүм жетип, ага болгон кыжырым шакардай кайнап чыкты.

Автобус жаныбызга келип токтоду. Жабыла ичине кирдик. Жаан басылган жок. Күздүн муздак тамчылары эми автобустун сыртында нөшөрлөп жаап жатты. А мендеги ойлордун таштай муздак тамчылары жүрөгүмө түптүз нөшөрлөп таамп, үшүтүп, муздатып, анан бүткүл денемди музга айланта тоңдуруп бараткансыды...

**Ги де
МОПАССАН
(1850–1893)**

Француз жазуучусу. Чыныгы аты-жөнү – Анри Рене Альбер Ги. Жакырланган дворян үй-бүлөсүнөн. Руан лицейинде окуган (1869). Франция – Пруссия согушуна (1870–71) катышкан. XIX кылымдын аягындагы сынчыл реализмди уланткан жазуучу катарында дүйнөгө таанылган. Ондогон новеллалардын, «Дүйнө-өмүр», «Жан дос», «Монт-Ориоль» романдардын автору. Чыгармаларын Л.Толстой, А.Чехов, М.Горький жогору баалаган.

Дүйнөлүк адабияттан

ЭЛЕТ КҮНДӨРҮНҮН ТАРЖЫМАЛЫ

(Новелла)

I

Аба ырайы сопсонун, фермадагылар демейдегидей эрте түштөнүп, элдин баары талаага кетишкен эле.

Үй кызматчысы Роза ашканада жалгыз калган, мындагы ысык суу куюлган казандын алдындагы очокто чоктун кору али өчө элек болучу. Күндүн терезе аркылуу столго төгүлгөн нурунан айнектин бүт кемик-кемтиги чагылып, төрт бурч болгон эки жарыктан көзүн алгысы келбеген кыз анда-санда ишинен алаксып, казандагы суудан сузуп алып, шашылбастан идиш-аякты жууп жатты.

Киши тоотпогон үч тоок стол алдында күкүмдү чокуп жеп жүрүштү. Ачык эшиктен мал короонун жыты, күпкөлөрдөн кыктын чириген буусу келип, түшкү аптаптын тынчтыгында короздор үн салат.

Кыз идиш-аягын жыйнап, столду сүртүп, очоктун күлүн чыгарды, ашкананын төркү бурчунда чыкылдап соккон сааттын жанындагы бийик текчеге тарелкаларды койду да, күрсүнүп алды; ал кичине чыйрыккансып, көңүлү кандайдыр кирдегенсип турду. Ал көө баскан боз топурак керегени, шыптын

ышталган устундарын карады, мында желелер, сүрсүтүлгөн балыктар, бооланган пияздар илинип турган эле. Анан көчүк басты, узак убакыттан бери суу үстөккө-босток төгүлүп келген жер тамандагы ным аптап күндөрү коюу буулангандан улам анын жүрөгү анча-мынча айлангансып турду. Коңшу чөнтөк кампадагы салкын жерге коюлган сүттүн көңүлгө көк талкандай тийген борсук жыты ага кошул-ташыл. Ошого карабастан ал көнгөн адаты боюнча тигүүгө киришти, бирок өзүнүн муун-жүүнү бошоп тургандыгын сезип, таза абада дем алуу үчүн сыртка чыкты.

Ушул жерде ал күн нуруна бою балкып, жылуулук анын так жүрөгүнө көтөрүлүп, көңүл көшүлткөн дем денесин балкытып, дендароо болуп жатканын сезди.

Эшик алдындагы үйүлгөн кыктан болор-болбос буу чыгып турду. Тооктор мында капталдай жатып чырдап, бир буту менен кыкты ылаалай чачып, курт издешет. Алардын арасында короз койко-локтой басат. Ал азыр эле көзү түшө калган тоокко жакындайт да, акырын окуранып аны тегеренет. Мекиян акырын ордуна козголуп, таманын бүгүп, жайылган канатынын үстүнө аны кондуруу менен тигинин эркине туйлабастан баш ийди, анын канат-куйругун силкип чаң көтөрдү да, үйүлгөн кыктын үстүнө кайрадан жата кетти, короз болсо өзүнүн жеңиши тууралуу кыйкырып жарыя салды эле, бири-бирине ашыктык баянын айтышып жатышкан сыяктуу короонун туш-тарабынан короздордун үндөрү угулуп турду.

Кызматчы кыз аларга көңүл кош карады. Анан башын көтөрүп, көбүктөй көлбөөрүп, көз уялта апкак болуп гүлдөгөн алманы көрүп абдаарый түштү.

Күтпөгөн жерден кубанычы койнуна батпаган тентек кулун адыраңдай чуркап жандай өтүп кетти. Ал дарак тигилген жээктен эки удаа чуркап өттү да, анан тык токтоп, өзүнүн жападан-жалгыз экендигине таң калгандай жан-жагын каранды.

Кыз өзү дагы кошо жүгүрүп, кыймылдагысы келди, ошол эле учурда керилип-чоюлуп жатууну, ың-жыңсыз куйкалаган ушу аптапта тук этип алууну эңседи. Ал айбандын ыракат сезимин ээрчип, көзүн жуумп, бир нече ишенимсиз кадам жасады, анан жумуртка алуу үчүн шашылбастан тоокканага жөнөдү. Мында жаткан отуз жумуртканы алды да, үйгө апарып, буфетке салды, бирок ашкананын жыты анын көңүлүн кайрадан айлантып, көк майсаңга барып олтуруу үчүн эшикке чыкты.

Ферманын дарак менен курчалган короосу уйкуда жаткандай. Бийик өскөн чөптө каакымдын сары учтары кылактайт, жаздын күнкү чөп ширелүү да, көпкөк да болуп өңдүү. Алманын көлөкөсү анын тамыр түбүн тегерете көлбөөрүп жатты, саман менен жабыл-

ган үйдүн үстүнөн жалбырактары кылычка окшогон чекилдек өсүп сорокуп чыгып турат, күпкө менен мал сарайлардын нымы саманды тепчип бууланып чыгып, чегилген чылымдын түтүнүнө окшойт.

Кызматчы кыз чийне менен арабалар коюлган бастырмага келди. Анын артында чоң коо бар эле. Анын ичин көк-жашыл, жыты буруксуган сыя гүлдөр бетин бербей өскөн, андан ары сейрек токойлору, талаалар бар чоң өрөөн созулуп, мында түшүм бышып, кээ жерлерден иштеген адамдардын тобу алыстан куурчактай кичинекей болуп көрүнөт, оюнчуктай болгон ак аттар баланыкындай сокону тартып, анын артынан бою машактай болгон адам бара жатат.

Ал чөп үйүлгөн жерге бир таңгак саман алып келүү үчүн барган, таңгагын чуңкурга ыргытып жиберди да, үстүнө олтура кетти; бирок олтурууга ыңгайсыз эле, ошондуктан таңгактын жибин чечип жиберди да саманды жазып, колун башына коюп, бутун сунуп, жеңил-желпи чалкасынан жата кетти.

Кирпиги кирпичине өзүнөн өзү акырындык менен жабышып, жан эргиткен дем дароо көшүлтүп баратты. Көзү илинип баратып ал күтпөгөн жерден кимдир бирөө көкүрөктөн эки колдоп кучактай калганын сизди да, дароо ордуна ыргып турду. Бул шыңга бойлуу, пекардиялык келишкен жигит Жак деген кызматчы эле, ал кызга көптөн бери көз артып жүргөн. Бүгүн ал кой короодо иштеп жүргөн кыздын көлөкөгө кыңая калганын көрө коюп, демин ичине алып, дабыш билгизбей жылып келген эле, анын чачына саман уйпаланып жабышып турду.

Ал кучактайын деди эле, бирок кыз жигитти жаака келиштире бир чапты, анткени ал тигинден чабал эмес эле. Бирок жигит митайымдык кылып, кечирим сурады. Алар жанаша олтуруп, аңгеме-дүкөн курушту. Кош айдоо мезгилинде аба ырайынын жакшы болгондугу, быйыл жыл түшүмдүү боло тургандыгы, кожоюндун жаман адам эместиги, андан кийин коңшу-колоңдор, бүт округ тууралуу, өздөрү, өздөрүнүн айылдары тууралуу айтышты, балалык чактары, узакка, мүмкүн биротоло кош айтышкан ата-энелери жөнүндө эске түшүрүштү. Ушул эскерүүлөрдөн улам кыздын муун-жүүнү бошоп, жигит болсо жананы өзүнөн алыстаган ойго багынып, кумарлануусу бойго батпай алоолонуп, улам жакындай олтуруп, кыса баштады.

– Энемди көрө элегим көп болду, а дейбиз, бу дейбиз, бирок баары бир үйдү сагынат окшобойсуңбу, – деди кыз.

Ал алысты тунжурай тиктеди, көз алдында аралык кыскарып, тээ алыскы түндүктүн бир жеринде кош айтып кеткен айылын элестетти.

Күтпөгөн жерден жигит анын моюнунан кучактап, кайрадан өпкүлөдү, бирок кыз муштумун катуу түйүп туруп, бетке катуу чапкандан тигинин мурдунан кан атып кетти. Ал ордуна туруп, башын

даракка кыйшайта жөлөдү. Ушул жерден кыздын боору ооруп, ага жакын келди да, мындай деп сурады:

– Ооруп калдыбы?

Бирок жигит каткырып күлүп жиберди. Муштумдун дал мурунга тийгени гана болбосо кейиш жок. «Ушунусу шумдук болду!» – деп булдуруктады. Эми жигит кызга суктангандай карап турду, ал мына ушул локуйган албеттүү кызга карата болгон өзүнүн урматтоосун, эми таптакыр башка мүнөздөгү жакшы көрүүнүн, чыныгы махабаттын жаралып жаткандыгын сизди.

Жандиккени басылган соң жигит кызга бирге басып келүүнү сунуш кылды, анткени алар дагы эле жанаша олтура бере турган болсо коңшусунун чоң муштуму тийип калабы деп коркуп калган эле. Бирок кыз жигитти көчөдө жүргөнсүп колтуктап алды да, мындай деди:

– Мени сыйлай жүрсөң боло, Жак, мунуң жакшы эмес.

Жигит кайрадан актана баштады: урматтабайсың деп кантип айтып жатасың, сүйүп калдым, болгону ошо.

– Демек, сен мага үйлөнөсүңбү? – деп сурады ал.

Жигит ойлонуп калды, анан кыз кандайдыр бир алысты телмире тиктеп турганда көз кырынан уурданып ага карады. Анын торсойгон жүзүнөн кызылы таамп, лакыйган төшү чыттан тигилген кофтасын тээп, эриндери көлбөөрүп албырып, жайдак моюнунан тер таамп турган. Жигит кайрадан ээликкенин сизди да, кыздын кулагына эриндерин тийгизип мындай деди:

– Үйлөнөм.

Ошондо кыз жигиттин мойнунан кучактап, узакка өпкүлөп жатты, бул экөөнүн тең бүт боюн балкытып турду.

Мына ушундан тартып экөөндө ашыктык азабы башталды. Алар көмүскө жерде кучакташып, ай тийген түндөрү үйүлгөн чөптүн ары жагына жашынып жолугуп жүрүштү, тамак ичип жаткан учурда мыктары орсок-терсек одоно кагылган бут кийимдери менен стол алдында бири-биринин буттарын көгөргөнчө тебелей беришчү.

Кийинчерээк Жак суугансып кетти, ал кездешүүдөн кача баштады, кыз менен сүйлөшпөй калды, жалгыздап көзмө-көз калуунун жолун издебеди. Ошондо кыз шектене баштады, сагынып-саргайды, ушундан көп өтпөй өзүнүн кош бойлуу экендигин сизди.

Адегенде бүткөн бою дүркүрөп коркуп кетти, анан жинденип ачуусу күндөн күнгө күчөй берди, анткени ал Жак менен сүйлөшүүгө эч кандай ылаажы таппай койду. Жигит буйталактап качып жүрдү.

Акыры үйдөгүлөрдүн бардыгы уктап жаткан түндөрдүн биринде кыз жыңайлак, ич көйнөкчөн шырп алдырбастан короодон өтүп, аткананын эшигин ачты. Жак ушул жерде аткананын төш жагындагы саман салынган аштоодо уктап жаткан. Ал кыздын келаткан дабышын

угуп уктамыш болуп калды. Кыз аштоонун ичине кирип, тизелеп олтурду да, жигитти алка-жакадан кармап силкилдетиپ ойготту.

Жигит көчүк басып олтурду, кыз тишин кычыратып, ачуусунан калчылдап мындай деди:

– Мага, мага сен үйлөнүшүң керек, сен үйлөнөм деп убада бербедиң беле.

Жигит каткырып күлүп, мындай деп жооп берди:

– Жүргөн кыздарымдын баарына эле үйлөнө бөрмөк белем.

Кыз жигитти кокодон кыса кармап, чалкасынан салды да, мына ушу сыйрытмактай болгон кучагынан чыгарбай туруп, бетине тике карап мындай деп кыйкырды:

– Менин боюмда бар, угуп жатасыңбы, боюмда бар?!

Жигит аптыгып аба жутуп жатты, жылкы аштоонун көзүнөн аймап сууруп алып, ылаалап чайнап жаткан самандын кырт эткен дабышы болбосо мына ушул ың-жыңсыз тынчтыкта экөө тең кыймылдабастан катып калышты.

Ошондо Жак кыз өзүнөн күчтүү экенин түшүндү да, мындай деп кырылдады:

– Болуптур, үйлөнөм, иш ушундай болуп калган соң үйлөнөм деп жатпайымбы.

Бирок кыз анын убадасына ишене бербеди.

– Кечиктирбе, – деди кыз, – эртең эле жарыя сал.

– Мейли, эртең деле болсун, – деди жигит.

– Кудай алдында ант бер?

Жигит ыргылжың болгон менен бирок айласын таппады.

– Кудай урсун, үйлөнөм.

Кыз ошондо гана манжаларын жазып, бир да сөз кошумча айтпас-тан чыгып кетти.

Кыз менен жигит бир нече күн сүйлөшө алган жок. Жигит эми ар түнү аткананы кулпулап беките турган болуп калды, кыз болсо бирөөлөр билип калабы деп түрсүлдөткөндөн айбыкты.

Ошентип, күндөрдүн биринде эртең мененки тамакка башка бир кызматкер жигит келип олтурду.

– Жак кетип калдыбы? – деп сурады кыз.

– Ооба, мени анын ордуна алышты, – деп жооп берди тиги.

Кыз ушунчалык катуу калчылдап кеткендиктен тутка таяктын башындагы казанды араң чыгарды, анан бардыгы ишке кетип калган мезгилде өзүнүн кичинекей бөлмөсүнө кирип, үнүмдү эч ким укпасын деп жаздыкты кучактап алып, көпкө чейин ыйлай турган болду.

Күндүзү кыз эч шек туудурбастан жигит тууралуу сурамжылап билгиси келди, бирок кайгы анын ой-санаасын бүт ээлеп, кимден гана сурабасын, аны шылдыңдап жаткандай сезилди. Ошондой

болсо да кыз жигиттин бул жерден биротоло кетип калганын билип жаны тынды.

II

Эми кыз үчүн жашоо тозоктун дал өзүнө айланды. Ал өзүнүн эмне кылып жатканын элес албай, күн тынымын билбестен иштеп жүрдү, «билинип калса эмне болот» деген ой анын санаасын таптакыр ээлеп алды.

Мына ушундай балээдей жабышкан сарсанаанын кесепетинен эми ал акыл токтотуу жөндөмдүүлүгүн да жоготуп койгонсуду, акыры алып тына турган ажал сыяктуу улам жакындап качып кутулууга, мизин кайтарууга болбой турган күндүн жолун тороп, чыр-чатакты чыгарбай коюуга аракеттенбеди.

Ал эртең менен элден биринчи туруп, демейде өзүнүн чачын та-раганда урунуп жүргөн күзгүнүн сыныгынан курсагын кайра-кайра карай берип, бүгүнкө анын эмнеге кириптер болгонун эч ким байка-байт деп өзүн өзү ынандырууга аракеттенчү.

Күндүзү жумуштан колу-жолу бошой калганда өзүнүн чоңоюп бараткан курсагына жогортон карап, алжапкычтын алдынан өтө эле бөрсөйүп чыгып байкалып жатабы деп шектене берчү.

Айлар өтө берди. Кыз эч ким менен сүйлөшчү эмес, эгерде ким-дир бирөө андан бир нерсе сурап калса кепти түшүнбөй, калдастап, дейди немедей карап, колдору калтырап кетчү. Күндөрдүн биринде кожоюн:

– Чырагым, сен акыркы учурда макоо болуп кеттиң көрүнөт! – деди.

Кыз чиркөөгө барганда босогонун артына жашынып, табынуучу жерге барууга батынчу эмес, кюре жүрөгүмдүн тереңинде жаткан сырымды билип коёбу деп аны менен жолугушуудан коркоор эле.

Ал тамак ичип жатканда башкы кызматкерлердин көз карашынан улам муздак терге чөмүлүп, жашабай жатып ойноктогон көзүн албай өзүн тиктеп олтуруучу шылдыңчыл, митайым жубарымбек бадачы бала сырымды билип коёбу деп ар дайым денесин калтырак басчу.

Күндөрдүн биринде эртең менен почточу ага кат апкелди. Мурда ал эч качан кат алып көргөн эмес, ошондон улам эми эмне кыла-рын билбей шалдайып, а түгүл турган ордуна олтура кетти. Эгерде кат тигинден болуп калсачы? Кыз кат таануучу эмес, ошондуктан сыя менен жазылган барак кагазга кооптоно аяр карады. Ал катты чөнтөгүнө салып өзүнүн сырын ачууга эч кимге батынган жок, бирок эми жумуштан кайпактап көп алаксып, аягына кол коюлуп, сулуу жазылган саптарды далайга тиктеп олтуруучу, кокусунан мындагы

айтылган сөздөрдүн маңызын билип алармын деген бүдөмүк үмүткө азгырылуучу. Акыры сабыры качып, чыдамы кетип, акылдан тайып баратканда мугалимге келди. Ал кызды олтургузуп:

«Саламатсызбы, кымбаттуу кызым!

Ушул кат аркылуу ичер суум, көрөр күнүм бүтүп калганын билди-ремин, – кат жазып жаткан кошуна чоң ата Дантю, – мүмкүнчүлүгүң болсо кел. Сенин сүйүктүү энең үчүн кол койгон

Сезар Дантю,

Мэрдин жардамчысы», – деп окуп берди.

Кыз сөз айтпастан чыгып кетти, бирок өзү жалгыз калар замат буттары сенейе түштү да, жол жээгине олтура кетти. Жарым түнгө чейин ошол бойдон ордунан козголгон жок. Үйгө келгенде өзүнүн башына түшкөн кайгы жөнүндө кожоюнуна айтып берди. Ал канча убакыт керек болсо ошончо күнгө кызды жумуштан бошотуп, үйүнө коё берди, анын ордуна убактылуу кызматчы алып, ал кайтып келгенде кайрадан ишке алмак болду.

Энеси өлүм алдында жаткан: кызы келген күнү үзүлүп кетти. Кийинки күнү эртең менен Роза жети айлык бала төрөдү, баласы боор ооругандай чүрүшкөн, адам карап тура алгыс арык эле, ал ушунчалык азап тартканы байкалып турду, жөргөмүштүн буттарына окшогон териси сөөгүнө жабышкан кичинекей колдорун аянычтуу бооруна басат.

Ошондой болсо да бала мал болуп кетти. Кыз өзүнүн турмушка чыкканын, бирок баланы бага турган шарты жок экенин айтып, чоңойтуп берем деп убада кылган коңшуларыныкына аны калтырды.

Өзү болсо фермага кайтып келди.

Бирок дал ушундан баштап кыздын азап-тозокту абдан эле тарткан жүрөгүндө анын үйүндө калган жарым жан балага болгон мурда билинбеген сүйүү сезими алоолонуп жана баштады, бул сүйүү ал үчүн кайрадан азап чегүүнүн себеби болуп калды, ал баласынан ажырагандыгы үчүн ар саат сайын, ар минут сайын муң-зарга малынып жатты.

Кыз баланы колуна алып, бекем кучактап, анын жумшак денесин бооруна кысам дегенде эки көзү төрт болуп, айласын таппай кетер эле. Түнкүсүн ал уктай алчу эмес, күндүзү баласы жөнүндө гана ойлоп, кечинде болсо жумушун тейлештирип коюп, отко жакын олтуруп алып, ою алыска кеткен адамдар сыяктуу чокту телмире тиктей турган.

Фермада болсо кыз жөнүндө ушак-айың сөз тарап, анын жигити тууралуу имиш-имиштер айтылып, анын кебете-кешпири кандай, бою шыңгабы, колунда бардарбы? – ушуларды билгилерди келип, үйлөнүү тоюна качан чакырат, качан чиркөөгө барып нике кыйды-

рышат деп сурап жатышты. Ошондон улам кыз көп учурда эл көзүнө көрүнбөй качып, үн чыгарбай ыйлап алуучу, анткени мындай суроолор анын жүрөгүн ийне менен сайгандай оорутуп турар эле.

Тийиштик менен айтылган суроолордон арылуу үчүн кыз ишке баш-оту менен киришти, бирок да баласын бир да минут эсинен чыгарган жок, акчаны канткенде көп жыйнаым деген ой эми анын санаасын бүт ээлеп алды.

Ал кожоюн маянасын көбөйтө тургандай кылып мыкты иштөөнү чечти.

Ошентип бара-бара үй ичиндеги бардык иштерди өз колуна ала баштады, күнүлөш кызматчы кызды кубалатып чыгарды, эми ал эки адамдын жумушун аткарып жаткан соң анын кереги жок эле; баарынан: нандан, майдан, шамдан кемитип-кескилеп үнөмдөй берүүчү, дандын тоокторго курулай эле чачылып, жемдин малга өтө куркуратып берилбешине көз салчу. Ал кожоюндун акчасын өзүнүкүнөн бетер калтырап-титиреп эсептеп, базарга фермадан алып барганын кымбатка соодалап, өздөрүнүн азык-түлүктөрүн сунуш кылган дыйкандарды аттап-життеп алдап пайда тапканды билүүчү, ошондуктан алып-сатык иштеринин бардыгы, жумуштарды бөлүштүрүү, кампанын ачкычы анын жалгыз өзүнө тапшырылып, көп өтпөй эле эч алмаштыргыс болуп калды. Ал бардыгына жаздым кетирбестен көз салып, анын ушундай сарамжалдуулугунун натыйжасында ферма гүлдөп өсө баштады. «Вален фермасынын кызматчы кызы» жөнүндө эми ат чабым алыстагылар да аңыз кылып айта турган болушту. А түгүл кожоюндун өзү да: «Кыз эмес эле накта алтын» – деп көрүнгөн жерде айта бере турган.

Ошентип убакыт өтүп жатты, кыздын маянасы болсо ошол бойдон кала берди. Кожоюн анын эшекче иштегенин ар бир берилген кызматкердин парзы, милдети, дилгирлигин көрсөткөндүгү катары түшүндү, кыздын аракетин улам ар ай сайын мурдагыга караганда элүү-жүз эсе үнөмдөп калып жатат, ал болсо жылына баягыдай эле ашык-кеми жок болгону эки жүз элүү франк иштеп табат – ушул ой кыздын улам жанына батып, эжигейдей эзип турду.

Ал маянама үстөк кошкун деп суроону чечти. Кожоюнга үч жолу кирип, ар жолу башка иш тууралуу сүйлөшүп чыгып кетти. Ага бул иштин кандайдыр осол жагы бар сыяктанып, акча сурагандан уялды. Ушундай күндөрдүн биринде фермер эртең менен ашканада жалгыз оокаттанып жаткан учурда кыз кекечтенип-мукактанып өзүнүн иши жөнүндө аны менен сүйлөшөйүн дедим эле деген сөздү айтты. Ал бир колундагы бычактын учун жогору жакты каратып сойротуп, экинчи колуна кесим нанды кармаган бойдон башын көтөрүп таң кала сенейип карап калды. Кыз анын мындай көз карашынан

уялып, кысталып тургандыктан үйүнө бир жумага жиберүүсүн, табы болбой тургандыгын өтүндү. Кожоюн ошол замат макул болуп, өзү да карбаластай түшүп:

– Сен кайтып келгенден кийин сүйлөшө турган менин да сөзүм бар, – деп кошумчалады.

III

Бала сегиз айга карап калган, кыз аны тааный алган жок. Баланын бетине кызыл жүгүрүп, толуп, жаңы бышкан дүмбүлдөй болуп, бүткөн боюнун баары оролуп-таңылып салынган эле, ал ыраазы болгонун билгизгендей мулуңдай бөлтөк кичинекей манчаларын акырын кыймылдатып койду. Кыз балапанын караган куштай болуп баланын үстүнө үйрүлүп түшүп баса калды да, өлүп-талып өпкүлөй баштады. Бала коркконунан бакырып ыйлап жиберди. Ошондо кыз өзү да бышактады. Анткени бала энесин тааныган жок, баккан энесин көрө коюп колун сунду.

Бирок кийинки күнү эле бала ага кошулуп, аны караар замат жаркылдап күлүп калды. Кыз баланы талаага көтөрүп барып, жинди болгон немедей колун сунуп алып аны менен чуркап жүрдү, дарактын көлөкөсүнө олтуруп алып, наристенин али эч нерсе түшүнбөгөнүнө карабастан ушул бөлөк жанга өмүрүндө биринчи жолу ички дүйнөсүн ачып, өзүнүн кайгы-капасын, түйшүгү, көңүлдөгү дүрбөлөңү, үмүтү жөнүндө айтып берди, бирок энесинин шакардай кайнап, тынымсыз үйрүлүп эркелеткени баланы тажатып жиберди.

Кыз үчүн баланы ороо, киринтүү, кийинтүү чексиз кубаныч эле. Ал тургай бала алдын булгап алган учурда жалаягын тазалоо ал үчүн бакыт эле, мындай учурда ал энелик үлүшкө бөлүнгөн парзын аткарып жатканын сезүүчү. Кыз балага карап, ал анын баласы экендигине таң калуучу, аны колуна алып силкилдетип: «Мына менин уулум, мына менин уулум» – деп үнүн акырын чыгарып кайталай турган.

Роза кайтып келе жатып көз жашы тыйылган жок. Ал фермага баш багаар замат эле кожоюн чакыртып калды. Кыз таң калды да, жүрөгү эмнегедир лакылдап кожоюнга кирди.

– Олтур, – деди ал.

Кыз көчүк басты, алар бир саамга катар олтуруп, экөө тең сөз учугун баштай албай, колдорун коёрго жер таппай, элеттик адат боюнча көзүн биринен бири ала качып жатышты. Мурда эки аялын жерге жашырган шатыра-шатман жана кайраттуу жүргөн фермер бул жолу ачык эле карбаластап турду. Анын мүнөзүндө бул таптакыр жок эле. Акыры ал кайраттанып, алысты, талааны карап алып, анча-мынча кекечтене тумандата сөз баштады.

– Роза, – деди ал. – Сен үчүн үй-бүлө куруу жөнүндө ойлонууга убакыт жетти го?

Кыз өң-алеттен кетип, кубара түштү. Кыздан сөз чыкпасын көргөн фермер кебин улантты:

– Сен жакшы кызсың, шашылбайсың, эмгекчилсиң, сарамжалдуусуң. Сендей аял – өзүнчө эле ырыскы.

Роза коркконунан алдын телмире тиктеп, мурдагысындай эле кыймылдабастан олтурду. Ал кожоюндун сөзүн түшүнүүгө да аракет кылбады. Ага шумдуктуудай бир коркунуч келе жаткансып ою уйгу-туйгу болду. Фермер бир саамга күтүп турду да, кайрадан сөзүн улантты. Фермада сен сыяктуу кызматчы болгон күндө да кожоюн аял болбогон соң анда чеке жылытарлык эч нерсе болбой турганын түшүнөсүңбү?

Фермер дагы эмне айтарын билбей токтоп калды.

Роза өзүнүн алдында жаналгыч тургансып, ал кичине эле ордунан козголсо алды-артын карабастан жүгүрүп кача тургандай, бүткөн бою дүркүрөп аны карап туруп калды.

Акыркы беш мүнөттөн кийин фермер:

– Кандай дейсиң? Макулсуңбу? – деп сурады.

Кыз эс-мас болгон кейпинде:

– Эмнеге, кожоюн? – деп жооп берди.

Ошондо фермер дароо:

– Мага турмушка чыгасыңбы деп жатам, шайтан алгырдыкы, – деп өкүрдү.

Кыз ордунан сорок этип тура калып ошол замат кыя чапкандай шалдая көчүк басты да, мүшкүл кырсык башына түшкөнсүп селейип олтуруп калды.

Фермердин акыры чыдамы кетип:

– Дагы сага эмне керек, айтсаңчы? – деди.

Кыз аны аргасы түгөнгөндөй карады: анан анын көзүнөн мончоктогон жаш куюла баштады, ал бышактаган бойдон:

– Чыга албайм, чыга албайм, – деп эки жолу кайталады.

– Эмне үчүн? – деп сурады фермер. – Жинди болбо, эртеңкиге чейин ойлон.

Ушундан кийин фермер кетүүгө шашты, ал ушул кептен кийин өзүн оор жүктөн, жүрөгүн абдан өйүгөн санаадан арылгансып калды, кызматчы кыз анын сунушуна макул боло тургандыгына шек санаган жок, бул кыздын көктөн тилегени, өзү үчүн болсо абдан пайдалуу, анткени бул кызга үйлөнүү менен ушул тегеректеги өтө нарктуу колуктуга караганда кыйлага көбүрөөк киреше ала тургандыгын билди.

Никенин теңдешсиз экендиги тууралуу ой бөлүшүү мүмкүн эмес, анткени айылдагылардын даражасы аздыр-көптүр бирдей, кожоюн

башка кызматчы жигиттердей эле өгүздөй иштейт. Алар да көп учурда эртеби-кечпи өздөрү кожоюн болуп калышат. Кызматчы кыздардын да кожоюн болуп калгандары четтен чыгат, мындан алардын турмушунда, көндүм адаттарында эч өзгөрүү болбойт.

Бул түнү Роза көз ирмеген жок, ал керебетине олтурган бойдон ыйлап-өксүүгө кубат таппады – шайманы абдан ооп калды. Ал кыймылдабай олтуруп, өзүнүн бары-жогун сезбеди, эжигейдей эзилип, ойлогон ою чар-жайыт бузулду.

Анда-санда гана акыл учугун кармап, боло турган ишти эстегенде бүткөн бою дүркүрөп кетти.

Анын корккондугу улам күчөй берди, уйкуда жаткан үйдүн ашканасынын дубалына илинген саат убакытты бир калыпта жай чык-чык каккан мезгилде кызды муздак тер басчу. Анын санаасы санга бөлүнүп, коркунучтуу шайтан-шапаттар көрүнүүчү. Шам өчөөр замат дыйкандар балээ жабышты деп ойлогон учурдагыдай акылдан ажырап, ушул кырсыктан кулак уккус, көз көргүс жакка качып-житип кетүү оюнан ажырай албады.

Үкүнүн бакырган үнү чыкты. Роза селт этип, шалдайган боюн түзөп, колу менен бетин, чачын сылады, денесин сыйпалап көрдү да, анан дейди болгон немедей ылдый жөнөдү. Короого жетип, кайсы бир алагүү болгон селсаяк байкап калбасын деп төрт аяктап басып жөнөдү, анткени уясына батууга жакындап калган айдын жарыгы сүттөй аппак болуп, бүт талаага төгүлүп турган. Ал дарбазаны ачпастан, кашаадан секирип өттү. Анан талаага жетти да, чуркап жөнөдү. Ал башы ооган тарапка чуркап баратты, анда-санда катуу кыйкырып, жеңил-желпи тызылдап жүгүрүп бараткандыгын сезген жок. Аны жандай жерге төшөнгөн упузун көлөкөсү кызды коштой чуркап баратты; кээде гана сокур чымчык төбөсүндө тегеренип учуп жүрдү. Фермадагы короочу иттер анын дабышын угуп, ажылдап үрө башташты, бир ит коодон өтүп, тиш салмакка кыздын артынан тыз койду, бирок Роза артына кылчайып ушунчалык катуу кыйкырып жибергенде тиги четке кача берди. Куйругун такымына кыпчып, коңулга кирип үн катпай калды.

Талаанын тигил, бул жерлеринде бөжөктөр бүт үйүрү менен ойноп жүрүшкөн, бирок Диана кейиптенип акылдан адашып, ээ-жаа бербей чуркап келе жаткан аялды көрүп чочуп кеткен айбандар туш келди тарапка качып жөнөштү; эне коён балдары менен көздөн кайым болду. Чуңкур арыкта бөжүп жаткан ата коён буту-бутуна тийбей сызып жөнөдү. Анын тикирейген узун кулагы менен серендеген көлөкөсү батып бараткан айдын жарыгында эрбендеп турду. Ай эми жердин чегине чейин жетип, горизонттун кылда учуна коюлган өтө чоң фонар сыяктуу өрөөнгө нурун төгүп турган.

Асман мейкиндигинде жылдыздар жымындашат: куштар сайрап, таң жөөк салды. Чыйрыккан кыз демин араңдан басып, күндүн нуру алоолонгон таңдын кызыл пардасын тепчип атканда ал кадамын токтотту.

Чаалыккан буттары баспай калды. Дал ушул жерден ал суу жаткан чуңкурду, абдан чоң чуңкурду көрдү. Анда тунуп турган сууга күндүн жаңыдан атып келаткан кызыл нуру чагылып, ага кан сыяктуу көрүндү, кыз секин төкөрөңдөй басып, колун көкүрөгүнө кысып, сууга бутун салуу үчүн басып барып чуңкурга түштү.

Ал чөпкө олтурду да, баш-аягына чейин чаңга бөлөнгөн олчойгон бут кийимин чечти да, жогору бетине кез-кезде абанын көбүктөгөн жел кабыгы жарылып турган мелтиреген тунук сууга бутун малды.

Жан жыргаткан салкындык согончогуна көкүрөгүнө көтөрүлдү. Ал ушул көгүлтүр чуңкурду көз ирмебей карап турду, кокусунан анын башы айланып, ошол жакка боюн таштагысы келип, бул азгырык тизгин бербеди. Ошентсе ал азап-тозоктон биротоло бир жолу кутулат эле. Ал бала жөнүндө эми ойлобой калган: ал тынч алып, толук эс алгысы, ойгонгус түшкө чөмүлгүсү келди. Ал ордуна туруп, колун көтөрдү да, эки кадам алга басты. Суу эми санына чейин жетип, кыз сууга жабыша түшкөнсүп, бакырып-өкүрүп жанталаша суудан ыргып чыкты – кыздын эки бутунун тизесинен согончогуна чейин жабышкан узун сүлүк курттар канын соруп, денесине жабышкан бойдон борсоюп жүрүшөт. Кыз аларга кол тийгизүүдөн чочуп, коркконунан чаңырып жатты. Алыстан араба менен келаткан бир дыйкан анын жанталашкан кыйкырыгын угуп токтоп калды. Ал кыздын бутуна жабышкан сүлүк курттарды бирден сыйрып таштады да, жаракат алган жерлерине чөптөн жабыштырып, кызды кожоюндун фермасына чейин жеткирип койду.

Кыз эки жума бою төшөктө жатты, ал төшөктөн туруп, босогодо олтурган дал ошол күнү эртең менен күтпөгөн жерден анын маңдайына кожоюн пайда болду.

– Кандай, – деди ал. – Макулсуңбу?

Кыз эмне дээрин билбеди, кожоюн кетпестен тикирейе кезе тиктеп тургандыктан, ал:

– Жок, кожоюн, чыга албайм, – деп араңдан зорго булдуруктады.

Дал ошол замат кожоюн албууттанды:

– Чыга албайм, чыга албайм эле дейсиң, эмне үчүн?

Кыз ыйлактап, сөзүн кайталады:

– Чыга албайм.

Кожоюн аны теше тиктеди да, күтпөгөн жерден түз эле анын бетине мындай деп кыйкырды:

– Демек, сенин ойношуң бар экен да?

Кыз уялганынан калтырап:

– Ошондой го, – деп булдуруктады.

Манаттай болуп кызарып кеткен кожоюн ачуусуна чыдабай кечтенип:

– Демек, сага окшогон шүмшүктүн ойношу бар экен да! Ал ким? Ошол жүзү кара ким? Чөнтөгүндө чака тыйыны жок, ата-тегин билбеген селсаякпы? Анын ким экенин айт? – деп оозуна келгенин оттоп жатты. Кыздан жооп ала албагандыктан сөзүн улантты: – Айткың келбей турабы... Анда мен өзүм айтайын – ал Жак Бадю.

Кыз кыйкырып жиберди:

– Жок, жок, ал эмес.

– Анда Пьер Мартен болуп жүрбөсүн?

– Жок, жок, кожоюн.

Ачууга алдырган кожоюн округдагы жигиттердин бардыгын санап өттү, кыз болсо жети өмүрү таптакыр жерге кирип, көгүш алжапкычын этеги менен көз жашын сүрүп коюп, танып жатты. Кожоюн кыздын сырын билүү үчүн анын ички дүйнөсүн аңтарып, эшектей кежирлиги менен суракка алып жатты. Анын бул жоругу ийиндин түбүндө жаткан илбээсиндин жытын сезип, ага жетүү үчүн кээде жерди тырмалап казган тайганга окшош эле.

– Ооба, шайтан алгырдыкы десе, ал өткөн жылдагы кызматчы Жак эмеспи, сен аны менен ойноп, ал сага үйлөнөм деп убада берген дешип кеп кылып жүрүшкөн, – деп күтпөгөн жерден кыйкырып жиберди кожоюн.

Розанын деми кыстыга түшүп, кызылы бетине чыкты, ыйы дароо тыйылып, ысыган казанга түшкөн суу сыяктуу жаак ылдый куюлган жашы кургай түштү.

– Жок, ал эмес, ал эмес, – деп баса сүйлөдү ал.

– Ошондойбу, калп айткан жоксуңбу? – деп суранды дыйкан иштин ак-карасына жеткендигин сезип.

Кыз шаша-буша жооп берди:

– Азыр эле ант ичейин, азыр эле...

Ал эмнени айтып ант берүүнү издеп жатты, бирок кудайдын атын атоого батынбай турду. Кожоюн анын сөзүн бөлдү:

– Ал сени ээн жерден жолукканда кучактап, түштөнүп жаткан учурда сенден көзүн алчу эмес эле го. Сен ага сөз берип койдун беле, айткын, берип койдун беле?

Бул жолу кыз кожоюндун көзүнө тике карады:

– Жок, берген эмесмин, берген эмесмин, кудай урсун, чын, бүгүн куда түшүп келсе да басып барбаймын.

Кыз ушунчалык чын ыкластан айтып жаткандыктан фермер эки анжы боло түштү. Ал өзүнө өзү суроо берген сыяктуу сөзүн улантып жатты:

– Анда ким болду экен? Эгер сен бир мүшкүл ишке кабылган болсоң бардыгы билет эле, эгерде андай болбосо кызматчы кыз эмне үчүн кожоюнунан баш тартат? Мында бир сыр бар.

Кыз башка жооп бербеди, айласы түгөнгөндөн үнү чыкпай калды.

Кожоюн дагы бир жолу сурады:

– Чыкпайсыңбы?

Кыз үшкүрүндү.

– Чыга албайм, кожоюн.

Кожоюн бурулуп басып кетти.

Кыз кожоюн ошол бойдон түңүлүп калды деп чечти. Ал тургай тынчтанып да калган, бирок карылыгы жетип калжайган боз атка кошуп аны таң эртеден моло таш сүйрөткөн сыяктанып жанчылып, азап чегип жүрдү.

Ишин бүтүрөр замат жаздыкка башын койду да, ошол замат көзү илинип кетти. Түн ортосунда кимдир бирөө эки колу менен анын төшөгүн сыйпалап жатканынан улам ойгонуп кетти. Роза коркконунан ордунан ыргып турду, бирок ошол замат үнүнөн ал кожоюну экенин билди.

– Корпогун, Роза, мен сени менен сүйлөшкөнү келдим, – деди ал.

Адегенде кыз таң калды, анан ал төшөктүн ичине кирүүгө аракеттенгенде кожоюнуна эмне керек экендигин түшүндү жана бүт денесин калтырак басып, төшөктүн ичинде караңгыда уйку-соонун ортосунда жылаңач абалында өзүн эңсеп жанында турган эркектен качып кутулууга эч аргасы жок экендигин сезди.

Албетте, ал оңой-олтоң эле ийилип кеткен жок, бирок ылаалай каршылык көрсөтүү, жаратылышынан чабалдар күчтүүсү дайыма ийигендей эле инстинктке өзү багынды, анткени чабал мүнөздүү жана борпоң адамдарда начар өнүккөн эрк аларга жардам бере албайт. Кыз оозун фермерге өптүрбөө үчүн башын бирде оңго, бирде солго буруп жатты. Төшөк ичиндеги денеси кармашуудан чаалыгып дүркүрөп, тулкусуна кан батпай удургуп араң сыйып турду. Эңсөөдөн энди-деңди болгон фермер орой болуп баратты. Ал төшөктү шарт сыйрып салды. Кыз дал ушул жерде мындан ары кармашууга өзүнүн алсыз экендигин түшүндү. Страус канатынын алдына башын каткан сыяктуу эле уялганынан бетин колу менен жаап, каршылык көрсөтүүсүн токтотту.

Фермер таң аткыча кыздын койнуна түнөп чыкты. Ал кийинки кечте дагы келди, ошондон тартып ар күн сайын келе турган болуп калды.

Алар чогуу жашай башташты.

Күндөрдүн биринде фермер мындай деди:

– Мен жарыя салуу жөнүндө буйрук кылдым, кийинки айда үйлөнөбүз.

Кыз жооп берген жок. Эмне деп айтмак эле? Каршылык да көрсөтпөдү. Анын колунан эмне келмек?!

IV

Кыз кожоюнуна турмушка чыкты. Ал өзүн эч качан чыгууга болбой турган түбү жок чуңкурка түшүп кеткендей, ал эми кырык болсо азыр-азыр кулап кетүүчү абдан чоң аскадай төбөсүндө салаңдап тургандай сезилди. Кыз дайыма эле күйөөсүн тоноп алган сыяктанып жана эртеби же кечпи ал муну билип алчудай элестете берүүчү. Ал анан дагы ушул балээнин баарын баштаган, ошондой эле жашоосундагы жападан-жалгыз бакыт-таалай болгон баласы жөнүндө да ойлоочу.

Ал жылына эки жолу баласын көрүүгө барып келчү, кайтып келгенде да капага абдан мылынар эле.

Кийин аз-аздан көнө баштады, корккону басылып, көңүлү тынчтанды, көңүлүн удургуткан үрүл-бүрүл кооптонуулар болгону менен эми ишенимдүүрөөк жашай баштады.

Жылдар өтө берди, бала беш жаштан өттү. Аял эми бактыга колу жете баштаганда, кокусунан күйөөсүн муң басты.

Эки-үч жыл өткөн соң анын тынчсызданганы ичине батпай, түйшүк тарткан сыяктуу, көңүлүндө кандайдыр бир бук бышып жатты. Ал түшкү тамактан кийин башын колуна таяп алып, эжигейдей сызгырылган зарыгуудан абдан капа болуп олтурар эле. Анын кыйкырып урушканы көбөйүп, кээде орой да болуп кетчү: аялына кандайдыр кекээри бар сыяктуу, анткени кээде катуу айтып, ал тургай кагып да коюучу.

Күндөрдүн биринде кошунанын баласы жумуртка сурап келип калды, аялы чарбачылык менен алек болуп жүргөн эле, ошондуктан баланы чүйрүндөп жактырбады, ошол учурда үйдөн күтпөгөн жерден чыга калган күйөөсү ачууланып, мындай деди:

– Өзүңдүн уулуң болуп калса мындай кагып-силкпейт элең го.

Аял тарс айрылып таң калып, эмне деп жооп айтаарын билбеди, ушундан кийин көңүлү дүрбөлөңгө түштү да калды.

Түштөнүү учурунда күйөөсү аны менен сүйлөшкөн жок, карап да койбоду, аялына ал жек көрүп жаткандай, сырын билип алгандай сезилди.

Аялы таптакыр бушайман болуп, күйөөсү менен көзмө-көз калгандан коркту, түштөн кийин чиркөөгө тыз койдү.

Иңир кирип келатты: тар храмдын ичи көөдөй караңгы эле, бирок ушул тынчтыкты кандайдыр тигил тарапта, клиростун жанында кимдир бирөөнүн келе жаткан кадамы угулду – бул белектерди сактоочу

жайдын алдындагы лампаданы түнкүгө дайындап жүргөн чиркөөнүн кароолчусу эле. Роза чиркөөнүн дубалынын ийилип кошулган төбөсүнүн ары жагында жашынган караңгылыкта үрүл-бүрүл жанган ушул сүйкүм жарыкты азаптуу жанына жападан-жалгыз себеп боло турган немеден бетер көз албай карап, тизелей жыгылды.

Лампада чынжырчасын шыңгыратып, жогору тарапты карай каалгый жөнөдү. Көп өтпөй жыгач бут кийимдин бир калыпта тыпылдай басканы угулду. Анын артынан сойлогон шүүдүрөгөн дабышы чыкты: кичинекей коңгуроо караңгылыкка улам батып бараткан мейкиндикке өзүнүн кечки үнүн чачты. Күзөтчү кетүүгө камынганда аял аны кубалап жетти.

– Кюре мырза үйдө болду бекен? – деп сурады ал.

– Албетте, мен кечки намазга коңгуроо чалганымда ал дайым түштөнөт, – деп жооп берди тиги.

Ошондо аял калтырай чиркөө үйүнүн эшигин түрттү.

Кюре столдо олтурган. Ал тигини көрөөр замат олтургузду.

– Уктум, уктум. Күйөөңүз айтты. Сиздин эмнеге келгениңизди мен билем.

Байкуш аял деңдароо боло түштү. Молдо сөзүн улантты:

– Маңдайга жазган ошол болсо, эмне кыласың, кызым!

Ал шашып-бушуп, тамагын кашыктап биринин артынан бирин апылдатып сугунуп, семиз курсагынын үстүндө созулуп жаткан анын кемселине сорпонун тамган тамчысы сызылып агып жатты.

Аял эми сүйлөөгө да, өтүнүүгө да, жалынып-жалбарууга да батына албады, ал ордуна турду.

– Мөгдөбөңүз... – деди ага кюре.

Ал чыгып кетти.

Аял фермага кайтып келди. Ал өзүнүн эмне кылып жатканын билген жок, анын жоктугунан пайдаланып башка кызматчылар кетип калышкан, күйөөсү күтүп турган эле. Ошондо аял күрс этип анын бутуна жыгылды да улуп-уңшуп көзүнүн жашын көлдөтүп мындай деди:

– Сен эмне үчүн эле мага каарыңды төгөсүң?

Ал сөгүнүп жиберди.

– Эмне үчүн дегениң кандай? Баламдын жоктугу үчүн, шайтан алгырдыкы десе! Мен сени аялдыкка өмүр бою экөөбүз эле жашап өтөлү деп алдым беле! Менин ачууланганымдын себеби да ошо. Төл бербеген уйдун наркы жок, ошол сыяктуу төрөбөгөн аялдын да баркы болбойт.

Аял бышактап ыйлап:

– Мында менин күнөөм кайсы, күнөөм кайсы? – деп кайталай берди.

Ошондо күйөөсү бир аз жумшарып:

– Мен сени күнөөлөгөн жокмун, ошондой болсо да ачууң келет экен, – деп кошумчалап койду.

V

Ушул күндөн тартып аялдын сарсанаасын: бала төрөө керек, дагы бирди төрөө керек деген ой гана ээлеп алды. Тилегин ишке ашыруу үчүн кылбаган балээси калбады.

Коңшу аял аны ар күнү күйөөсүнө бир чымчым күл кошулган бир стакан суу берүүнү үйрөттү. Фермер буга чын-дили менен макул болду, бирок бул дагы жардам бербеди.

«Мүмкүн кандайдыр жашыруун каражат бар болуп жүрбөсүн», – деп ойлошту эрди-катын. Сураштыра башташты. Аларга фермадан он лью алыста жашаган уйчуну көрсөтүштү. Ошондо Валлен чоң ата атын арбага чегип, кеңеш алып келүүгө жөнөп кетти. Уйчу ага белги салып тегерек кызыл токоч берди: чөп аралаштырып жасалган ушул нанды эрди-катын өз ара мамиле жасаар алдында жана жасагандан кийин бир кесимден жеп турууга тийиш эле.

Нандын күкүмүн калтырбай жеп алышты, бирок жардамы болгон жок.

Мектеп окутуучусу аларга өз ара сүйүшүүнүн сырдуу, айылдагылар мурда билбеген, бирок ишенимдүү ыкмасын айтып берди. Ылаажы болбоду.

Кюре кудайга табынуу үчүн феканга – таза канга зыярат кылууга жөнөөнү сунуш кылды. Мазарга келген көп эл менен кошо Роза дагы аббатчылыктын жалпак таштарынын үстүнө буту-колун керип жатты, бардык дыйкандар сыяктуу эле чын-дилинен чыккан болоор-болбос өтүнүчүн куранга кошуп айтты, Жараткандан этегимден жалгай көр деп өтүндү. Булардан арга болбоду. Ал мына ушунун баары анын кыз кезинде жасаган күнөөсүнүн кесепети деп чечип, андан чыгуунун жолун таппады.

Аял саргайган зарыгуудан акылдан адашып, курулай үмүттөн тажаган күйөөсү дагы карып кетти. «Куу шыйрак анын канын бүт соруп бүттү» – дешти коңшулары.

Ошентип, эрди-катындын ортосунда жоолашуу башталды. Күйөөсү аялын тилдеп, сабап жүрдү. Күнү бою ал аны жемелеп-жеп, түнкүсүн төшөкө жатканда ачуу ичине батпай туталанып, оозуна ак ит кирип, кара ит чыгып, ачуу сөздөрдү айтчу.

Мына ушундай түндөрдүн биринде аялынын жанын дагы кандайча ачытуунун айласын таппаган күйөөсү ага төшөктөн туруп таң аткыча короодо жаандын алдында күтүп турууга буйрук кылды.

Аял макул болбоду, ошондо күйөөсү аны кокодон алып, муштум менен дал бетке муштады. Аял үн катпады, козголуп да койбоду. Жинденген күйөөсү аялдын курсагын тизелей матап, тишин кычыратып, жинди болгон абалында өлөрүнө карабай сабап кирди. Ошондо аргасы калбаган аялдын ачуусу келип катуу силкип, күйөөсүн дубалга жабыштыра чапты да, өзү ордунан туруп, өзгөрүп кеткен кардыккан үнү менен мындай деп кыйкырды.

– Менин балам бар, балам бар менин. Жактан тууп алгам. Сен Жакты тааныйсың, ал мага үйлөнөм деп убада берип, ошол бойдон кетип жоголду.

Күйөөсү таңданганынан сенейип катып калды: анын ою аялыныкы сыяктуу эле удургуп турган:

– Сен эмне деп айттың? Эмне деп айттың? – деп булдуруктады.

Ошондо аял өпкөлөп ыйлап жиберди, ачуу жашын төгүп, мындай деп солуктады.

– Мына ошондуктан сага тийгим келген эмес, себеби ошо болчу. Сага айтууга оозум барбады. Антсем сен мени уулум менен кошуп кууп жиберет элең, күнүм өтпөй калмак. Сенин балаң жок, сен түшүнбөйсүң, түшүнбөйсүң.

Кожоюндун таң калуусу улам артып, ойлонбостон кайталай берди:

– Сенин балаң барбы, балаң барбы?

Аял бышактап жооп берди:

– Сен мени күч менен алгансың, чынбы? Мен сага өзүм каалап тийбегендигим эсинде бардыр.

Ошондо күйөөсү ордунан туруп, колдорун аркасына алды да, бөлмөдө ары-бери баса баштады. Аял болсо керебетке кулаган бойдон али ыйлап жатты. Күтпөгөн жерден күйөөсү аялынын бет маңдайына токтоду.

– Демек, биздин балабыз жоктугуна мен күнөөлүү экенмин да? – деп сурады ал.

Аял жооп бербеди. Күйөөсү кайрадан каршы-терши баса баштады да, анан дагы бир ирет суроо салды:

– Сенин балаң канчада?

– Жакында алтыга толот, – деп булдуруктады аял.

– Эмне үчүн эч нерсе айткан жок элең? – деп сурады күйөөсү кайрадан.

Аял күрсүнүп жиберди:

– Оозум барбады!

Күйөөсү ордунан кыймылдаган жок.

– Ордунан тур, – деди ал.

Аялы ордунан кыйналып-кысталып жатып козголду, ал дубалды таянып боюн түзөгөндө, күйөөсү күтпөгөн жерден демейдеги шарак-

таган күлкүсүн салып каткырып жиберди да, али эс учун жыя албай турган жубайына карап мындай деп кошумчалады:

– Эмне кылмак элек, экөөбүздүн балабыз болгон соң сенин балаңды барып алып келели.

Аял абдан коркуп кетти, эгерде азыр күч-кубаты жетсе сөзсүз качып кетмек. Фермер болсо алакаңдарын сүрттү да, мындай деп булдуруктады:

– Мен бала багып алсакпы деп жүрбөдүм беле, ал өзү табылбадыбы, өзү табылбадыбы. Көз салып жүргөн жетимчең барбы деп кюреден да сурагам.

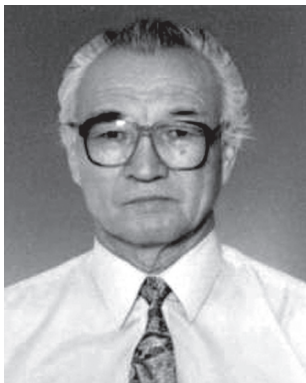
Анан ал каткырып күлгөн бойдон шолоктоп ыйлап, акыл-эстен такыр адашкан аялын өптү да, тиги дүлөй немеден бетер кыйкырды.

– Кана энеси, шам-шум эткенге бир нерсең калды бекен, карачы. Бир табак болсо да жегим келип, кардым ачып турат.

Аялы юбкасын кийди, алар төмөн түшүштү, аялы тизелеп казан алдындагы чокту тутандырганча, күйөөсү ашканада жадырап-жайнап ары-бери басып, мындай деп кайталап жатты:

– Кудай урсун, мен кубанычтуумун, чын сөзүм, абдан кубанычтуумун, өтө кубанычтуумун.

**Орус тилинен которгон
Абдыжапар ЖАКЫПОВ**

Каламдаш

ЖОМОКЧУ

(Дил маек)

Жакында белгилүү балдар жазуучусу Жумабек Алыкулов 75 жашка толот. Ал 40 жылдан ашуун чыгармачылык өмүрүндө балдарга арнап көптөгөн жомокторду, уламыштарды, жаңылмач, табышмактарды, ырларды жаратты. Жумабек Алыкулов жалпы нускасы эки миллиондон ашык балдарга арналган он төрт китептин автору.

Төмөндө «Жаңы Ала-Тоо» журналы юбиляр Ж. Алыкулов менен көп жыл бою басмада бирге иштешкен сырдаана калемдеши, асылкеч жолдошу жазуучу Мырзаян ТӨЛӨМҮШЕВдин тамаша-маегин сунуш кылат.

Кудай пендесине бир нерседен берет, Жумабекке кайын эжелерден бериптир. Баарыбыздын кенжебиздин күйөөсү дешип, аны кайын эжелери Жумаке, Жумаке дешип сыйлап турушат. Анан калса Жумабек да бала кыял, ичинде кири жок, тамашаны, жомокту, укканга караганда, айтканды жакшы көргөн бир кызык адам эмеспи. Баарынан да ал ырды жана ырдаганды жакшы көрөт. Анын оюна койсо өмүр бою эле ырдап жүрүп өтүп кетсем дейт, бирок кайда? Турмуш акең анын да мойнуна каамыт илип, көртирликке чеге коюп жатпайбы. Көртирлик демекчи, ал бардык пенденин маңдайына жазылган түйшүк дечи, аны ар ким ар кандай өтөйт эмеспи. Жумабек пенсияга чейин басмада иштеп, нечен көркөм чыгармаларды редакторлоду, жомок жазуу менен алек болду, ара-чолодо ырдады,

чордоду. Жолдош-жоро күттү. Баса, Жумабек жолдошчулукка да мыкты, өзүм дегенден эч нерсесин аябайт. Үстүндөгү кийимин чечип бере койсом дейт, бирок анысы өзүнөн башкага батпайт. Жумакең аны билет, ошондуктан чечип бере койсом деген демилгеси дайыма даяр турат...

Жумакең экөөбүз кошуна болгонубузга корстонбуз. Ээрчишип Эркиндик сейил багына чыгабыз, өйдө-төмөн басабыз. Мындан бир нече жыл мурда эле бул сейил бак менен не бир мыкты адамдар көчөгө көрк берип басышар эле деп Аалыкемди, Түкөмдү (Түгөлбай Сыдыкбеков), Темикени, Кубанычбекти, Түмөкөнү (Түмөнбай Байзаковду) ж.б. эскеребиз...

Бир жолу Жумабек 1958-жылы Москвага Бүткүл дүйнөлүк жаштар фестивалына барганын айтып берип жыргатты.

– Ой, Жумаке, Москвага кайсы ырды аткарып бардың? – деп таң калгансып сурасам, «аха-ха» деп каткырып алды да:

– Мен ыр аткарып барды дейсиңби, жалпы хордо болчумун. Анан «Током келет, Током келет!» деген эки сөздү эки-үч кайталап, сахнадан ары-бери чуркап өтөм – болду!

– Койчу, ушул элеби? – деп дагы таң калам мен.

– Кудай урсун, ушул эле, – дейт Жумабек чын ниети менен. – Анан дагы бир кызыкты айтып берейин. Биз «Токтогул» операсын алпарбадыкпы. Ошондо «Кандай аял тууду экен, Лениндей уулду» дегенди биздин партчиновниктер: «Кой, «тууду» деген одоно болот, «тапты экен» деш керек» – деп, «тапты экен» дедиртип ырдагып барганбыз, – деп тунжурай түштү да, анан Жумабектик баёолугуна салып, эчак өтүп кеткен немеге азыр болуп жаткандай кейиди. – Ушу болбойт да, ээ Мыке?

Мен болот демек белем, болбойт дейм да.

– Жумаке, эми анын өлчөөсү өзү менен кетсин, өткөн өттү, андан көрө эмне жаңылыгың бар, кечээги, мурдагы күндөн кеп салчы.

Жумакең дароо бир жакшы нерсе айтчудай олтургучтан копшолуп койду да:

– Ии, кечээ үч кайын эжемди конок кылдым, – деди. – Жакшы олтурушту, дасторкон кенен болду. Үч кайын эжеме үч жамбаш тарттым.

– Жакшы болгон экен, – дедим мен, көз алдыма килкилдеген майлуу жамбаш келе түшүп. Анан кайра эсime келе калып: – Үч дейсиңби? – дедим селт эте, дароо бая илгери Кыргызстандын Өзбекстандагы адабий күндөрүндө кыргыздын 8 жазуучусуна өзбектер 8 жаагы бузулбаган баш тартканы эсime келди. Анан калса бир койдо эки эле жамбаш болот эмеспи.

– Үч жамбаш тарттым, – деди Жумакем сыймыктуу баса кайталап, табактын үстүндөгү бууланып жаткан жамбаштарды көрсөткөндөй эки алаканын төмөн каратып таптап койду.

– Ой, Жумаке, бир койдо эки эле жамбаш болот эмеспи, бир табакка бир жамбаш, бир куймулчак, бир далы, анан тыштуу кабырга, омурткалардан тартсаң болмок экен. Анын үстүнө кайын эжелердин улуусу, кичүүсү бар дегендей... Баарын теңештирип коюпсуң.

– Мырзаке, мен эмне кой сойду дейсиңби, Ош базарынан ташып келе бергем да, – деп, мыкты иш кылганынан кенедей да күмөн санабайт. Мен тамашага айландыргым келип:

– Туура, туура. Сен да кайын эжелерди колуңан келип турганда бир сыйлап коёюн дедиң да. Илгери Миртемир да кыргыз туугандарын жакшылап бир сыйлап коёюн деп сегиз жазуучуга 8 баш тарткан эмеспи жаагы менен.

Жумабек ойлоно калды, сөздүн төркүнүн түшүндү көрүнөт:

– Ырас эле бир койдо эки жамбаш болот эмеспи, туура болбой калган окшойт.

– Жумаке, туура эле, чүйлүктөргө боло берет, мына бизге – нарындыктарга болбойт – салт көтөрбөйт, бир табакка үч жамбаш тартыш, ар бир кишиге бирден баш тарткандай эле кеп, – деп күлдүм. Жумакең болсо «ха-ха-ха» деп каткырды да, башка окуяга өттү.

– Илгери бир чүйлүк коногун тоок союп узатыптыр. Эртеси коңшусу келип: «Килейген тоок союп жатып, сорпо ич дегенге жарабайсың, капыр», – деп таарынган имиш.

Экөөбүз тең каткырдык, эс алдык, анан узунду-кыскалуу болуп үйдү карай жөнөдүк...

Жумакең экөөбүз күнүгө жолугушабыз, жолугушпай калсак: «Бул эмне болду?» – деп издешебиз. Табышканда кээде «жүздөшөбүз», кээде: «А койчу, эс алалы» – деп Эркиндикке басып кетебиз (өзүбүз пенсионер болсок, бизге күнүгө эле акча кайда). Дил маек кайрадан башталат.

Бир жолу Жумабек эки-үч күн жоголуп кетти, буга эмне болду деп жүрсөм өзү чалып калды.

– Ой, Жумаке, кайда жүрдүң эки-үч күндөн бери көрүнбөй, аман барсыңбы?

– Кудая шүгүр, аман-эсен элемин. Дачада жүрдүм, калганын Дзержинскийден сүйлөшөлү, чык, – деп телефонду коюп койду.

Көрсө, Жумакең дачада бекер жүрбөптүр. Дачасындагы өтө керек деген эки-үч буюмун уурдап кетпесин деп бөлмөнүн полун казып туруп, көмүп салат. Бир кыйла убакыт өтөт. Күндөрдүн биринде кокус сатып калсам деп дачасын ремонт жасатмак болот. Айылдаш

инилеринин бирин жалдап барып, баягы полду жакшынакай кылып тегиздетип, цементтеп салат. Бир канча күндөн кийин баягы буюмдары эсине түшүп, сатмакчы болот. Мурда койгон жерин караса жок, чочуп кетет: «Акыры алган экен ууру», – дейт. Олтуруп, олтуруп эсине түшөт: «Олда карабаскыр ай, жерге көмбөдүм беле, цементтетип салганымды карачы». Кейип-кепчип жатып, баягы инисин дагы ээрчитип келип, жерди каза башташат. Экөө лом менен алмак-салмак ургулап, кара терге түшүп жатышып, цементти бузушат. Андан ары казышса – оокаттары жок. Жумакең шайы ооп олтуруп калат. «Оңбогон уурулар, бул жерге катканымды кайдан билди?» – деп башы катат. Бир маалда селт дей түшүп, чатырга ыргып чыгат. Караса эски матрацтын алдында жатат баягылары. Кубанганынан: «Ой, быякта экен, быякта экен!» – деп кыйкырат инисине. Анда шалдырап чарчап олтурган иниси: «Олда байке-ай, мындан үч саат мурда эмне ушинтип кыйкырбадыңыз экен!» – деп каңырыгы түтөп кетиптир.

Көрсө, жомокчу кыялкеч болот эмеспи, жанагы аялуу буюмдарын: «Чердакка катсам алып кетет, жерге көмүп коёюн» – деп ойлойт, бирок көмбөйт. Убакыт өтүп, көмгөн-көмбөгөнү эсинен чыгат да, кыялы реалдуу аткарылган иш катары эсинде бекем орноп калат.

Мына жомоктун жомокчуга кылары, ана жомокчунун турмушта кылары. Мындай жомокту «белгилебей» коюуга болмок беле...

...Дагы сейил бактабыз. Кечээ эмне кылганыбызды, дагы эмне кыларыбызды айтып олтурабыз.

– Баса, кечээ футбол көрдүңбү? – дейм мен.

– Жок, ага кызыкпайм. Кызыкпаган соң көрбөйм.

Тигини көрдүңбү, муну көрдүңбү деп мен дагы үч-төрт берүүнү айтам. Жумакең алардын бирөөнү да көрбөгөн болуп чыгат. Башын чайкап туруп, «шык» деп коёт. Жок, көргөн жокмун дегени.

– Ой, бу сен анан эмнени көрөсүң? – деп мен бир чети чочуп, бир чети таң калгансыйм.

– Мен, мен үч гана нерсени көрөм: акыркы кабарларды, «Жди меняны», анан «Играй гармонду» – Все! – дейт ал абдан олуттуу, анан сөзүн ойлуу улантат. – Экөө тең прекрасная передача. «Жди меняны» ыйлабай көрө албайм, «Играй гармонь» да мыкты, ал да ыйлатат...

– Ой, Жумаке, алар көзүңдүн балакетин алсын, эмнеге ыйлайсың ыя!? Ыйдын түбү ый, ыйлабай жүрсөңчү, жаман жорону баштап...

– Ой, Мыке, ыйлабай коюуга мүмкүн эмес, анан мен кайгырып ыйлабайм, кубанганыман ыйлайм, так ыште-е (Ельцинди туураганы)...

– А-а, кубанганыман ыйлайм де, андай болсо бир жөн. – Биздин дил маегибиз ушул нукта улана берет.

– Э Жумаке, жанагы үч берүүнү көргөндөн кийин эмне кыласың, жомок жазып жатасыңбы?

– Жок, жомок эле эмес, азыр мен «Жумабектен 100 акыл» деген афоризмдерди жазып жатам, бүткөндө буюрса окуйсуң. Мына ошондо көрөсүң Жумабектин ким экендигин.

– Жакшы иш кылып жаткан экенсиң, бирок тездет, окуп калалы, баягынын бүтүүгө үлгүрбөй калган чыгармасы дедиртпей...

– Ха-ха-ха! – Жумабек тамашаны илгиртпей түшүнөт, өзү да со- нун тамашалайт, уккан тамашаларын да уга жаткырбай, көркөмдөп айтып бергенге маш. Өзүн: «Я шутник» – деп коёт. – Бүтөм буюрса, аз калды, почти бүттүм. Бир сыйра шлифовкалайм – все! – Жумабек «все» десе, все! – бул өтө олуттуу коюлган чекит. Буюрса окуйт ок- шойбуз «афоризмдерди».

Кээде анекдотторубуз түгөнүп, айтарга сөз таппай калган учур- лар болот. Ошондо дале болсо Жумакем абалдан алып чыгып кетет, ал кайсы региондо канча Социалисттик Эмгектин Баатыры, канча Советтер Союзунун Баатыры, канча Эл Баатыры, канча академик, канча Эл жазуучусу-акыны, канча Эл артисти бар, алардын канча- сы эркек, канчасы ургаачы – баарын санап берет. Угуп олтуруп таң каласың: кандай маалыматтуулук, кандай эрудиция! Бир жаман жери ал тыягынан айтып берип жатса, быягынан мен унутуп калам. Сыягы, мага маалыматтын маанилүүлүгү ошончо окшойт.

– Ой, Жумаке, ушунун баарын билип, эстеп калууга канча убак- тың кетти, андан көрө «Жумабектен 100 акылды» бүтүрүп салбайт белең, олда жарыктыгым ай! – десем, Жумакең:

– Ай, Мыке, алакандай эл болсок, анан баатырларын билбесек, ал кандай? – деп кайра менден сурайт маңырайып.

Мен Жумакемин айтканын жөндүү көрөм да, башым шылкыя түшөт, бирок баары бир калган өмүрүмдү бүт жумшасам да алардын баарын билип ала албасымды билем. Ичимде мен биле албасыма карабай, менин машинам жок эле, менин үйүм жок эле, менин китебим чыкпай атат деген кол карама, шуулдап каалга жыртып жүрүп болгон баатырлар, эл акындар эмес, чыныгы ак эмгектин, адил ниеттин, айкөл адамкерчиликтин баатырлары чыга берсин деп тилейм. Аларды мен эстей албасам, эсиме салып туруучу Жумакем бар, ушуга шүкүр!

Бир күнү Эркиндикте ар кайсыны сүйлөшүп ары-бери басып жүрүп, бутубуз талыганда узун орундукка көчүк бастык да, сөздүн баары түгөнгөнсүп тунжурап калдык. Бир тынымдан кийин Жума- бек мага таптакыр күтүүсүз суроо берип калды:

– Э Мыке, сен лоторея ойнотуп жүрөсүңбү, уткан учуруң болду беле?

Мен качан лоторея алганымды эстемек болуп ойлонуп калдым.

– Тээ, союздун учурунда 30 тыйындык лоторея ала койгон учурларым болгон, бирок утканым эсимде жок. Эмне болду?

– Дегеле дейм да. Мен да илгери бир пачка лоторея сатып алып, бир сом уткан эмесмин. Атаңкөрү, ошондо жүз миң сом утуп алсам, билесиңби эмне кылат элем?

– Жок.

– Анда билип ал. Мен баягы өзүң көргөн сүрөттөрү менен даяр турган кол жазмамды чыгармакмын 20 миң тираж менен. Ага 50 миң сом кетсин дейли.

Жумабектин жомоктору совет мезгилинде өтө көп тираж менен чыгуучу. Айтматовдукунан кийинки эле тираж Алыкуловдуку деп тамашалап калчубуз. Чынында эле ошондой болчу. Ошого көнгөн да, бүкүлүнөн «20 миң» деп жатпайбы.

– Ой-и-ий, атаңкөрү, ой анчанын баарын кантип сатасың, ким алат аларды? Азыраак эле чыгарбайсыңбы.

– Эч коркпо, Мыке, эң сонун сатам. Шаардагы бала бакчанын баарына, шаардагы, Чүйдөгү мектептердин кенже класстарынын баарына өзүм кыдырып жүрүп сатам.

– Ой, Жумаке, анан анча акчаны кайда батырасың? Эмне кылайын дейсиң, машина аласыңбы? Үйүң болсо бар, дачаң турат...

– Эч шаппа, Мыке, баягы утуп алган күнү эң ириде экөөбүз шаардагы эң мыкты деген ресторанга барабыз ...

– Ой, Жумаке, кой, ой! Андан көрө ...

– Жок, барабыз, ошончо акча утуп алып жатып, кудай урбадыбы, көп болсо миң сом кетер, ну, бир жарым миң. Чепуха! Анан «ии-и» дебейсиңби...

– И-ии.

Мени башыман ылдый карап чыгып:

– Сага бир мыкты костюм, башыңа российский фетровый шляпа, бутуңа келишкен туфли алып бермекмин. Где-то беш миң сом болот...

Мен жөндөн-жөн эле кишини чыгым кылганымга ыңгайсыздана баштайм.

– Ой, Жумаке, кой, айланайын, жанагы ресторанга чыгым болгонуң деле жетет. Аяш укса эмне дейт, уят! Андан көрө алдыда 75 жылдык дегениң турат, ошону жакшылап өткөрүп ал, мен ыраазымын.

– Жок, жок, Мыке, менин айтканым айткандай болот, ал эми 75 жылдыкты өзүң баш болуп өткөрүшөсүң. Жанагы кийимдерди бекер алып берип жатат дейсиңби. Алдын-ала сенин таманыңа май төшөп жатпаймынбы.

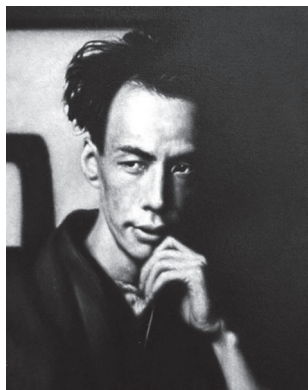
Амалын карачы чиркиндин!..

Жазуучулар союзунда бир жакшы окуя болуп, акын Бектуруш Салгамани, Абдыжапар Эгембердиев Алыкул атындагы, Абдылда Жакыпбеков – Тоголок Молдо атындагы сыйлыктарды алышып, дасторкон жайылып, чай үстүндө акындарга куттук айтылып жатат. Анан калса кыргыз баласы тост айтканды өтө жакшы көрөт эмеспи, баары эле бир нерсе айтсам деп талпынып турат. Жумабек да, ичип алган неменин оюна бир нерсе келди көрүнөт, айтып калсам деп улам эле сол колун «сорок» эттире (оң колунда – же закуска, же рюмка) көтөрүп, тура калат. Акыры төрага (Омор Султанов): «Ой, коё турчу, Жумабек!» – дей берип чарчады окшойт: «Ай Мырзаян, алдагыны сыртка чыгарып жиберчи!» – деп калды. Мен дароо каяша айттым: – Жок, Омоке, анте албайм. Мен муну азыр чыгарып жиберип, анан үйгө кимди көтөрүп кетем!

Омокем жүйө туура деди көрүнөт, күлүп тим болду.

Ошентип Жумакем экөөбүздүн дил маегибиз, жашоонун агымындай улана бергени улана берген. Ошого курсантпыз, тобо дейбиз...

**Рюноске
АКУТАГАВА
(1892–1927)**

1892-жылы Токиодо төрөлүп, 1927-жылы таңга маал өз жанын өзү кыюу менен дүйнөдөн өткөн. Ал жазуучу катары «Жүз аарчы» аттуу новелласы менен белгилүү болгон. Андан кийин ал «Жалгыздыктын тозогу», «Бак», «Аял», «Рояль», «Расёмон дарбазасы», «Жылдын акыркы күнү» өңдүү көптөгөн мыкты чыгармаларды жазды. Жазуучу катары өз мектебин түзүп кетүүгө үлгүрдү. Азыркы учурда Жапонияда адабият тармагында Акутагава атындагы сыйлык уюшулган. Ар жыл сайын мыкты жаш жазуучуларга ыйгарылып турат.

Акутагаванын чыгармалары дүйнө элдеринин көптөгөн тилдерине которулган. «Караңгыдагы маек» 1926-жылы декабрда жазылып, автор өлгөндөн кийин жарыкка чыккан.

Мастер-классик

КАРАҢГЫДА МАЕК

1

Ү н: – Сен мен ойлогондой эмес экенсиң.

М е н: – Ага мен күнөөлүү эмесмин.

Ү н: – Ошентип ойлотуп мени чаташтырган сенсиң.

М е н: – Жок, мен эмесмин.

Ү н: – Бирок сен көркөмдүктү жана сулуулукту жакшы көрөсүң, аны жакшы билем. Же жөн эле жакшы көргөнсүп жүрөсүңбү?

М е н: – Жакшы көрөм.

Ү н: – Кайсынысын жакшы көрөсүң? Көркөм чыгарманыбы, же өзүң ашык болгон аялдыбы?

М е н: – Анысын да, мунусун да.

Ү н (кекээрлей күлүп): – Экөөнү тең сүйөм деп өзүңө өзүң каршы чыгып аткан жоксуңбу?

М е н: – Каршы чыккан жокмун. Ашыгын сүйгөн киши аземдүү фарфор буюмун сүйбөшү мүмкүн. Себеби жөнөкөй эле – ал кооздукту, көркөмдүктү түшүнбөйт.

Ү н: – Ал эми эстет же анысын, же мунусун тандап алышы зарыл.

М е н: – Тилекке каршы, менде эстеттиктен карандай пендечилик басымдуу. Ошону эске алып айтып атам. Табиятынан пенде ач көз жаралган, андыктан, келечекте мен, балким, ашыгымды эмес, баалуу фарфор буюмун тандаармын.

Ү н: – Демек, сен туруктуу эмессиң.

М е н: – Бул туруктуулук эмес делсе, анда инфлюэнция менен жабыгып, күн сайын муздак сууга чайынган киши туруктуу чыгаар.

Ү н: – Өзүңдү алдуу-күчтүү кылып көрсөтпөй эле койсоңчу. Алсызсың. Бирок минтип текеберленгениң – сени кысымга алган коомчулукка көргөзгөн айбат эмеспи?

М е н: – Ананчы, аны да эсime алдым. Айбатка айбат кылбасам, мени тебелеп кетишпейби.

Ү н: – Кандай арсызсың.

М е н: – Кымындай да арсыз эмесмин. Менин жүрөгүм кыпындай жамандыктан музга тийгендей ичиркенип сыздап турат.

Ү н: – Сен айбаттуу гана эмес, беттегенин бербеген кайраттуу да окшойсуң.

М е н: – Албетте, мен кайраттууларга кошулам. Бирок өтө кайраттуусу эмесмин. Андай болгондо Гётеге окшогон зээн-сезимсиз, сенек адамга оңой эле айланып алмакмын.

Үн. Койчу! Гётенин сезими чын, сүйүүсү таза болчу.

М е н: – Калп! Адабият тарыхчыларынын калпы. Гёте отуз беш жашында капысынан Италияга качкан. Ооба! Бул сырды Гётеден башка мадам Штейн гана билчү.

Ү н: – Сенин айтып турганыңдын баары – актанууга гана жатат. Актануудан оңой нерсе жок.

М е н: – Актануу – оңой иш эмес, оңой болгондо, адвокаттык кесип пайда болбойт эле.

Ү н: – Кудай аткан маңыз! Минтип отурсаң сенин жаныңа киши жолобойт.

М е н: – Кудайга шүгүр, жүрөгүмдү толкутар дарактар жана суулар бар. Андан тышкары япон, кытай, чыгыш, батыш адабиятынан тандалган үч жүздөн ашуун китептерим бар. Жетет ошолор.

Ү н: – Бирок окурмандарыңдан биротоло кол жууйсуң.

М е н: – Менин окурмандарым – келечекте.

Үн. Келечектеги окурмандарың сага нан таап бермек беле?

М е н: – Азыркылары деле жыргатып ийген жок. Менин эң жогорку калам акым – барагына он иен.

Ү н: – Бирок угушума караганда азыраак байлыгы бар адам болсоң керек эле.

М е н: – Көлөмү мышыктын бетиндей келген Хондзёдеги жер... Ай сайын тапкан кирешем дурус дегенде үч жүз сом. Ошол бар байлыгым.

Ү н: – Үстүңдө үйүң бар. Жаңы адабияттын хрестоматиясын да түздүң.

М е н: – Үйүм тар, төбөсү тумчуктурганча жапыс. Ал эми хрестоматиядан түшкөн кирешемди сага эле берейин, ага мен беш жүз эле сом алдым.

Ү н: – Хрестоматияны түзгөндөн уялсаң боло.

М е н: – Эмнеге уялмак элем?

Ү н: – Агартуучулардын катарына кирип албадыңбы!

М е н: – Жалган. Керек болсо алар биздин катарга кирди. Мен алардын ишин аткарып гана бердим.

Ү н: – Сен Нацуме-сэнсейдин шакиртисиң да!

М е н: – Албетте, Нацуме-сэнсейдин шакиртимин. Сен аны, балким, адабиятчылык менен алектенген Сосэки-сэнсэй менен чаташтырып жатпагын. Ал эми жин даарыганга окшогон ашкере гениалдуу Нацуме-сэнсейди билбейт окшойсуң.

Ү н: – Өзүң көтөргөн идея жок. Кез-кез боло калса – баары бир бир жактуу эмес.

М е н: – Демек, бир жерде айланып туруп калган жокмун, алга баратам. Асмандагы күндүн көлөмү машине жиптин чарыгындай эле деп көк мээлер гана акыр-аягына чейин ишенип өтөт.

Ү н: – Текебердигиң – түбүңө жетет.

М е н: – Мен төшөгүндө жатып өлүүчүлөрдөн эмесмин. Кээде мага ушундай ойлор келет.

Ү н: – Өлүмдөн коркпойт окшойсуң...

М е н: – Корком. Бирок өлүп алыш кыйын эмес. Бир нече жолу мойнума жип салып муунуп көрдүм. Жыйырма секундга созулган кыйналуудан кийин кандайдыр бир жагымдуулукту сезе баштайт экенсиң. Адамгерчиликсиз балит иштерге аралашсам ойлонбой туруп жан кыюуга даярмын.

Ү н: – Анда эмне үчүн өлбөй жүрөсүң? Заң алдында деле, пендечиликтин алдында деле күнөөң тоодой.

М е н: – Бул оюңа макулмун. Верлен, Вагнер, же улуу Стриндберг сыяктуу...

Ү н: – Бирок күнөөңдү жууш үчүн эч нерсе кылбадың.

М е н: – Кылдым. Күнөөдөн арылуу деген – кайгы чегүү, санааркоо.

Ү н: – Сөз жебеген шылуун экенсиң.

М е н: – Антпей эле ак жүрөк окшойм. Шылуун болгонумда мынчалык азаптанбайт элем. А түгүл мага ашык болгон аялдарды пайдаланып, акча да өндүрүп алмакмын.

Ү н: – Анда эле сен айбансың.

М е н: – Айбан чыгармын. «Айбандын аңгемесин» жазган неменин ой жүгүртүүсү дал мага окшош.

Ү н: – Турмушту билбейсиң.

М е н: – Эгер турмушту билүү негизги нерсе болсо, жүрөк менен эмес, эсеп-чот, карандай акыл-эс менен жашагандар баарынан кыйын болмок.

Ү н: – Сүйүүнү жокко чыгардың эле. Бирок эми леки сөзүңө караганда сүйүүнү бардыгынан жогору коюп жатасың.

М е н: – Жок, сүйүүнү баарынан бийик коё албайм. Мен – акынмын. Сүрөткермин.

Ү н: – Бирок сүйүүнүн айынан атаңды, энеңди, аялыңды, балдарыңды таштап кеттиң го, же калппы?

М е н: – Сүйүү үчүн эмес, өз кызыкчылыгым үчүн таштадым.

Ү н: – Анда сен өзүмчүл турбайсыңбы?

М е н: – Тилекке каршы, өзүмчүл да эмесмин. Бирок өзүмчүл болууну каалар элем.

Ү н: – Азыркы адамдардын бардыгы өзүмчүлдүк оорусу менен ооруп жатышат. Өзүмчүлдүк сага ошолордон жукту.

М е н: – Ошол үчүн мен азыркы учурдун кишисимин.

Ү н: – Азыркы учурдагы кишилерди илгеркилер менен салыштырып бекер.

М е н: – Илгеркилер деле учурунда өз учурунун адамдарынан болгон.

Ү н: – Аялың менен балдарыңа бооруң оорубайбы?

М е н: – Ооруйт. Аялы менен балдарына жаны ачыбаган бирөөнү көрдүң беле? Гогендин каттарын окусаң.

Ү н: – Кандайынан айлантсам да, актангандан тажабайт экенсиң.

М е н: – Актангым келсе сени менен сүйлөшпөйт элем.

Ү н: – Демек, актанган жоксуңбу?

М е н: – Мен жөн гана тагдырыма баш ийдим.

Ү н: – А жоопкерчилик дегенди каякка алпарасың?

М е н: – Күнөөнүн бардыгы – менин канымдагы тукум куучулукта, кокустукта, айлана-чөйрөнүн таасиринде... ошолордун калганын гана күнөөм деп эсептейм, ошон үчүн жооп берүүгө даярмын.

Ү н: – Кандай гана пас адамсың!

М е н: – Баары эле мага окшогон пас адамдар.

Ү н: – Сен сатанистсиң.

М е н: – Бакытка жараша сатанист эмесмин. Аларды теңиме да албайм.

Ү н (*бир аз унчукпай туруп*): – Андай болсо ичинден жабыгып, жебеген кайгыны жеп жүрөсүң. Жок дегенде ушуну мойнуңа ал.

М е н: – Антип мени өтө бийик баалаба. Балким, мен кайгы жегеним үчүн сыймыктанып да жаткандырмын... Алдуулар алганын бергенден коркпойт.

Ү н: – Же сен чын эле ак жүрөксүң, же... апендисеңби?

М е н: – Мен да ошону ойлоп атам. Киммин?

Ү н: – Өзүңдү дайыма реалист деп эсептечү элеч.

М е н: – Ошончолук идеалист экемин.

Ү н: – Бир күнү өзүңдү өзүң өлтүрөт болууң керек.

М е н: – Бирок мени жараткан табият мага окшош дагы бирөөнү жаратат.

Ү н: – Андай болсо каалаган кайгыңды жеп, жата бер. Мен кеттим!

М е н: – Токтой тур. Мага айтып туруп кетчи, – кимсиң сен, мени такып сураган, кимсиң сен – мага көрүнбөй туруп сүйлөшкөн, кимсиң?

Ү н: – Менби? Мен дүйнө жаралганда Иаков менен эрегишкен периштемин.

2

Ү н: – Жакшылап ойлосоң, сен эр жүрөк адам экенсиң.

М е н: – Жок. Андай болгондо мен арстандын оозуна өзүм секирип кирип бербейт элем. Ал мени жегенче күтүп турмакмын.

Ү н: – Бирок адамгерчилик иш жасадың.

М е н: – Адамгерчиликте айбандык да теңме-тең.

Ү н: – Сен кылмыш кылган жоксуң. Азыркы кездеги коомдук түзүлүштүн айынан гана азап чегип жатасың.

М е н: – Коомдук түзүлүш өзгөрүп кеткен күндө да, мен жасаган иш баары бир кимдир бирөөнү бактысыз кылмак.

Ү н: – Жаныңды кыйган жоксуң. Андыктан, азбы-көппү, дале күрөшүүгө күчүң бар.

М е н: – Жанымды бир нече жолу кыйгым келди. Өз ажалым менен өлгөнсүйүн деп бир күндө бир топ чымын кармап жеген күндөрүм болду. Чымынды кол менен майдалап, мыкчып туруп жутуп ийсең жакшы, бирок чайнагандан кудай сактасын, окшуп ийе таштайсың.

Ү н: – Залкар болуп каласың.

М е н: – Залкарлыктын артынан кууган эмесмин. Бир гана каалоом – тынч жашоо. Вагнердин каттарын окуп көрсөң. Сүйүп алган аялы жана эки, же үч баласы болуп, тапкан акчасы ошолорду бакканга жетип турса, ал ушуга эле ыраазы болуп өмүр сүрмөк экен. Улуу искусствону жаратпай эле ушинтип жай жашаганга ыраазы болмок экен. А түгүл Вагнер, ашкере индивидуалист Вагнер ушундай жашоону каалаптыр.

Ү н: – Кантсе да азап чектиң. Абийириң, арың бар.

М е н: – Абийир эмес, нервим гана бар.

Ү н: – Үй-бүлөчүлүк турмуштан бактысыз болдуң.

М е н: – Бирок аялым көзүмө чөп салган жок.

Ү н: – Сенин трагедияң – эстүүлүгүң менен акылдуулугуңда.

М е н: – Калп айтасың. Меники трагедия эмес, комедия. Комедиялыгы ушунда – турмушту билбейм.

Ү н: – Бирок сен аруусуң. Ошондуктан: «Сенин аялыңды жакшы көрөм» – деп күйөөсүнө айтып, күнөөңдү мойнуңа алдың.

М е н: – Бу да жалган. Ага мен өз сезимимди жашырганга күчүм жетпей калганда гана бардым. Мен коркокмун.

Ү н: – Сен акынсың. Сүрөткерсиң. Сага баары кечиримдүү.

М е н: – Ооба. Бирок мен да коомдун мүчөсүмүн. Колум менен кылганды мойнум менен тартканым – таң каларлык эмес.

Ү н: – Ким экениңди эсиңен чыгарып жатасың. Таланттуусуң. Өзүңдү баала, майда адамдар сенин теңиң эмес.

М е н: – Ансыз деле өзүмдү баалайм. Бирок майдалар деп калың элди тепсеп кете албайм. «Кымбат баалуу, асыл нарктуу буюмдар сына берсин, аны жараткан топурак калат» – деп айттым эле бир кездерде. Шекспир, Гёте, Тикамацу Мондзаэмон качандыр бир кездерде жок болушат, ал эми аларды жараткан эл кала берет. Ар бир искусствонун тамыры – элде. Формасы гана өзгөрөт.

Ү н: – Сенин жазгандарыңдын баары өзүнчө кайталангыс, оригиналдуу.

М е н: – Кайталангыс, оригиналдуу дейсиңби? Деги эле антип жазгандар ким экен? Бардык мезгилдердин таланттуулары өз чыгармаларын бири-бирине таасирленип жазышкан. Мен да көп эле уурдап көрдүм.

Ү н: – Анткени менен сен үйрөтүп да жатасың.

М е н: – Колдон келбеске гана үйрөттүм. Колдон келе турган болсо өңгөлөрдү үйрөткөнчө, өзүм үйрөнмөкмүн.

Ү н: – Көзү ачык, даанышман кишисиң.

М е н: – Андай киши – бир гана Заратустра. Бирок Заратустра кандай өлүм менен кетти, аны Ницшенин өзү да билбейт.

Ү н: – Коомдон жадегенде сен да коркот экенсиң.

М е н: – А ким коркпойт экен?

Ү н: – Түрмөдө үч жылы отурган Уайльдды карачы. «Жаныңды кыйганың – жеңилгениң» дептир ал.

М е н: – Түрмөдө жатканда Уайльд бир нече жолу өлгүсү келген. Кандай жол менен өлүүнү таба албай гана тирүү калган.

Ү н: – Жакшылык менен жамандыктын күрөшүнө кол шилтеп кой.

М е н: – А мен ак гана болгум келет.

Ү н: – Аябагандай баёо, карапайым экенсиң.

М е н: – Жок, аябагандай, татаал жана термин.

Ү н: – Көңүлүң жай болсун, сени окуй тургандар дайыма болот...

М е н: – Автордук укук деген мекеме иштебей калганда гана...

Ү н: – Сүйүүнүн айынан азап чектиң.

М е н: – Койсоңчу болбогон кепти. Аны балапан ооз жазгычтарга айт. Мен сүйүүгө байкабай гана чалынып алдым.

Ү н: – Сүйүүгө ар бир эле киши чалынышы мүмкүн.

М е н: – Ал – акчага ар бир эле киши азгырылат дегендей эле кеп.

Ү н: – Сен турмуш бороонунун нак борборунда калдың.

М е н: – Ойношун өлтүргөн, ошондой эле бирөөнүн акчасын уурдаган неме деле нак ошол бороондо.

Ү н: – Турмуш анчалык караңгы эмес.

М е н: – «Тандалма азчылыктардан» башкалардын баарына турмуш түшүнүксүз, караңгы. Ал эми «тандалма азчылык» деген митайым менен наадандардын экинчи бир наамы.

Ү н: – Анда азабыңды жеп жата бер. Билесиңби мени? Сени сооротуон деп атайын келгем, билесиңби мени?

М е н: – Сен дөбөтсүң. Сен дөбөт кейпин кийип Фаустка көрүнгөн шайтансың.

3

Ү н: – Эмне кылып жатасың?

М е н: – Жазып гана жатам.

Ү н: – Эмне үчүн жазасың?

М е н: – Жазбай коё албайт экемин, ошон үчүн жазып жатам.

Ү н: – Анда жаза бер. Жаның чыкканча жаз.

М е н: – Албетте, жазгандан башка ишим деле калган жок.

Ү н: – Мен күтпөгөндөй көңүлүң жай экен.

М е н: – Көңүлүм жай эмес. Сен мени жакшы билгендердин бирөө болсоң минтип айтпайт элең.

Ү н: – Пешенеңдеги кубаныч каякка кеткен?

М е н: – Асманга, кудайларга учуп кетишти. Турмушта күлүп-жайнап, жай оокат кылыш үчүн, биринчиден, сылык-сыпаа мүнөз, экинчиден, акча, үчүнчүдөн бекем нерв керек экен.

Ү н: – Санаандан арыла түшкөн окшойсуң.

М е н: – Ооба, бир аз тынчтангансып калдым. Бирок жылаңач ийинге алдыдагы бүт өмүрдүн жүгүн көтөрүүгө туура келет.

Ү н: – Эми өз өмүрүңдү өзүн каалагандай сүрүүң керек. Же болбосо өзүң каалагандай...

М е н: – Өлүп алуудан башка айла калган жок.

Ү н: – Мурдагыдай эмес, башка, аруу, таза киши болосуң.

М е н: – Мен дайыма мурдагыдаймын. Жылан сыяктуу гана кабыгымды таштап турганым болбосо...

Ү н: – Сен баарын билесиң. Баарына көзүң, эсиң жетет.

М е н: – Баарын эле биле бербейм. Билгендерим – менин жандүйнөмдүн бир гана бөлүгү. Ал эми билбегендеримдин бир бөлүгү – менин жандүйнөмдүн Африкасы – учу-кыйырсыз созулуп жатат. Ошондон корком. Коркунучтуу нерселер көрүнөө жерлерде эмес...

Ү н: – Сен дагы менин перзентимсиң.

М е н: – Кимсиң сен? Сен – менин пешенемен сылаган кимсиң? Ооба, мен сени тааныйм.

Ү н: – Андай болсо айтчы, киммин?

М е н: – Сен – түн уйкумдан бездирип, тынчымды алдың. Жалгыз эле мени бездирип, жалгыз эле мени түйшөлттүңбү? Буздуңбу менин гана жандүйнөмдүн тынчтыгын? Сенин курмандыктарың – бардык жерде. Адабиятта да, гезит-мезиттерде да сенин курмандыктарың. Сенин кесепетинден биз баарыбыз – тынч жашоодон бездик. Байыркы кытай даанышманы үйрөткөн жандүйнөнүн тазалыгынан, тереңдигинен, кемеңгерликтен айрылдык.

Ү н: – Ким менин атым?

М е н: – Мен... билбейм. Бирок башкалардын сөзү менен айтсам – Сен бизден алда канча жарык, бизден алда канча терең, алда канча бийик... адил, адал дүйнөсүң. Бизди багындырган... пайгамбарсың.

Ү н: – Өзүңдү өзүң куттуктап кой. Мен ар бир эле кишиге келе бербейм.

М е н: – Жок! Мен качан болбосун, кайда болбоюн, сага жолугуудан качам. Сен болгон жерде – тынчтык жок. Бирок сенде рентген нурлары сыяктуу күч бар. Бардык нерсени көзөп өтө аласың. Сенден качып кутулууга мүмкүн эмес.

Ү н: – Мындан ары сак бол.

М е н: – Ананчы, сак болом. Бирок колумда калем турганда...

Ү н: – Кел деп айтасың.

М е н: – Кел деп ким айтат экен? Мен майда жазуучулардын биримин. Майда эле болгум келет. Тынч жашоо үчүн майда эле болгон жакшы. Бирок колумда калем турганда, дале туткунуңа түшөрмүн.

Ү н: – Дайыма сак бол. Балким, сен жазган ар бир сөздү, ар бир ойду мен турмушка ашырармын. Көрүшкөнчө кош бол! Качандыр бир мен сага дагы келем, качандыр бир...

Ү н (жалгыз): – Акутагава Рюноске! Акутагава Рюноске! Сен бир дарак талаадагы жапжалгыз, Сен бир чырпык ыргалган. Бекем тур! Тамырыңды терең жай! Бүркөө асманың ачылар, соккон бороон басылар. Бекем тур, өзүң үчүн, балдарың үчүн! Өзүңдөн өзүң манчыркап ашкере көкөлөбө, өзүңдү өзүң басынтып ашкере чөгө бербей. Ошондо гана улуу болосуң. Ошондо гана жеңиш сеники болот.

Которгон Сагын АКМАТБЕКОВА

*Проза***Игорь
ИГНАТЕНКО**

СТЕНА

(Продолжение. Начало в пред. номере)

Я вспомнил о прочитанной книге Ибн-Туйфеля «Роман о Хайе, сыне Якзана». Герой романа жил на острове среди зверей и животных, выучил их язык и прекрасно ладил со всеми обитателями острова. Хайе научился понимать голоса цветов, деревьев, птиц и насекомых. Пищей ему служили растения и фрукты, коими изобиловал весь остров. Хайе хотел познать, откуда это всё такое прекрасное и совершенное! Он мало ел, мало спал. Но много размышлял о совершенном и возвышенном. Его интересовали красота и совершенство природы. Его трогало всё: и ветерок, и качание деревьев с его кронами, и журчание ручьев. Он вопрошал вслух. Но одно молчание сопровождало его и голоса животных, которые тоже не знали, откуда что взялось. Тогда он обратил внимание на кружение луны вокруг земли. А ведь всё выверено рукой Создателя. И хайе стал кружить подобно луне, дабы постичь запредельное. Кружение помогло отбросить посторонние мысли о плоти, забыть голод и похоть. Понял, что это и есть запредельное, есть главное в жизни. Быть довольным и счастливым.

Я пробовал покружить, но первая попытка не увенчалась успехом: мне стало дурно. Я упал и долго лежал, пока не увидел некие звездочки, а звездочки так похожи были на глаза мурок! Наконец, заныли бока и я встал, попил и поел, побегал за бабочками. Понаблюдав за мурашками, которые всегда меня удивляли неумной суетой и трудолюбием. Я им мешал, дул, сбивал их тропинки. Но они не сердились и быстро восстанавливали разрушенное. Я не увидел ни одного на-

чальника. Муравьи трудились одинаково рьяно. Тащили куда-то мусор, личинок, крошки, бабочек. Подбирали больных братьев и тащили в мурашиный лазарет. Одна или две матки не работали, но занимались размножением рода мурашиного. Кто же ими руководит?

Почему бабочки порхают шмяк-шмяк, а орёл парит высоко и не шмякает? А трава зелёная, не красная? Почему я не летаю как орёл? Почему я мяукаю, а не гавкаю? не чирикаю? Воробьи не квакают? Я не могу найти ответ на эти простые вопросы. Кроме как не положено! Многое в жизни не положено! Не положено и всё тут!

Я сделал ещё попытку покружить вокруг полянки. Постепенно наращивая темп. Скоро я стал успокаиваться, прежние вопросы меня не мучили. Мне стало весело и благостно, как будто я хорошо поел и запил молоком. Я стал прыгать и падать на землю, и восклицать: я мяу-мяу ничего не понимаю. До тех пор, пока меня не окликнули: эй, васька, опять дуру гонишь? Эта была кошка дунька. Я достойно ответил, что занимаюсь фальсафой и лицезнением света. – Что за фальсафа и где светка? Я бы показала вам и засветила! Умойся и пригладь голову! Дунька – хорошая кошка, ревнует меня. Предложил ей покружить вокруг полянки. Мы сделали пару кружков, и я почувствовал нарастающее возбуждение – предтечу радости. Я спросил шёпотом дуню: чувствуешь нечто? – Чувствую, чувствую, как у тебя крыша едет, башню сносит.

Но, я вполуха слушал дуню, я видел другой свет на лужайках, как пар. Пар поднимался от травы и цветов. И раньше поднимался. Но сейчас другой пар. Как свет от аленького цветка. А может это и есть растительная душа? Я попрыгал и подышал паром. Как будто всё пело: мы рады, мы веселы. Этот пар был и ароматен и свеж. А также давал некие силы как озон после грозы! И было значительно легче прыгать и дышать! Уж не особый это пар? Не божья ли благодать? Вот я посмотрел на дуню. И вот дуня совсем другая и у неё дым пошёл изо рта клубочками, а вся она загорелась голубоватым пламенем. И всё стало светлым и горящим: и бабочки, и мураши, и даже пчёлы... Дуня что-то говорила занудное и клубочки выплывали из пасти. И вот я увидел светящиеся паутинки по всей полянке. Подошёл к ручью. Всё стало другим. Ручей горел и переливался. Я прыгнул вновь и мягко приземлился, и снова прыгнул и полетел как воздушный шарик или зонтик от одуванчика. Я махал лапами как крыльями и летел выше и дальше, как птичка. Я увидел город и чудо-стену, громоздящуюся к небесам и скрывающую тайны. Почему-то я вспоминал белых мышей и крыс, кошек и собак... всё это хозяйство плавно летало и мелодично пищало и гавкало, мяукало, и хрюкало... Я приземлился и посмотрел на дуню. Поток тёмных клубочков усилился, и я сосредоточился на

этих клубочках: васька, остановись, хватит баловать. Хватит кружить. Посмотри на меня, разве я не хороша? Дуня горела ярким пламенем. Дуня изменилась по цвету – стала оранжево-голубой. Я понял, у дuni началась течка. Надо заняться дуней.

– Да, – сказал я – да, дуня.

Какие-то мурки в кожаных тужурках, дуньки всякие... что за хрень. Ты мажуки жаница хачу хоть на кошке.

боб в лоб тебя ёб, 2 и 6 шуха и шестёрка. Тавнюк Господа, яне жрал много дней и не опохмелялся. Вытутжрётеишьёте. Так хоть бутылки оставьте сдам их лебакуплю и богу завас скотов помолюсь!

Итак. Я вновь на лужайках. Свежие ветерки, ароматы и благово-ния трав разносятся вправо и влево. Я возрадовался и возликовал. Пройдут годы, но лужайки и Стена с моим граффити останутся на-всегда. Мой талант признают не сразу, пусть. Но народится новое образованное поколение котов и кошечек в зелёных и серых шубках. Когда оно созреет умственно и нравственно, то выйдет на лужайки и увидит мои записи. То будет замечательный день. Дедушка был бы доволен мной.

Я вышел свеж и весел. Нашёл хорошую лужайку, рядом с протокой, в густых кушерах. Между протокой и рекой есть островок, поросший особо зелёной травкой, с мочажинами и лужами. Побегал и порезвился, потом лёг напротив лужи и стал смотреть на неё и в неё. Лизнул воду – теплее и пахнет тиной и водорослями. Поверх лужи бегали водяные жучки. Очень шустро. Если бы я так бегал, то давно не было бы ни мышей. Ни крыс. Сам не умею плавать. Приглядевшись, узрел туфельки с ресничками, которые двигались и что-то искали. Ещё зелёные шарики с присосками на водорослях. Везде живёт всякая мелочь пузатая и продолговатая. Тоже чем-то питается, но мне они не мешают, ибо малы до неприличия. О чём они думают. Куда двигаются? Все эти амёбы, инфузории-туфельки, вольвоксы подра-стут и что тогда? Туфелька с туфлю. А вольвокс с арбуз? А бабочка с самолёт? Стрекоза с вертолёт? Так, будут летать. Это не страшно. Но вот что они будут есть? И самое главное сколько? Травку всю изведут? Нет. Стоп! Пусть всё остаётся по-прежнему, маленьким. Мой рост меня устраивает. Ведь чуть больше роста и я не смогу про-дираться сквозь непроходимые заросли барбариса, джерганака, ку-стов роз. Чуть больше веса и смогу ли я бесшумно и легко красться к намеченной цели? Без шкуры не будет ли мне холодно? Смогу ли я прятаться в траве? А окрас? У меня тёмно-голубой. Нельзя меня

увидеть на фоне зарослей, в тени деревьев. Зимой шкура становится гуще. Увидеть меня ещё сложнее. Я двигаюсь бесшумно и грациозно, не упуская с поля зрения свою добычу. Я ловок и сообразителен в охоте. Я ложусь и притворяюсь мёртвым. Когда надо я меняю тактику – выхожу из засады, становлюсь навязчивым до неприличия. Трусь о ноги бригадирши, орудующей ножом над говяжьей тушей. Присовокупляя своё неповторимое бельканто. Она может с любовью сказать: уберите этого гнусавого кота, пока я его не зарезала, и плоды моих ухищрений не преминут сказаться – шмат мяса шлёпает на пол, как назревший плод. На, жри, сволочь. К вечеру я таюсь ближе к мясному отделу. Там в морозильнике хранятся туши говядины и остатки мясного. Я остаюсь сторожить по собственной инициативе. И вознаграждаю себя сам. Достоинно и щедро. Ем я много и впрок. Но, не забываю, что завтра надо незаметно и легко выйти, не привлекая к себе внимание. Они пускай гадают, кто и как? Мыши или крысы тому виной? Или сторож ключ подобрал? Пускай себе думают! Я, как и дед парамон прославился в кражах припасов. Я – достойный внук своего деда и сын своего отца. Я – кот, который гуляет сам по себе, и, который ворует, сколько себе захочется. Похвалите меня за достойный криминал. Ведь кот на то и живёт, что то он припасы берёт. А сейчас почитайте мои вирши:

Живёшь вот так – без страха и упрёка,
Спешишь, как будто кто-то в баню гонит,
И некогда вникнуть, в чём жизни подоплёка.
Ответа нет, душа болит и стонет,
Страдая без поощрительного слова.
Живёшь и честно и правдиво и достойно,
Спешишь вершить добро, наказывая зло,
Но кто оценит меня благопристойно?
Никто! Молчит природа, молчу и я,
Страдаю и молчу, бегу спешу и мчу. Куда?
Незнамо куда – через поля .луга, леса.
Не смея проронить ни слова, ни взглянуть украдкой.
И я крадусь вдоль щербатого забора и даже грядкой.
Худею и жирею, шепчу, кричу, молю:
О мурочка, о кисочка! Люблю, люблю, люблю!
Я алчу киску, вождедею, млею,
Мне кушать хочется, и жру я до отвала,
Ведь тощим быть прилично петухам,
А мы же в теле, как должно котам!

Друг, в наше беспокойное время, когда прилавки чисты, хоть шаром покати, когда цены баснословны, а зарплаты непристойны, тогда! Самое время подумать о своём здоровье! Целитель с большим стажем и опытом работы! Лечу словом и делом!

Продолжаю после некоторого перерыва. Мои вирши не встретили отклика, но я не честолюбив. Некоторые любят покритиковать, полить из пустого в порожнее – им несть числа. Я же дружу с фальсафой, мне не чужды глубокие материи и высокие чувства. Со мною часто беседует сторож о добре и зле, о хлебе насущном, о безначальном и сокрытом, о начальниках.

Пытается утешить себя мыслями о загробном мире, о жизни по ту сторону Стены. Я считаю это праздными разговорами. Ведь смысл жизни есть! Он в самой жизни. Плохо ли, хорошо ли, но надо жить, и правильно сказал некий мудрец, что хорошо жить ещё лучше! В целом сторож хороший малый, по-братски делится со мной пайкой, особенно, если она прокисла. Несмотря на свой зрелый возраст, он по-детски наивен и даже глуп. По вечерам с воодушевлением принимает поочерёдно холодную и горячую ванны. Холодная расположена в подвале столовой. Окунувшись раза два в холодной, он бежит на первый этаж на кухню и ныряет в котёл с горячей водой. Воду после водных процедур он спускает. Он не вытирается, а сушится около печей. Наблюдая в окно, что делается на дворе. Что он будет делать, если неожиданно заявится бригадирша тээс? Может и её окунуть в котёл? Но её ничем не проймёшь, она знает как ловко и быстро её помощницы справляют нужду по малой в сливные дыры на кухне!

мажуки я не ел много дней если есть пустые бутылки не разбивайте. Я сдам и хлеба возьму.

Уникальная возможность заработать при частично или полной занятости.

Фирма обладает базой данных по всему миру. После собеседования фирма поможет составит резюме и контракт.

Мажуки туйфта всё это я обращался бабки платил, но работа на месяц, без зарплаты! Потомувольют!

Мне бы качан запарить ставлю пузырь без балды

На днях у меня произошло несколько встреч. Сначала со сторожем. Сторож сетовал на тяжёлые сны. Жена уклоняется от супружеских обязанностей. Сетует на нездоровье. Сторож же здоров как бык. Ему бы работу найти получше. Он говорит: «Избавь, Боже, от искушений

во сне и на яву, не знаю. Куда податься? Была благодать, работал геологом, шурфы бил, на кухне дежурил, пробы отбирал, устал, прилёг, никто не погонял, днём дождичек грибной покапает, вечером по грибы и ужин грибной и ароматный, затем спокойный сон без сновидений...» Сторож тосковал по давно минувшим дням, сетовал на грязный душный город, на тяжёлые непристойные сны. Зря он так! Сколько лужаек и кошечек крутится то там, то сям. Побегал бы попрыгал с прелестницами, глядишь и сны бы стали повеселее.

Днём же встретил кота афридуна с ещё двумя котами.

– Привет, Васисуалий. Как наше драгоценное? Житье-бытье? сколько лет сколько зим? Но мы скостим, принимай гостей, моих корешей: вот армагедон-пирамедон, короче арма. Вот лорд, который недавно проштрафился: у хозяйки живут попки, ары всякие говорящие. Лорд захотел дичи, потянул лапу сквозь решётку, поднялся хай-вай, трам-тарарам. Хозяева накрыли с поличным.

... Шкура у армы успела выгореть, значит это не домашний кот. Лорд в чёрных носочках, с голубыми глазами, сиамец, порода...

– А Васька слушает да ест! Вот рекомендую Василия Тимофеевича. Его дед парамон – знатный охотник и вор. Василий в него пошёл, чует мясо за километр. Вот какое дело: я с котами надыбал точку, где есть мясо-колбасные изделия. Главное, чтобы не попасться и никому обидно не было! Лорд нашёл точку, откуда его прогнали за попугаев. Вот план: 9 этаж, где есть холодильник и , где вход обеспечит лорд сиамский! План ясен?

Я крепко задумался. Зиму перекантовался хорошо, тээс меня невзлюбила, обделяет пайкой и я ору, а меня никто не слышит. Для охоты я тяжёлый стал, жир мешает. Пора выходить на дело.

– А кто возьмёт на себя хозяев, если они окажутся дома? – Спросил я.

– Эту миссию беру на себя. – Гордо изрёк лорд.

Вечером мы встретились в условленном месте. Дверь в квартиру была открыта, и оттуда доносился шум, хохот. Лорд провёл на кухню и сказал: клиенты скоро созреют, тёпленькие совсем. Но скоро длилось бесконечно. Ибо из холодильника разлило копчёной колбасой, а мужики и женщина сновали из комнаты на кухню. Запасы колбасы убывали. Я подмигнул афридуну, и одну колбаску мы вытащили и сразу прикончили. И немного приободрились. Но гомон из комнаты усилился, и мы осторожно заглянули – лорд лежал на шкафу и привстал, увидев нас. Мы же узрели диво дивное: мужики так драконили девку, что она пицала и стонала от удовольствия. Лорд поддал знак – мотнул 2 раза хвостом. Мы устремились к холодильнику!

Мужики кончай хреновину писать коты какие-то афризны трахайтсья хрючзаш пицу. Я тож хочу качан запарить бужу ждайт вон в тех кушерах. Творю открыто: похоть огна и непотребство.

В наше время всё по-другому было. Парень не мог до свадьбы девушку поцеловать, цветы носил.

...встречи продолжаются. Плёлся некий кот, глядя себе под лапы, как пёс. В голове что-то щёлкнуло. « Что уставился? Кошкин сын, своих не признаёшь? Отца родного? » ... Вот широкий лоб, голубоватый окрас, как у меня. Морда вся в шрамах, а вместо глаза какая-то заплатка или пуговица, шерсть линяет и лезет как при парше. « Что, сынок, не нравлюсь? Времецко летит, вот парша одолела, иммунитет ослаб совсем... »

– Батя, а ты где пропадал?

– Сынок, давно это было. Мышковал я, заметил одну норку перед Стеной. Все мыши туда ныряли и с концом. Норка-то солидная была. Как-будто сурковая. Нырнул, однако. И вынырнул...Вылезаю и! мать моя кошка! Глазам не верю – всё знакомо и незнакомо. Лужайки те ж, но поярче, как в букваре картинки. Такая благодать, что слеза прошибла! Прилёг и уснул от радости. Проснулся – ещё краше: бабочки порхают, пчёлки жужжат, стрекозы мельтешат, птички поют. Потом вспомнил, что что время обедать давно, но что-то не тянет. День прошёл, ночь, ещё. Бока пощупал – полные, а жрать всё неохота, а сил прибавляет и прибавляет. Люди ходят парами и никто не сыт, где попало, не курят и не пьют, бутылки не бьют, девок не портят. Ходят да ходят. Остановятся, чтобы цветок какой понюхать и дальше гуляют. Тоже касается и застенных котов и кошек. Мыши тоже не бегают, а степенно ходят. Никто их не лопаёт. Настоящий цирк! Я спросил одного застенного кота, куда я попал? Кот ответил, что это и есть настоящий чистой воды рай. Никто никого не притесняет и не лопаёт. Никто не убивает. Не ворует, не бьёт, не насилует, не грабит, не унижает. Не делает неправду. Друг друга уважают и угождают друг другу. А чем питаемся? Питаемся Святым духом.

– Вот так, сынок. Испугался от невежества. Что я видел на свете? Одну скорбь и воровство. Испугался новой жизни, в норку ту вновь нырнул и вынырнул. Мышей похапал первым делом. Хаваю, а они и не пищат от страха. Но вкуса и удовольствия как прежде я не чувствую. Отвык я от прежней жизни. Вот и парша привязалась...

– Ну, а дальше что будешь делать?

– Не знаю, сынок, жить, наверное.

Вот такая история с моим отцом. Побывал за Стеной, но ничего не понял. Что она значит эта Стена? От чего отделяет, что там запретного или нового? Жрать от не жрать? Убивать или нет? Быть или не быть? Но расскажу о второй встрече – сторожа с девушками.

Девушки что надо – фигуристые в лосинах, в водолазках. Сторож сразу положил на них глаз и зашёл за плиту, чтобы не было видно его старых туфель. Сторож стал разглагольствовать о божественном вперемежку с обыденным. Спросил, чем занимаются девушки. Где живут. Оказалось, что девушки живут рядом, а занимаются ничем. У одной девушки мародёры убили и съели папу, и семья бежала куда глаза глядят. Другая живёт с мамой без особых проблем. Настроение у девушек бодрое, учат английский, обучаются на курсах бухгалтеров. Сторож угостил их лимонадом собственного приготовления. Разбавил лимонный сироп водой и поболтал. Девушки попробовали, но очень сдержанно. Сторож предложил столовское первое и второе, но девушки благоразумно отказались и сторож в душе перекрестился, потому что и сам не доверял столовской бурде. Сторож быстро исчерпал темы для разговоров, и по лицу было видно, что греховные мысли всё чаще посещают его сердце. Девушки давно узрели его душевные муки, и в их сердцах жалость боролась с праздным любопытством – на много ли его хватит на сторожевые рубли? Сам сторож не мучит себя такими вопросами, отвечая себе: не собирайте себе сокровищ на земле где моль и ржа истребляют, но собирайте на небе, хотя, конечно, переживает. Часто я вижу его задумчивым чем-то. Но как он обходится без пёстрых и нежных? Свежим ветвям подобным? Ведь и коту известно: кошку не подмаслишь, получишь мяу лишь. А без пёстрых и аппетит не тот и радость не радость. Потому мы коты блудуем «стомаха ради». Женат ли сторож и как он содержит семью на свои сторожевые? Дочь его я часто вижу на кухне столовой, где он пытается вдолбить ей азы чтения и счёта, рисуя на полу мелом. И не всё гладко проходит, туговато учение даётся. Зачем так дочь мучить учёбой? Хотя все дети ходят в школу и он готовит её, читает ей большие книжки с картинками, хочет подготовить её к школе... Молодец! Дочь предпочитает тискать и таскать меня. Неужели сторож и есть, как сказала кухработница шурка «божественный человек»? и что такое божественный человек? Когда Валентина Ивановна часто всплёскивала руками, охала и восклицала: сторож-то божественный человек, душа-парень, но ведь сторож-то и с нами зашибает, а это грех... То шурка, плача от умиления, вторила: зашибает с нами, зашибает! – Да ты что, шурк? Сторожа завсегда так – и пьют и баб е... – Да ведь божественный! – И пьют и баб е.

Девочки засиделись, но тут на арену вышел я, подняв хвост как знамя, выгнул спину дугой сказал: мяу! Сторож обрадовался неожиданной поддержке и похвастал: а это столовский кот Василий, живёт с зимы. Девушки заахали, потянули ко мне руки, стали меня гладить и баловать.

Сторож предупредил, что я грязен как трубочист, потому что купаюсь в пыли и, кстати, спросил зачем коты это делают. Лена ответила, что этим они блох дают. Сторож удивился непредвзято. Он не знал, что грязь и пыль содержат полезные микроэлементы, к тому же забыл, что и сам из праха явился и в прах обратится. Сторож из благих намерений помыл меня в стиральном порошке, за что я ему неблагодарен. Ведь запах от порошка держался неделю, а тело чесалось. Мне пришлось немало поваляться в тяжёлой подвальной пыли. Эллочка взяла меня на колен, не побрезговала. Приятно было сидеть у элочки на коленях, и я видел его душевные мучения. Тогда он стал говорить о целительных свойствах котов. Я же стал потягиваться и чесать за ухом. Это понравилось девушкам и они оживились, стали меня шебаршить, приговаривать: ах-ты ,котенька-коток, голубенький лобок. Сиди котенька и урчи, песенку мурчи. Сторож ревновал, натянуто улыбался и говорил: я не знал, что вы так любите животных. Это похвально, но Васька грязен.

– Да, я люблю котов. Хотя они очень мстительны. – Сказала лена и рассказала страшную историю о коте, который отомстил хозяину, который не впустил подружку кота в дом, располосовав ему лицо, когда тот уснул.

Сторож, искренне удивился и углубился в воспоминания, когда и у него был рыжий кот, которого он тренировал в космонавты и, который прошёл все экзамены и тесты на космонавта. Но, которого украли за красоту и стать. Коты нравились сторожу, но девушки ещё более, и девушки это видели. Они и сами бы не прочь дать себя потрогать. Сторож же подошёл ко мне и взял меня за шкурку и стал трясти. Затем за задние лапы и поболтал как колбасу. Девушки видели, что пауза затянулась, время истекло. Лена вспомнила, что забыла ключ от дома.

Сторож вспомнил, что его ждёт жена(значит он женат) для того, что бы он сделал ей внутримышечную инъекцию и задумался по своей привычке. Он, оказывается, любил семью: дочь, жену, тестя, тещу. Но жена своего искала, искала сильного мужчину. Это понятно.

Девушки распрощались. Сторож погрустнел. Вспомнил свою агрессивную, «эмоциональную» жену. Не прошло и месяца со дня женитьбы как она начала качать права, и он благословлял на все четыре стороны. Хотя всегда хотел до гробовой доски, как положено,

жить. Бедолага сторож! Где его глаза? ведь сами красавицы лезут к нему! Только не зевай. Только радуйся и говори что-нибудь приятное!

Не успел я выскочить, как услышал голос афридуна:

– Мяу-мяу, не думал, что тебя я повстречаю. Маешься?

– С чего ты взял?

– Вялый ты! Голодный?

– Сплюнь и пригладь голову! Сыт я.

– Что-то не видно, зато слышно как ты орёшь благим матом на весь город!

– Орать по штату положено. И хорошего помаленьку.

– А почему не побольшеньку? Я что-то не замечал чтобы от мясного оскомина была.

– Ты опять меня на уголовку склоняешь? Много ли мы с тобой в последний раз урвали? Колбасу скинули с балкона, но где она? Кто подобрал?

– Другого выхода не было. Всю зараз не съешь, зато кто-то добрым словом помянул.

– Если бы только! А прыгать с 9-го этажа тоже выхода не было?

– Да откуда мне знать было, что дверь закрывается на английский замок? Да мы же коты – скалолазы! И планёры!

– Меня воздушным потоком отнесло на троллейбусные провода и на дорогу. Под машину чуть не угодил. Я не дельтаплан летать.

– Ничего, опыта наберёшься, будешь летать как орёл.

– Не буревестник гордо реять.

– Ладно. Давай о деле поговорим.

Мы отошли и афридун начал дельно излагать план ограбления.

– Ты пойми, мы, коты ничем не рискуем. Уголовный кодекс не для нас. И что ты грех да грех. А жрать из помоек не грех?

Тут мы услышали вой дебилки любви. Люба была толстой девочкой, вся в пятнах вителиго, с короткой шеей и белыми от гнева глазами. Она кричала: мамэ. Затем взяла большой камень и бросила в стоящего рядом подростка. Подросток еле увернулся. Взял палку и начал бить любу. Афридун распрощался со мной. Я кивнул ему на прощание. Подросток продолжал дубасить любу. Люба не хотела уходить с поля боя побеждённой. Плевалась липкой слюной, пыталась атаковать, но её движения были слабо согласованы. Её обзывали толстухой и коровой. Лицо её делалось зверче. Она махала руками как черепаха и кричала как иерихонская труба. Вышел сторож, забрал палку и сказал: иди любя домой. Но любя не пошла. Взяла маленький пузырёк и два раза ткнула о камень. Но пузырёк не разбился. Люба понюхала его, посмотрела на небо, подвигала тяжёлыми челюстями, последний раз понюхала пузырёк и выбросила.

Кира и карась голубые Маринка и Динка проститутки Признание!
Аселька я тебя хочу, а ты меня?

Возлюбленные мои! После кратковременного перерыва я вновь на лужайках, где веют ветерки и обнимает прохлада, где журчат ручейки, по берегам которых перечная мята, майоран, колючие заросли малины и ежевики. Я передаю всем gross привет и желаю всем благ. С ещё большим удовольствием я вдыхаю ароматы и благоухания лужаек и вновь хочу повторить слова незабвенного дедушки парамона: давайте петь и веселиться, прочь тоску и грусть. Всё это хорошо и прекрасно, но голод не тётка – терзает мой желудок немилосердно!

После того как мне урезали, а затем и совсем сократили пайку, я рассердился и ушёл куда глаза глядят. Весна быстро прошла, живность вся разбежалась по парам, поэтому мне пришлось оставить охоту и начать поиски хлеба насущного. Очи мои узрели душный чадный город Думбрг с площадями раскалёнными как сковородки, с помойками – единственными источниками всего бегающего, летающего. Одно время я с презрением смотрел на вкушающих с помоек. Но вот судьба заставила меня отведать у помойки, ведь не всегда матроны благосклонны ко мне и мне подобным. Я смотрю иначе на помойных котов. Почему так? существует нечто, что укрощает моё чванство и гордость. Мой опыт, добытый кровью и потом. А ещё спасибо сердобольным старушкам, выручавшим нас то кашками, то супчиками – не то голодная смерть. Есть добрые люди на земле, есть и плохие. Всякие и разные. И то и это нужно для сравнения. Для познания истины! Чтобы узнать, что такое хорошо, нужно постигнуть что такое плохо!

Не обходилось без свар и разборок. Ведь каждый ждёт куса пожирнее и первым. Каждый хочет стать любимчиком и навсегда! И эту истину я быстро постиг! Интересно, что скажет по этому поводу мой благодетель и друг – сторож? По старой памяти наведалься в столовую. Сторож меня не заметил, что-то писал увлечённо. Я с подоконника наблюдал за ним. Сторож похудел, на святого мученика стал походить, что-то случилось с ним. Когда он выше на обход, я быстро вскочил на стол и стал читать его каракули. По каракулям можно судить о человеке – толковый он или бестолочь, хороший, плохой ли. У сторожа кривой и корявый, как у ребёнка. Душа его молода и неразвита. Это хорошо и плохо. У него есть преимущество перед взрослыми, хотя он уже взрослый сам – он прямодушен и искренен, готов прощать (мирись, мирись и больше не дерись), но готов обижаться как ребёнок. Он и впрямь похож на мальчишку. И стрижка короткая под бокс, и шея худая, брюха нет, и бороды. На первой странице он накарябал большими буквами – ИСПОВЕДЬ РОГОНОСЦА и под-

черкнул два раза. Знаю животное в Латинской Америке, похожее на большого ежа и черепаху – броненосец. А рогоносец?.. Это бык или козёл? В предисловии он частично даёт объяснение – речь шла о некоем ифрите, на рогах которого развлекалась некая юная дева с двумя царями-братьями. Имярек ифрит и являлся прообразом героя опуса. Автор пустился в выяснения причин подобного рода поведения девиц. Цитатой к предисловию явился стих из главы 18 соломоновых притч Священного Писания: «кто нашёл жену добрую, тот нашёл благо и получил благодать от Господа.» Как показало дальнейшее повествование, подлый ифрит выкрал юную деву, приковал её цепями к сундуку и насильно домогался любви. В отместку она прелюбодействовала у него на рогах с кем попало, что способствовало ещё более буйному росту рог. Эту девицу понять можно – кому будет приятно иметь дело с мерзким ифритом даже, если он богат и не заставляет работать! К тому же нелегко жить, прикованной к сундуку! Что есть и пить? И как умываться? Справлять нужду? Но герой опуса задаёт вопрос иначе: что заставляет юных и милых созданий, добровольно выходящих замуж, менять свои привычки, характер. Превращаться в десятиглавого дракона? Что заставляет заниматься мерзостью и непотребством? К разрешению этого вопроса автор приступает в первой главе, предварив её цитатой из Св. Писания, стих 14, глава 19 соломоновых притч: « дом и имение – наследство родителей, а разумная жена от Господа». Здесь он подробно живописует семейную жизнь первого и второго браков некоего мужа. Возможно, самого себя. Начиная с первого знакомства и заканчивая драматическими расставаниями, которых он не хотел всеми фибрами своей чистой детской души, объясняя большой привязанностью к детям. В первой главе он так и не смог конкретно ответить на поставленный вопрос, хотя цитатами ответил частично – от Господа, по заслугам. Я стал искать ответа полного и ясного во второй главе почему дивноокие пренебрегают нами? Может от того, что и мы подчас блудодействуем и уклоняемся от супружеских обязанностей, заглядываемся на дивнооких? Сократ сказал: женись. Если брак будет удачным, станешь счастливым, если нет, станешь философом. Что такое удачный брак? У людей – это иметь много денег, чтобы ни в чём не нуждаться. У нас? У нас этот вопрос не стоит. Мы выбираем и боремся за кошку всеми силами. Побеждает сильнейший. Возможно и у людей также. Женщина ищет сильного мужчину во всех отношениях. Чтобы ей было хорошо и детям. А что такое сильный мужчина?

Однако, ближе к опусу! Похоже автор делает попытку сделать-ся мудрецом, судя по Сократу. Ко второй главе цитатой послужил очередной стих из притч – лучше жить в углу на кровле, нежели со

сварливою женой в просторном доме. А также из книги Премудрости Иисуса сына Сирахова, стихи 18, 19, 26, 27 – соглашусь жить со львом и драконом, нежели жить со злою женою; злость изменяет её и делает её лице мрачным, как у медведя; всякая злость мала в сравнении со злостью жены. От жены начало греха и чрез её мы умираем. Не давай воде выхода, ни злой жене – власти. Если она не ходит под рукою твоею, то отсеки её от плоти своей. Счастлив муж доброй жены и число дней его сугубое.

В самих цитатах есть все ответы на все вопросы. Но что говорит сам автор? какие он делает выводы? Дальнейшее повествование о том, как некий муж разошёлся со своей женой, удалился восвояси, снял угол и занялся тем, что проклинал день и час, когда его родила мать. Надоедая своим друзьям и родственникам жалобами и нытьём на несправедливости судьбы. Они его утешали, как могли, но печаль его не проходит, он ещё более худет и колеблется. Все дают ему советы успокоиться, но он не может и не хочет. Обида его гложет. И безответная любовь. Ему даёт советы и медсестра, пользующая большим авторитетом среди населения своим жизненным опытом, будучи зарегистрированной в браке 4 раза: первый – жениться, второй – влюбиться, третий самый верный – предаться необузданному разврату – «перее всех баб под одну гребёнку, от сифилиса я тебя вылечу...» Но герой опуса продолжает плакать в жилетку, плохо спать, худеть и, в довершении картины, чувствует острые суицидальные позывы. Неожиданно автор делает экскурс в историю роконосительства. И это лучше, чем скопнить и наматывать сопли на кулак!

Как выяснялось, история роконосительства имела много извилин и отклонений, спадов и подъёмов. Интересен такой случай в древности как некий византийский император соблазнял жён своих подданных. Взамен же он давал им привилегию охотиться в своих лесах и в знак особого расположения прибавал олени рога на двери очередного фаворита. Мы не знаем как воспринимали обладатели этих рогов сие решение. Легендарный отело поступил совсем жестоко. Из истории царя давида с женой вирсавией своего телохранителя урии мы помним, что Бог не одобрил поступок своего избранника давида. Мало того, Бог дал заповедь для избранного народа – не прелюбодействуй!

Но здесь поговорим о роконосительстве и роконосцах. Не всегда роконосцы предавались горю и злым чувствам! В некие времена на берегу Адриатического моря жило и плодилось некое племя. Которое славилось черноглазыми смуглыми красавицами и мужественными поклонниками их прелестей. Красавицы были нежны и хороши до брака. В браке же с ними происходили метаморфозы, узнаваемые по сегодняшним красавицам – становились крикливыми прихотливыми

надоедливými и! неверными. Однако, как реагировали старозаветные отелы? Душили ли своих избранниц? резали? топили ли в море, благо, что оно было рядом? Ни то, ни другое, ни третье! У них были другие обычаи и нравы. Они заказывали рога у лучших мастеров, золотили, серебрили, полировали, украшали затейливой резьбой и ленточками, лакировали и ... прятали до поры до времени! По каким-то признаками и знамениям они определяли время падения своих благоверных и это время определяло время их тайных сборищ и оргий.

Они собирались у побережья моря, раскидывали шатры. Зажигали костры, выходили в круг, водили хороводы, подмигивали и при-топтывали, а головы свои украшали ничем иным как ветвистыми рогами. И рога были разные: большие ветвистые как у самцов-оленей, украшенные разноцветными лентами, фольгой, колокольчиками и бубенцами. Простые козлиные и коровьи рога и рожки, но также золочённые с затейливой резьбой. Мужчины радовались жизни, но ещё больше своим рогам, рассказывая при каких обстоятельствах и каким трудом достались. Конечно, особое уважение и почтение принадлежали обладателям тяжёлых ветвистых рогов, ибо их жёны хорошо постарались, равно как и мастера-изготовители. И чем тяжелее рога, тем больше цена их. Обладатели их нисколько не жалели о деньгах, ибо вознаграждались сторицей от братьев-рогоносцев – столько лестных слов о рогах, их красоте. Победителей награждали особо! Их набиралось не более трёх. Они по-братски обнимались и исполняли медленный ритмичный танец, высоко поднимая колени. Все хлопали в ладоши. Затем танцоры кружили отдельно и, раскачивая рогами, разбегались и врезались рогами в приготовленную преграду. Побеждал обладатель самых крепких и сохранённых рогов. Победителя подхватывали и бросали вверх, пока он не воскликнет: хо-хоп-самолёт. Братья разбегались, и победитель зависал в воздух, гортанно цокал и махал руками.

Я допускаю, что люди могли быть птицами в давние времена, но лень, чревоугодие заставили забыть о небесах. Однако, мечта осталась. Победитель, попарив некоторое время, шлёпался о песок.

Жёнам рогачей не нравились эти обычаи. Когда они слышали вопли и крики, видели искры от костров, сердца их трепетали от противоречивых чувств: страх и любопытство, смятение и волнение и, самое сильное желание – немедленно прекратить это бесчинство.

Жёны зорко следили за мужьями, делали всё возможное, чтобы их порой невольное грехопадение было не замечено. Однако мужья, возвращённые на свежем морском воздухе, обладали изощрённой прозорливостью – определяли точно час и место падения своих благоверных. Бывало мужи сидят на берегу моря, латают дыры в сетях,

перебирают сети, неторопливо шепчутся с благоверными, улыбаются так, что красавицы тихо откидывают головы, думая про себя: неужели пронесло? Но вдруг какая-то рябь по морю, чайка чуть громче крикнула, и вот мужи переглянулись, пряча улыбки, заговорили медовыми голосами, даже запели – час и место оргии обозначены. И благоверные опять в смятении, чувствуя что-то неладное, пытливо заглядывают в глаза мужей, но кроме кристальной чистоты ничего не видят, те только поют и поют. Жёны бодрствуют. Часами следят за мужьями, надевают лучшие платья, делают причёски и шарят по ущельям и расщелинам, гадая, где состоится новая мерзость. Они проверяют все свёртки, какие приносили их мужья, но мужья предусмотрительно прятали в укромных местах, либо спали с ними, объясняя необходимость бережного отношения по причине дороговизны данных изделий на продажу (якобы). Жёны были в ярости! Они чувствовали что-то неладное, эти гаденькие улыбочки и чистые глаза не могли обмануть их чутьё. Конечно, за ними водились кое-какие грешки, но кто не грешен? Кто не падал? И как эти рогачи смогли их раскусить? Нисколько не обидевшись? Толком не поговорив, не проронив ни слова упрёка, не поругавшись, не поссорившись? Наконец, просто по-мужицки не избив до полусмерти? А сделали эти позорные рога и забавляются ими, любодествуют на капищах! Женщинам не нравилось всё это, они пробовали наставить мужей на путь праведный, напомнить о детях. О плохом примере, но мужи лишь смущённо роняли лицо долу и шевелили пальцами ног в лёгких сандалиях, притворившись, что не понимают о чём речь.

Автор опуса возвращается в современное ему время, к только что вернувшемуся из экспедиции геологу-коллеге, и видит на стене над телевизором ветвистые рога, обращается к нему с вопросом: откуда рога? Друг подробно объяснил, каким образом к нему попало это богатство. Сколько они стоят, и показал количество отростков, указывая на изъян – некую асимметрию в расположении отростков. При этом лукаво посмотрел на жену и пожурил её: «Ты не очень старалась, моя милая!» Жена вспыхнула и обозвала его дураком. «Ничего, ничего, в следующий раз не подведи!» – и зашёлся заливистым смехом. Как видим, и в наше время живут и не унывают духом доблестные мужи. Слава им и почёт! Однако, автор не раскрыл причину грехопадения жён. Он обратился к мудрости царя соломона, который имел 700 жён и 300 наложниц. Приобрёл большой опыт при общении с красавицами. И вот что сказал царь: обратился я сердцем моим к тому, чтобы узреть, исследовать и изыскать мудрость и разум, и познать нечестие глупости. И нашёл, что горче смерти женщина. Потому что она сеть, и сердце её силки, руки её – оковы. Добрый пред Богом спасётся, а

грешник уловлен будет ею. Бог сотворил человека правым, а люди пустились во все тяжкие. Но почему пустились во все тяжкие? Кто ответит на этот вопрос? На этот вопрос не смогли ответить ни философ гиппократ, который отправляясь из Коса в Абдеру к другу демокриту, написавший письмо другу дионису, где просил присмотреть за женой, потому что она женщина и этим всё сказано! ни сам философ платон, который не знал, куда отнести женщин – к разумным существам или к чему-то другому, но я, Василий Тимофеевич смогу ответить, но ... впрочем, есть ответ! Сторож, похоже, хорошо постарался и нашёл причины всех несчастий – в желании человека быть хорошим или плохим. Никто кроме самого человека не виновен в косяках – женщина или мужчина! Всё упирается в «хочу» или «не хочу»!

Третью главу автор предварил цитатой одного древнего мудреца: не ходи вслед похотей твоих и воздерживайся от пожеланий твоих. Если будешь доставлять душе твоей приятное для вожделений, то она сделает тебя потехою для врагов твоих. А это значит, что наши все желания почти всегда неправильные, ведут к несчастью. В этой главе сторож уделил внимание неким избранницам, простым по происхождению, как и сам он. Однако, оба брака потерпели фиаско. Он пробовал сделать анализ и пришёл к выводу: не бери жену бедную – поедом заест. Ей всё мало и всегда недовольна. Не бери богатую – куском хлеба попрекнёт. А бери птаху лесную – с ней любое горе не горе, она как птичка всегда всем довольна. Моё чтение прервал разговор – пришёл младший брат сторожа.

– Не такое бывает в жизни. Я работал на зоне, видел бы жизнь зеков. По дурости залетают, из-за жён часто. Один побил, порезал, дали срок строго режима. Посидел в неволе и понял, на кой ляд бил бабу? Ну, трахалась бы, а мне какое дело? Баба с воза – кобыле легче! А у тебя здесь свобода! Пришёл – тебя накормят, цветочки попаливал в клумбе, посидел. Почитал, поразмышлял – вольная воля! Да и у меня не всё гладко шло, два раза на грани развода. И сейчас нет-нет, а претензии – почему не работаешь, не зарабатываешь как я?

А я поначалу всё работа да работа, а денег всё нет да нет. Похудел, меня узнавать перестали, а благоверная всё косяка давит и налево похоже норовит... ну, думаю, врётся, меня так просто не возьмёшь. Работу бросил, но за правило взял – каждый божий день деру свою как сидорову козу. Не успеет раздеться, а я тут как тут, с обнажённым членом, яйца мну для эрекции. В миллиард, так сказать, играю. Жена из туалета, я туточки, с обнажённым на все 90 градусов, дрючу как могу, аж перхоть сыпется, аж кричит от удовольствия. А я знай себе дрючу, дабы не разжигалась, дабы мысленно не прелюбодей-

ствовала. Дрючу для собственного удовольствия и спокойствия. Чем не работа? Сколько сил и здоровья требуется! Тем более бесплатно! Отдраил, на бок и храпака, проснулся – раком ставлю и по-новой – дабы не разжигалась. Я уверен, она куда бы не пошла, всегда мой хер во влагище чувствует – так я ей этим сексом досаждаю – дабы не разжигалась. Не думала о другом. Самое главное – работать стала, праздных мыслей меньше. Всё правильно делал. По писанию – не уклоняйся от супружеских обязанностей. Ну, ладно, я пошёл, не скучай, читай, пиши, не делай опрометчивых шагов, береги свою бессмертную душу. Братя расстались.

Мне непонятны переживания героя опуса. Где его глаза и уши? Глаза, не видящие несравненных необъезженных кобылиц? несверленных жемчужин? Не видящие зеленеющих лужаек? Где веют ветерки и ароматы, где журчат ручьи и прохладные воды переливаются с камня на камень, почему не слышит пения птиц и стрекотанья цикад, кваканья лягушек?

Я так увлёкся граффити, что не заметил как наступил вечер, и сгустились сумерки. Птицы утомонились, зато лягушки устроили любовную какофонию, вдоль Стены – лай, хохот, пенье, свист и хлоп, людская молвь и конский топ! Любовные рулады лягушек дополняют охи, вздохи из всех кушереи. То там, то здесь стайками перебегают юные девы с распущенными волосами. А за ними, зычно рыкая, огромными скачками, подбадривая друг друга, раскачивая слоновыми яйцами, мужественные прелюбодеи. Падают, смеются, гомонят. Отряхиваются, играют, возят, шалят, повесничают, проливают обильные воды. И так до самого утра!

Дорогие горожане, гости столицы, комитет по охране природы и памятников города убедительно просит пользоваться туалетом, который находится в самом видном месте. Комитет констатирует разрушение Стены, которое будет возрастать, если не соблюдать мер безопасности. Происходит подтопление агрессивными водами продуктами человеческой жизнедеятельности. Что приводит к ослаблению грунтов и, как следствие, просадке. Просим горожан отказаться от древнего обычая города проливать воды на стенку. А пользоваться туалетом.

Никогда мы не станем передовой страной, пока в городе царит бескультурие. Я за туалет. А я сал и буду сать на стенку не буду нарушать традиций!

*Когда враги подошли к стене,
Все испугались врагов!
Лишь генерал с раной в ногу
Взял и послал на врагов!*

*Враг возмущился и враг побежал.
От страха воня и крига!
Генерал же примером всех заражал.
Лейся со стёнки мога.*

До чего иной раз надоедает город с его чадом и вонью. Как хорошо попасть на обетованные лужайки и ветерки, которые веют налево и направо. Побродить вдоль ручейков, питающих своими водами изумрудную травку, кусты и цветы. А цветы, источающие ароматы, издаваемые над запахом амбры и мускуса, не есть ли радость и улада? А бабочки и пчёлки с золотистой пергой и сладким нектаром в брюшке? А четвероногие братья, которые гавкают, мяукают. Шумят и гомонят, шкодят и повесничают. Немного поиграли, порезвились и вот лежат, не шелохнутся, лежат и млеют, такие лежебоки. Потом попили, поели и вновь поиграли! Кто играет и веселиться, тот не даёт злой кручине взять вверх! Никогда!

Итак, братья и сёстры. Я, как говаривал мой дедушка парамон, познал и исследовал жизнь во всех проявлениях и малых и средних. И понял я. Что неправ был соломон, говоря, что всё суета сует и томление духа! Нет ничего напрасного! Всё нужно испытать, набить нужное количество шишек, ошибаться. Но подниматься и идти вперёд! Я буду жить и корябать Стену, я буду ухаживать за кошками, пока душа дышит и живёт во мне. А придёт кривошея, скажу, здравствуй родная, за мной пришла? Салам тебе пополам!

Мактоо. Табылга

**Абдылда
КАПАРОВ**

ТОКТОГУЛДУН «ТАЗАРТЫЛГАН» ЫРЛАРЫ ЖАНА ОРУС КОТОРМОЧУСУ

Токтогул темасына узак мезгилден бери кайрылып, анын үстүнө жыл өткөн сайын улуу акындын жашоо тиричилиги, куугунтукка кабылып, айдоодогу азап-тозогун, той-тамашадагы ырларын, деги эле анын акындык дараметин изилдеп жатып, жараткан ага ченемсиз адамдык зор ооматты ыроолоп, өлчөөсүз талантты да кошо берип койгонуна таңданасың. Токтогул өзү айткандай жарым талканга жанын сатпаган, адилдикти коргогон, ахлак-абийирди бийик тутуп, өзгөчө бийлик менен байлык ээлери эмес, карапайым калк тарабында туруп, калыстыгы менен кадыр-барк тапкан инсандардан экендиги маалым.

Оргуштаган таланты менен коомдогу терс көрүнүштөргө каршы өз оюн таамай корутундулай алган. Ал гана эмес өз учурунда Анжиян коогалаңына өз ыктыяры менен катышып, жазасы жети жылдык айдоо менен чектелген. Чын-чынына келгенде акындын тирүү кезинде Жоомарт Бөкөнбаевден башка изилдеген киши болгон эмес экен. Сталиндик репрессиянын курмандыгына кептелип калбас үчүн Жоомарт деле өтө этияттанып, Токтогулдун юбилейине карата түзүлгөн экспедициянын акын жөнүндө топтолгон материалдарды, түрдүү мезгилде ырдалган ырларын, анын арасында эзүүчү таптын өкүлдөрүн көкөлөтүп ырдаган ырларын карап чыгып, «капремонттон» өткөрүп, 1939-жылдагы чыгарылган алгачкы ырлар жыйнагын редакторлогон.

Ошол мезгилдеги «капремонттон» чыккан Токтогулдун:

Айдалып келип болуштан,
Азапты көрдүм орустан.
Тутулуп келип болуштан,
Тозокту тарттым орустан, –

деген ыр саптары Жоомарт аркылуу: «Агаини», «Тууган таптым орустан» делинип түзөтүлүп заманбап түскө ээ болгон экен. Бул жөнүндө жазуучу Шабданбай Абдраманов «Тарыхтагы ак тактар» аттуу эмгегинде аксиома катары айтат. Сталиндин адам үрөйүн учурган каарынан чочулап, экспедиция топтогон опурталдуу деп эсептелген ырларды 1940-жылга чейин Жоомарт өрттөп жибергенин 1948-жылы Жалал-Абад облустук гезитинин редактору болуп иштеген Абдылда Жолдошев Ш. Абдрамановдун «аксиомасына» кошумчалаган.

Ошондон улам биздин колубуздагы улуу акындын 125 жылдык торколуу тоюна багытталган 2 томдугундагы ырларынын айрымдары «жакшыртылып» чыныгы өңү-түсүнөн ажырагандар. Буга ыкпар болбосоңор Токтогулдун өз оозунан 1922-жылдагы Каюм Мифтаков тарабынан жазылып алынган ырга көңүл буралы:

«Бул зат (Токтогул) кыргыз ичинде атактуу акындардан саналат. Кетмен-Төбөдө турат. Эшендин бунтунан соң көбү Шибер айдалган...»

Акыры тапкан пайда шол
Айланайын Эшенден.
Калкым тапкан пайда шол,
Кагылайын Эшенден.

Ошол Мифтаков кайра улайт:

Сайраган саакы тилимби
Сан пайгамбар олуя
Сакыт кылсын дилимди.
Салам айтып көрүшкөн
Саруудагы инимби?
Салбасын Кудай калкыма
Мен солдаттан көргөн күнүмдү.
Олуя ачсын дилимди
Ой, ага, деп көрүшкөн
Ордумда калган инимби?
Он сан элге салбасын
Орустан көргөн күнүмдү.
Какшаган булбул тилимби
Кадыр бир ачсын дилимди.

Кан ага деп көрүшкөн
Калкымда калган инимби?
Калкка бир кудай салбасын
Капырдан көргөн күнүмдү.

Бир кадимки Алымкул төкмө менен Токомун Талас жергесинде 1915-жылдарда учурашып таанышканда айтылган. Муну катаган уруусунан Муса аттуу киши тааныштырган. Ошентип Токтогулдун айрым бир ырлары өз өң-түсүн коммунисттик доордун кийим-кечеси менен биздин колго тийгенине мына быйыл 74 жылдын жүзү болду.

Менин баам-парасатымда Токтогул көшүлүп ыр нөшөрүн төккөндө адам пендеси кандай арбалып-муюп, терең ынанып, акындын ой максатына курчалып, жашоо-тиричилик, кайгы-капа, асирет-арман, санаркоо менен бейиш-тозок аралашкан ой-санаага чырмалышып, кайра шатыра-шатман күрдөөлдүү турмушка аралашып кетет. Ошого караганда терме, насыят ырларынын топтомунун өзү эле бир томдук болмок экен. Башкалары канча! Биз «Кандай аял тууду экен, Лениндей уулду», же «Беш каман» ырларынын айланасында жасалма ой жоруп отурган мезгил аралыгында акын менен үзөңгүлөш жүрүп, табакташ замандаштары ааламдан эчак өтүп, азыр доорго тушалган ырларынын айланасында сүкүт чалып олтурабыз.

Токомун ырларын топтоого активдүү катышкан Калык, Алымкул менен Коргоол деле Сталин акесинин каарынан чочулашып, көп ырлар көмөкөйдүн түпкүрүндө көмүлүп кала берди. Коргоол Досуевдин 1936-жылы кызымтал болуп алып: «Сталинчил акынбыз, Мына ушул турган ырчылар Сталинге катынбыз» дегени болбосо, Токтогул жөнүндө колубузда азыраак көөнөргөн ырлар турат.

Кудай жалгап коммунисттик доордун жападан-жалгыз орус өкүлү туз насип буюруп Током менен бирге иштешип, улуу акын гана эмес, жалпы Кетмен-Төбө өрөөнүндө болуп өткөн 180 жыл баштагы окуялар, уруу арасындагы кагылышуулар, эл-журт башкарган инсандар жөнүндө маалыматтарды калтырып, кол жазмаларынын бир бөлүгүн республиканын илимдер академиясына, экинчи бөлүгүн Республиканын Мамлекеттик архивине тапшырып кеткен экен. Архивдик материалды Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек сиңирген ишмер, Кыргыз Республикасынын илим жаатындагы Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты, белгилүү изилдөөчү Омор Сооронов 2011-жылы таап, басма сөз беттерине көлөмдүү илимий топтомдорду жарыялаган. Мамлекеттик архивден Кыргыз Республикасынын Эл акыны Анатай Өмүрканов саргарып жаткан кагазды өткөн жылы, күжүлдөп иштеп акыры таап, менин суранычымды замандашым катары так аткарып колума тийгизди.

Ошол орус өкүлү улуу акын менен Кетмен-Төбө өрөөнүндө 1927–31-жылдары бирге иштешип, Токтогул өзүнүн сарттар уруусунун Алайдын Терек, Турук жана Ош тараптан Кетмен-Төбөнүн Арымына кантип, качан жер которгондугунан кеңири маалымат берген. Орус тилин жеткиликтүү билген акын ошол мезгилде котормочулук милдетти аркалаптыр. Эгерде ошол орус кишиси жараткандын буйругу менен кыргыз болуп жаралганда, Кетмен-Төбөдө өсүп Токому этектеп чоңойгондо иш башкачараак нукка оомак.

ССР Союзунун мамлекеттик пландоо комитетинин Кыргыз Республикасы боюнча өкүлү Николай Степанович Ладышев жөнүндө болуп атыр. Ал алгач Токтогулдун «Эшен-калга» атуу ырын которууга жасаган аракетине саресеп таштап көрөлү. Аталган ыр Суусамыр болушу Эсенжан Чотоевдин үйүндө ырдалганын кыргыздар эмес, мен айткан орус өкүлү, тастыктап отуру. Кезек Николай Степановичте:

«...Богато убранная юрта Сусамырского волостного управителя (болуша), Есенджана Чотоева, в них на хорошем персидском ковре расположились знатные гости-духовенство Бухары; Ташкента, Андижана и свое доморощенное. Все они вернулись с богослужения – Шамши-Ата, к знатному правителю, что б поделиться с ним доходами, и наметить на будущее. Вся компания на веселе, и ждут знаменитого певца Токтогула. В юрту входит Токтогул его посадили с краю, угостили пиялкой кумыса, жаренной в масле лепешкой и кусочками жаренного бараньего сала. После этого из под левой полы своего чапана Токтогул вынул свой комуз, подстроил, немного поиграл, и когда присутствующие притихли, насторожились

Запел:

Чуть коснусь я струны своей
И язык мой заговорит
Колокольцем комуз звенит
Иногда бежит резвей.

Дальше Токтогул, обернувшись к духовенству, бросил взгляд на Есенджана, стал продолжать:

Петь просили вы, – я спою,
Так внимайте ж моим словам!
Только правду не утаю:
Не польстит моя песня вам.

За юртой послышался топот Есенджанской прислуги и односельчан, которые пришли послушать своего любимца Токтогула и его разоблачительскую песню над такими знатными лицами духовенства, на которые в лицо смотреть не разрешалось.

Понаведались гости вновь
 Жадной сворой из далека
 Вновь сосет народную кровь,
 Обидеть опять бедняка.

Шум за юртой кто-то от восхищения крикнул. Правильно кончить давно бы пора но потом все стихло.

Ожидая последующих слов, имам и ишан переглянулись между собой за такую дерзость, посматрели на волостного, задумались. И вдруг, обращения Токтогула и указанием кумыса, на них заставили очнуться и принять вызов.

Эй, наперстник бога, Имам!
 Вы – Колпы, и Муллы, и Бакши!
 О спасенье ль нашей души
 Вы заботитесь господа?
 Не народная ль вы беда?!

Зашумел народ за юртой, одобрительный возглас и.т.п. молчит и ерзает духовенство по ковру, хочет сказать волостному о прекращении песни но не может. В голове Имама ни как вмещается понятия и поведение Токтогула там он активный борец за панислама, здесь он издевается над духовенством. Маскировка ли здесь, или настоящий выпад и ненависть к духовенству.

И вдруг опять обращение и дерзость.

Сам народу, ишан скажи,
 Не является ли чалма
 Только внешностью ханжи,
 Только признаком вечной лжи
 Богочтимых духовных лиц
 И оравы разбойной всей
 Вымогателей и вралей,
 Сочинителей небылиц?!

Дальше Есенджан, задержал комуз рукой и остановил увлечшегося певца и кликнул.

– Разве ты имеешь права оскорблять моих гостей, издеваться над людьми. Если хочешь быть цел, пой хвалебную песню этим людям приехавшим к нам из далека.

– Каждый человек хозяин своему слову. Я преступления не совершил, я спел только об их ремесле. И если акын поет неправду, по заказу хозяина то это не акын и дальше пошли переговоры, уговоры. А через некоторое время в ярость и в гнев спел ответную монапу.

Волостной, что яришься ты?
 Над народом глумишься ты,
 Угнетен тобой человек!
 У акына честный язык,
 Правду горькую возлюбя,

Гнусью лжи ползучей себя
Ни пред кем сквернить не привык!

Дальше

Много песен народной
По силам земли родной
С юных лет было спето мной
Льстивий нет среди них ни одной
Волостной, иль не знаешь ты
Токтогулевой прямоты
Коль бесчестен и гадок ты,
До наживы лишь падок ты!
Ведь бессовестней вора ты,
Если в самый бесхлебный год
Беспощадно у бедноты
Ты последний уводишь скот!

Есенджан хотел снова приостановить песню Токтогула, но сила внутреннего волнения, угрызение совести не подняли руки и не приостановили песни, он решил до конца вздержать испытание и разоблачения.

А за что тобою так ценим
Навестивший тебя имам,

Здесь Токтогул сделал паузу.

Тут догадка моя верна:
Бел как снег, ишана тюбан,
А душа, как твоя, черна.

Пауза

Ты сообщник его прямой
Потому за него и радел,
Что прикрыта белой чалмой
Чернота ваших гнусных дел!

Токтогул кончил и обвел глазами, остановился на бае Коноша и других и сказал что а им он пропоет свою песню в следующий раз, так как у него сейчас нет времени он занят. Переглянулись баи не ожидая такой дерзости.

Принесли в юрту мясо, стали мыть руки, на деревянной большой тарелке принесли кулчатай, против имама лежит круглая баранья голова. Токтогул вымыл руки, сплюнул, поднялся и ушел в Ала-Джиду, не стал кушать вместе с этой сволочью. Дорогой шел один, ожидая погоню Есенджанова стаи джигитов, которые могли бы избить или убить его одного на пути. Но никто видимо не годался исчезновению певца в такой лакомый период».

Николай Степанович Ладышевдин өмүрү жана анын эскерүүлөрү жөнүндөгү кенен маалыматты кийинчерээк берермин. Анда Рыскулбек, Бешкемпир датка, Кокон хандыгынын кол башчысы Чаарбек кыпчак, Керимбай, Бактияр жана үчтөн-төрттөн зайыптары бар кетмен-төбөлүк ак сөөктөр жөнүндө аңгеме куруп, албетте, Анжиян көтөрүлүшүнө милдеттүү түрдө кайрылуу менен Токомун алгачкы жубайы Тотуя Караболотова жөнүндө сөз козгойм. Бешкемпир датканын уулдарынын тагдырларына, Таластын Арал айылындагы Алымкулду Токтогулга учураштырган Муса менен анын атасы – Сибирге айдалган Төрөнүн кыяматтык досу Ширгели жөнүндө сөз учугун улайбыз.

Улуу жазуучунун 85 жылдыгына

**Өмүрбек
КАРАЕВ**

АТАТҮРК ЖАНА АЙТМАТОВ

Түрк дүйнөсү не бир дөөлөттүү. Түрк тилдүү элдер евроазия материгин камтып, эбегейсиз чоң аймакты ээлеп турат.

Түрк элдеринин ар бири эл өзүнүн улутун, тилин, каада-салт жана маданиятын сактап калуу үчүн кашык каны калганча күрөшүшкөн. Сырт душмандарга сокку урууда казак-кыргыз сыяктуу боордош элдер биригип кетишкен учурлар бар.

Негизинен, түрк тилдүү элдердин көбү Советтер Союзу деп аталган империянын курамына кирген. Тарыхтын жазмышы ошондой болгон. Бул империянын курамында кыргыз, өзбек, казак, түркмөн, азербайжан элдеринин чек аралары аныкталып өзүнчө республика болуп түзүлгөн. Алардын республика деген аты болбосо, эл аралык катнаштарда укук берилген эмес. Каракалпак эли автономиялык республика катары Өзбекстандын курамында калган. Ал эми терең тарыхы бар, илим дүйнөсүнө улуу Бодуэн-де-Куртэнэ, А.А.Реформатский сыяктуу чыгаан окумуштууларды берген, коомдук өнүгүүдө шам чырак болуп жанып турган Казань университети менен даңазаланган татар элине да республика деген макам берилип, Россиянын курамында калган. Татар эли улут катары таанылган, бирок өз алдынча жүргүзгөн саясаты, эл аралык мамилеси болгон эмес. Башкыр, балкар, карачай, алтай, хакас, тыва элдеринин шыбагасы да ошондой.

Ал эми тарыхы эң эле терең түрк тилдүү уйгур эли Кытай өлкөсүнүн карамагында. Калкы да арбын, жер аймагы да кенен улут тарыхтын түшүнө бербеген агымы менен дагы бир чоң империянын колтугуна кысылып калган.

Түрк тилдүү элдерден өзүнчө өлкө болуп өнүккөн жалгыз Түркия эле. Мына ушундай жагдайда түрк тилдүү элдер биригип, жалпы саясат жүргүзүү аракети болгонбу? Жок. Болгон эмес. Ал эми идеялар жаралган. Анын башында айтылуу Ататүрк турган.

Ататүрктүн улуулугун, көсөмдүгүн айта келсең айбаттуу, жаза келсең тамгалары өзү эле алтынга айланып кеткендей. Ататүрк жалгыз гана түрк деп аталган элдин тагдырын ойлогон эмес, ал бүтүндөй түрк дүйнөсүнүн камын көргөн көсөм болгон. Ататүрктүн өткөн кылымдын башында сүйлөгөн сөзү түрк элдери үчүн улуттук манифест катары кабыл алчудайбыз. Тарых барактарына жазылып саргарса да эч качан дараметин жоготпогон, өзү жок болсо да пластинкада түшүрүлүп калган Ататүрктүн ичке мукам үнү түбөлүк жаңырып турат. Ал мындай деген: «Бүгүн Советтер Союзу биздин досубуз, кошунабыз, союздашыбыз. Биз бул достукка муктажбыз. Бирок эртең эмне болорун эч ким алдын-ала айта албайт. Ал Осмон империясына окшоп, Австро-Венгрияга окшоп бөлүнүп, мүмкүн майдаланар. Бүгүн колунда бек тутуп турган улуттар мүмкүн уучунан суурулуп кача башташар. Дүйнө күчтөрү дагы бир тең салмактуулукка ээ болор. Так ошондо Түркия эмне кыларын билиши керек. Биздин бул досубуздун карамагында тили бир, ишеними бир, бир боор туугандарыбыз бар. Аларды бейданек таштабай, түркүк болууга даяр болушубуз керек. Даяр болуу – тек гана ал күндү унчукпай күтүп отура берүү эмес. Даярдык көрүү зарыл. Улуттар буга кандай даярданышмакчы? Рухий көпүрөлөрдү бек кармануу аркылуу. Тил – бул көпүрө, ишеним – бул көпүрө, тарых дагы көпүрө. Тамырларыбызга кайрылып, табигый окуялар болуп жаткан тарыхыбыздын ичине биригишибиз керек. Алардын бизге жакыndoосун күтпөстөн, биз аларга жакындашыбыз керек».

Тарых дайра агымында ажыдаарбыз деген күчтөр бири-бири менен кагылышып, дүйнөнү жеке менчигиндей кылып бөлүп алабыз деген гегемондук чакырыктар болуп жаткан мезгилде, менменсинген У.Черчиллдин шылдың, текебер сөзүнө чыдап түрк мамлекети өзү дөгүрсүгөн мамлекеттердин катарына кошула албай жетимсиреп турганда Ататүрктүн боордош элдердин келерки тагдырынын тушоосун кесип койгондугу кеменгерлик эле.

XX кылым аяктап баратканда түрк дүйнөсүндө болуп көрбөгөндөй улуу бурулуш болду, кыргыз, казак, өзбек, түркмөн, азербайжан элдери эгемендүүлүк бактысына эгедер болушту. Мурдагы дүйнө картасында жалгыз жылдыз болуп жанып турган Түркия өлкөсү өзүнүн боордош өлкөлөрүн таап, натыйжада бүтүндөй түрк дүйнөсүнүн канаты кеңейди. Тактай кетүү абзел, бул элдер айрым билермандар айтып жүргөндөй ислам дининин негизинде жакындашкан жок, түрк

тилдүү элдер деген жалпы түшүнүктүн алдында жашап калышты. Глобуска жаңы мамлекеттердин аймагы кыюуланып тартылды. Бул жагдай – дүйнө түзүлүшүндөгү мурдатан калыптанып калган ой тутумдарга өзгөртүү кийирүү талабы өзүнөн өзү пайда болуп жатат.

Бириккен Улуттар Уюмунун расмий тилдери – англис, араб, испан, орус, француз жана кытай тилдери. Мына ушул жерде бир калпыстык бар экендиги даана байкалып турат. Маселен, араб тилинин киргизилиши менен араб дүйнөсүнүн кызыкчылыгы корголуп жатат, испан тили менен Латын Америкасында жайгашкан элдер көңүлгө алынса керек, орус тили славян калкынын уюткусу, англис тили ырасында эле эл аралык тил, талашып болбойт, кытай тилин киргизүүдө жер шарында жайгашкан элдердин бештен бирин ээлеп тургандыгы эсепке алынгандыр, француз тили тарыхтын ыңгайлуу шарты огожо болуп кирип калгандыгы ачык эле байкалып турат, анда неге немец тили эсепке алынган эмес. Муну да түшүндүрсө болот, Бириккен Улуттар Уюму уюшулуп жаткан кезде экинчи дүйнөлүк согуш жаңы гана аяктап, фашисттик Германияга дүйнөлүк коомчулук тарабынан каар жана каргыш өлчөмсүз төгүлүп жаткан. Ошондой шартта немец тилин Бириккен Улуттар Уюмунун расмий тилинин бирөөнө айландырабыз деген сунуштун өзү сайпаналык болмок.

Ал эми Евроазия материгин камтып, бир чети Жер Ортолук деңизинен баштап, Түндүк муз океанына чейинки эбегейсиз чоң аймакты ээлеп турган түрк тилдүү элдердин кызыкчылыгы кайда? Бу жерде дүйнө туткасын кармап турабыз деген ошол кездеги текебердик көз караштарга чыланган, үстөмөндүк дымактары күчтүү мамлекеттердин дипломаттарынын жасаган иштери экендиги даана байкалып турат.

XX кылымдын орто ченинде кабыл алынган бул чечим бүт кылымдар үчүн кадиксиз боло алат деп эч ким кепил болуп берген эмес. БУУнун Жобосунда жазылган бардык саптар түбөлүктүү жана өзгөртүүгө болбойт деп так кесе жазылган эмес. Демек, ошол расмий тилдердин кайсынысы болорун тарыхый жагдайга жараша кабыл алынган болсо дал ошондой эле XXI кылымда түзүлгөн жаңы тарыхый шартты эске алуу менен жаңыча мамиле кылуу талап кылынат. БУУнун расмий тили катары кошумча түрдө түрк тилинин кабыл алынышы бышып жетилген маселе экендигин мезгил өзү көрсөтүп жатат.

Түрк тилдүү элдер тарыхта эч качан биригип курултай өткөрүшкөн эмес. Эгемендүүлүктү алган мезгилде да ар кандай жагдайлар менен бириге алышкан жок, биригүүнүн негизги шарты кандайдыр бир экономикалык карым-катнаштар аркылуу жасайлы деген аракеттер гана болгон. Бийликти көксөп, кумары канбаган айрым түрк

тилдүү мамлекеттин жаңы формадагы хандары менменсинип, каада күтүшүп биригүүнү каалаган эмес. Ал эми өздөрүнчө саясат жүргүзө албаган татар, башкыр, алтай, тыва, хакас элдери кайрадан эле Россия империясынын курамында калышып өз үндөрүн кошо алышпайт болчу. Аларга саясый жана экономикалык эркиндик берилген эмес, андыктан улуттук бакыт кушу качан конот, аны божомолдоп эч ким айта албайт.

Ошондой шартта бүтүндөй түрк элдеринин башын кошо турган адам Ч.Айтматов болуп чыга келди. Бүтүндөй түрк элдери Ч.Айтматовдун ысмын туу тутуп, мына ошонун тегерегинде Анкара шаарында чогулушту. Бу саам катышуучулардын арасында менменсинген куру намыстуулар болгон жок, бу саам руханий дүйнөнүн өкүлдөрү чогулушту. Анын арасында жазуучулар, сүрөтчүлөр, композиторлор, артисттер бар эле. Боордош элдерди таттуу таратып да, алтынга азгырылтып да, атак-даңкка бөлөп да бириктире албаган жагдайды жөнөкөй өнөр адамдары уюштуруп койду. Ошону менен руханий дүйнөдө эч кандай чек ара болбой тургандыгы, менменсинүү маанисиз экендиги, бири-бирине тартылуу күчү кубаттуу боло тургандыгы дагы бир жолу тастыкталып калды.

Мындай биригүүнүн чок ордосу «Чыңгыз Айтматов күндөрү-2» деген симпозиум болгон. Симпозиумга түрк тилдүү эгемендүү мамлекеттерден сырткары Россия империясынын курамында турган түрк тилдүү элдердин өкүлдөрү да катышты. Алар өз республикаларынын наамын шардана айтышып, алгачкы ирет өз аймагынан сырт жерде төл тилинде доклад жасоо мүмкүнчүлүгүнө ээ болушкан. Сөздүн чыны ушунда, Россия империясынын курамында жашаган элдерге руханий дүйнө гана дем берип, өзүнчө улут экендигин эскертип тура турган дөөлөт экендиги айкындалды. Симпозиумду уюштурган түрк туугандарга баракелде, түрк туугандардын айкөлдүгүн, улуулугун айтып болбойт, алар түрк тилин бийик коюп, мажбурлоо аракеттерин жасашкан жок. Өздөрүнчө мамлекети жок элдерге үстөмдүк кылуу, кемсинтүү мамиледен да алыс болушту.

Ошентип, качандыр бир кезде кыял туткан кемеңгер Ататүрктүн ою ишке ашып, өнөр адамдары түрк дүйнөсүн бириктирип турган мезгил келди.

Улуттук тил жөнүндө Ч.Айтматов: «Тил – бул ар бир элдин каныжаны, тил – анын тажрыйбасынын, дүйнө таануусунун, маданиятынын, тарыхынын ашташуусу, акырында тил – улутуң кубанса-кубанычы, кайгырса кайгысы жана акыл-эси», – деп таамай жазган.

Мына ушул сөз менен Ч.Айтматов элине кайрылган мезгил адамдын акыл-эсине анча сыя бербеген маңкурттук саясаттын арааны жүрүп турган мезгил эле. Жер жүзүндөгү эбегейсиз эң чоң өлкөнүн

турмушунда жүздөн ашуун улуттардын тили, маданияты, адабияты, улуттук каада-салты жерилип, зордук менен оолакталып, унут калтыруунун аракети катуулап, өлкөдө өз ыктыяры менен бир жалпылыкка биригип жатат деген ураан чакырылган. Өз ыктыяры менен биригип жатат деген жаңы улуттун аты «совет эли» деген жасалма сөз болчу. Бул түшүнүктүн түпкүрүндө ошол эбегейсиз өлкөдө жашаган элдердин баары бир гана тилде – орус тилинде сүйлөөсү керек деген усул эле. Ошол шартта Ч.Айтматов совет империясында жашап турган элдерге билингвизм теориясын сунуштаган. Жөнөкөй сөз менен айтканда өз тилин унутуп, жатыркап бараткан элдер орус тили менен катар эне тилинин өнүгүүсү шардана кылынган. Ч.Айтматов ырасында эле өтө кылдаттыкты, ийкемдүүлүктү, көсөмдүктү көрсөткөн. Учурунда Ч.Айтматовдун мындай идея менен чыгышын бир тарап улутчулдук деп күнөөлөшсө, экинчи тарап орус улутуна жагынгандык деп кине коюуга үлгүрүшкөн. Ошол күнөөнү айта алган адамдар кыргыз тили үчүн күйүп бышып, кыйраткан деле иш жасай алышкан эмес.

Билингвизм теориясынын турмуштагы даана үлгүсүн өзү даңазалаган. Анын төл тилинде жазылган чыгармалары шиберде мөлтүрөгөн жамгыр суусундай жанга жагымдуу болсо, орус тилинде жарык көргөн аңгеме, романдары мурда калыптанган орус тилиндеги сөздөрдүн көркөмдөлүшүн жаңыча түшүнүк, өзгөчө курамдар менен берүүсү чыныгы новаторлук эле.

Билингвизм теориясынын кыргыз журтчулугуна таңууланышы орус тилине өзгөчө камкордук көрүүнүн бир ыкмасы болсо, негизгиси ошол арааны жүрүп турган орус тилинин катарында кыргыз тилин жоготпой сактап калуунун бирден бир жолу болгон. Домоктун кылычындай болуп башты кезеп турган тарыхый шартта, балким, кыргыз тилин сактап калуунун жан үрөгөн жалгыз аракети ушул болгондур. Акезде ачык айтып, ак сүйлөө опурталдуу аракеттерден эле, көптөгөн купуя маалыматтар жекенделген жети мөөрдүн катмарында туруп ар ким эле биле берген эмес. Ч.Айтматов маалыматтуу инсан болгон. Ал көпчүлүккө кийин тараган, тил жөнүндөгү төмөнкү маалыматтан кабары бар болгондугу үчүн улуттук тил деп жан далбастаган. Жүрөк титиреткен маалымат мынабу: улут маселеси кадиксиз жөнгө салынган деген өлкөдө 70 жыл ичинде 93 элдин тили жок болуп кеткен. Кыябын таап, калган тилдерди жок кылуу арам саясаты улантылып жаткан. Ошол шартта улагасынан алыс үнүн чыгара албаган айрым бир жазмакерлерден кескин айырмаланып, Ч.Айтматов тил маселеси боюнча, дегеле улут көрөңгөсүнө доо келтире баштаган чоң империянын сымаптай жылтыраган идеологиясына акаарат жасаган. Улуу жазуучу чоң борбордогу ар ким эле даап каш

кайтара албаган идеологиянын чабармандары борбордук гезиттердин орок оргон ооздорун тизгиндеген. А түгүл чоң империянын шовинисттик саясатынын жүзүн ачып, орус тилине гегемония орнотуп жаткан орус элинин өзү көп улуттуу өлкөнүн элүү пайызынан араң аша тургандыгын айкындаган. Ч.Айтматовдун ошол кайрылуусу масштабдуу ой жүгүртүүнүн алкагынан алып караганда жалгыз гана кыргыз тили үчүн күйүп-бышуу эмес, терең тарыхы бар башка дагы тилдердин жашоосуна өмүр берген улуу чакырык болчу.

Ататүрктүн тагдыры болсо башка. Ал Түркия өлкөсүнө улуттук тилди калыптандырууда алтын башын айбалтанын мизине коюп берген адам. Мустафа Кемаль түрк элинин тагдырын моюнуна алганда алгач тил маселесин кылычтын мизине койгон. «Османлы» эли болбоз деп ооз учунан айтылган улуттук вазийпа болгон менен бирдиктүү тил, жалпы адабий жазма чаржайыт эле. Ошол жагдайда жаңыдан жарыя кылынган түрк мамлекетинде түрк тилинен башка тилдердин бардыгына тыюу салынган. Мурдагы мен «османлымын» деген сөздөн оолактап: «Мен түркмүн!» – деп айтуу ар бир жарандын бактысы болсун деп ураан салган. Түркия өлкөсү эки континентте жайгашып, Европа, Азия элдеринин саясий-экономикалык өнүгүү жолунда катарлаш эле. А кезде улут кызыкчылыгын, жеке адамдын укугун коргой турган эл аралык уюмдар жокко эсе болчу. Бирок өлкө ичинде жашап, азчылыкты түзгөн элдерге өз тилинде окутуу, сот органдарына өз тилинде кайрылууга шарт түзгөн, азчылыктын тилин басмырлоого тыюу салынган Лозанна келишими бар эле. Аталган келишимден кабары жок сыяктанып, билген болсо да улут кызыкчылыгын бийик коюп Мустафа Кемаль түрк тилине басым жасалган дагы бир ураанды көтөрүп чыккан. «Түрк тилинде сүйлөө кандай бакыт» – деп улут сезимин ойготкон.

Мусулман дүйнөсү кан-жанына сиңген түрк элин араб алфавитинен ажыратып, аны танып, латын графикасына өтүү өтө опурталдуу эле. Бул өнөктүктө Ататүрктүн жеке аброю, жүрөктү өрттөп өтчү оттуу сөздөрү, биримдикке чакырган урааны тирек болгондугу тарых чындыгы.

Түркия мамлекети 1928-жылы латын тамгасына өтүп, өлкө тарыхы жаңы барактардан башталган.

Бу мезгилде Советтер Союзу деп аталган XX кылымдын жаңы империясы түзүлүп, өз жолу менен өнүгүп бараткан. Жаңы империя тоталитардык режимге негизделген. Натыйжада коңшу мамлекеттердин чек арасы темир тор менен тосулуп калган.

Дал ошол учурда жаңы империянын курамында калган Азербайжан республикасынын демилгеси менен жаңы заман кура баштаган түрк тилдүү элдердин I съезди өткөн. Бул съезд аныгында эле тарых

хый окуя. Дал ушул съездде буга чейин жазуу маданиятында араб тамгасын колдонуп келген түрк тилдүү элдердин латын тамгасына өтүү маселеси каралган. Жыйында өз мезгилинин бүркүтү болуп шаңшыган кыргыз К.Тыныстанов манжа менен саналган билимдүү адамдарын эске албаганда дээрлик сабаты жок кыргыз элинин атынан сөз сүйлөгөн.

1929-жылы өкмөттүн атайын чечими менен зор империя курамындагы түрк тилдүү элдер латын тамгасына өтүшкөн.

Тарыхтын таш төлгөсүн алдын-ала болжоп болбойт, латын тамгасын өз дүйнөсүнө кабыл алуу менен бириккен түрк элдеринин жалпылыгы узакка созулган жок. Зор империянын гегемон улуту деп эсептелинген орус элине ыңгайсыз жана көп машакаттуулукту жаратып жатат деген шылтоо менен 1939-жылы латын тамгасы алынып салынган.

Ошентип алфавит жаатындагы Ататүрк жасаган реформа Түркия өлкөсүндө өнүгүп-өстү, жашоо-тиричиликтен ажырагыс орун алды, ал эми чоң империянын тутумунда турган түрк окумуштууларынын эмгектери таш-талканы чыгып талаага кеткен. Латын тамгасы кайрадан кириллицага айырбашталган.

Жазуу өнөктүгү, анын негизинде жашай турган улуттук тил үчүн болгон күрөш тарых барактарында жазылып калды, түрк дүйнөсүндөгү улуу муундар жасап кеткен иштерди эстеп, даңазалап жүрүү парз.

Тарыхта Ататүрк кыял туткан түрк дүйнөсү бар, Ч.Айтматов түптөп кеткен руханий көпүрө бар. Мына ушул эки жагдай түрк тилдүү элдер үчүн түбөлүк жанып турган шамчырак өңдүү.

Түрк дүйнөсүн түзгөн ар бир элдин тили кайталангыс феномен. Андыктан калкы азбы, көппү, ошол элдердин тилин сактап калуу көйгөйүндө эч кимди жалгыз калтырбоо вазийпасы турат. Анүчүн алсырап, жашоодон сүрүлүп бараткан тектеш тилдерге өз учурунда Ататүрк калтырган осуят эскертилсин, Ч.Айтматовдун чыгармалары аз сандагы тектеш түрк элдердин тилинде байма-бай чыгып турсун. Ч.Айтматовдун руханий көпүрөсү мамлекет аралык чек араларга орнотулсун. Ошондо гана эбегесиз түрк дүйнөсү көөнөрбөйт, кубаттуулугу күчөйт.

*Өзөк***А.Н.БЕРНШТАМ**

КЫРГЫЗДАРДЫН ПАЙДА БОЛУШУ ЖАНА АЛАРДЫН ТАРЫХЫНАН АЛГАЧКЫ МААЛЫМАТТАР

(Тандалган баптар)

Минусин коргон маданиятынын аякташы менен енисейлик коомдоштуктардын тарыхый өнүгүшүнүн жаңы этабы башталат. Минусин коргон маданиятынын көрүстөндөрүндө чагылдырылган мүлк жагындагы теңсиздиктин күчөшү, мал чарбачылыгынын өнүгүшү жана колодон куюп, буюм жасоого адистешкен кол өнөрчүлөрдүн бөлүнүп чыгышы, алмашуунун өнүгүшү – мына ушулардын бардыгы уруулук түзүлүштүн негизи болгон жамааттык эмгектин жоюлушуна алып келди. Уруунун ролунун жоюлушу менен бирге, албетте, анын атрибуттары да жок болду.

Баарынан мурда, турмуштан эндогамия, б.а., башка уруулардын адамдары менен никелешүүгө тыюу салынган салт жок болду. Малды кайтарууга байланыштуу келип чыккан согуштардын күч алышы, согуш туткундарынын, алардын ичинде күндөрдүн сөзсүз түрдө пайда болушу ар түрдүү расалык типтердин, ошондой эле тилдердин, маданияттын жана ушу сыяктуулардын аралашуусуна өбөлгө түздү. Биз тараптан жогоруда изилденген бир кыйла байыркы мезгилдерден бери өнүгүп, күч алып өсүп отурган алмашуу, асыресе, Борбор Азияда, б.а., карасук доорунан бери енисейликтер байланышта болуп келген аймактардагы тийиштүү саясий конъюнктуралар бул аралашуу процессин тездетүүгө таасирин тийгизип, Енисей калкынын этностук курамында кескин өзгөрүүлөрдү пайда кылган.

Мындай жагымдуу таасири болгон жагдай-шарттарга, баарынан мурда, гуннулар¹, андан кийин сяньби уруулук союзунун ролун жана анын енисейлик уруулар менен өз ара мамилелерин көрсөтүүгө болот. Биз дал ушул уруулар союзунун тарыхы аркылуу «кыргыз» деген аталыш менен алгачкы ирет таанышып отурабыз.

Өткөн бапта биз кыргыз урууларынын келип чыгышына негиз болгон Жогорку Енисейдеги мал багып өстүрүүчү уруулардын пайда болушунун жана өнүгүшүнүн этаптарын карап чыккан элек. Азыр болсо, бизге кыргыз деген этноним алда канча мурда эскерилген жазма булактарга көңүл бурмакчыбыз.

«Кыргыз» этнониминин алда канча байыркы мезгилдеги эскерилиши, биз жогоруда көрсөткөндөй, кытай тексти Шицзиде, анын гуннулардын шанүйү Мао-Тундун жортуулу жөнүндө айтылган бөлүгүндө учурайт. Текстте мындай деп айтылат: «... андан кийин алар (гуннулар) түндүктө Хуньюй, Цзюй-ши, Динлин, Гэгунь жана Цайли ээликтерин баш ийдирди. Ошондуктан гунну аксакалдары (дачэнь) менен жакшылары (Гуй-жэнь) шанүй Мао-Тунга багынышып, аны акылман деп табышты²». Андан ары мындай делинет: «...ошол учурда» (201-ж. көрсөтүлөт) жана андан ары биздин темабызга тиешеси жок окуялар жөнүндө баяндалат. Жогоруда келтирилген үзүндүнүн Шицзи текстинде алган ордуна караганда окуя 201-жылы болгон деп белгиленүүгө тийиш. Бул адабиятта да орун алып, «кыргыз» термининин «гэгунь» формасында эң байыркы мезгилдеги эскерилиши б.з.ч. 201-ж. таандык деп эсептөө кабыл алынган. Бирок бул анчалык так эмес. Текстте дата окуя баяндалгандан кийин коюлган жана ал кийин гуннулардын Түндүк Кытайдын чектеринде жүргүзгөн аракеттери менен байланышкан. Эгер ушундай болсо, анда окуянын дал 201-ж. орун алганына толук ишеним жок. Эгерде ал окуянын 201-жылга тиешеси жок болсо, анда, ал эң болбогондо 209-жылдан кийин орун алышы мүмкүн, анткени биз азыр талдап жаткан темадан мурдагы окуялардын датасы 209-ж. менен белгиленген. Ошондуктан, кыргыздар жөнүндөгү эң алгачкы эскерүү б.з.ч. 209-жылдан кийинки мезгилге таандык деп айтса болчудай.

Эми арасында кытай транскрипциясындагы «кыргыз» эскерилген беш этнонимди талдоого өтөлү.

¹ Гуннулар жөнүндө адабияттар өтө көп. Кара: К. Иностранцев. Хунну и Гунну. ЛИЖВЯ, ТТС, Л., 1926; McGovern. The Early Empires of Central Asia... (Биздин рецензиябыз менен салышт.: ВДИ, № 3–4, 1940). Азыркы учурда Ленинград университетинин эмгектеринде биздин «Очерк истории гуннов» деген эмгегибиз басылууда, анда, атап айтканда, ушул маселе боюнча бүт бардык негизги адабият берилген. (Бул эмгек 1951-ж. жарыкка чыккан.)

² Шицзи. гл. 110, л 10. Цяньханьшү. гл. 84а, л. 86. Мында этнонимдер башкачараак транскрипцияда берилген, алардан көрүнүп тургандай Цайли деп аталган акыркы уруу – Синли, тагыраак Лунсинли деп башкача окулат. Комментатор Янь Шы-гу: «Бул беш чакан ээликтердин аталыштары» – деп жазат.

Хуньуй уруулары, сыягы, Түндүк Монголиянын, а мүмкүн Забайкальенин тургундары болсо керек. Алсак, алар кийинчерээк хунь (мунун хуньуй менен байланыштуу экенинде шек жок) формасында гуннулар бирикмесинин түпкү урууларынын бири катарында эскерилет¹.

Цзюй-ши этнонимин талдоо көрсөткөндөй, бул аталыш жазылган иероглифтер байыркы учурда «кыйчак»² деп окулган, бул «кыпчак» деген түрк этнониминин кытайча транскрипциясы экени шексиз. Ал кезде байыркы кыпчактар, калыбы, Енисейден алыс эмес аймакта, мүмкүн, Алтайда турушса керек. Алардын өң-түспөлүнүн байыркы кыргыздарга окшоштукка ээ болгону кокустук эместир; бул өң-түспөл орто кылым авторлорун дайыма кызыктырып келген.

Текстен көрүнүп тургандай, бул урууларга жакын жерде жашаган синли (цайли) урууларынын абалы таптакыр белгисиз. Бизге Забайкалье аймагында, ошол доордо жашаган уруулар жөнүндө башка бир кытай булактарынан белгилүү болгондуктан, алар менен бирге Батыш Алтай уруулары да болгон, мүмкүн, алар Эртиш бойлорун мекендеп турушса керек деп болжолдоо туура болор эле.

Динлин жана гэгунь деген дагы бир эки уруу аталыштарын талдоого өтөлү. «Динлин» аталышынан кытайлар кайсы элди билишкен деген суроого жогоруда жарым-жартылай токтолуп өткөнбүз. Сыягы, сөз енисейлик уруулар да ичине кирген бүткүл түндүк уруулары жөнүндө болуп жатса керек³. Енисейлик уруулардын ичинен бул жерде гэгунь же цзянь-кунь гана аталган. Бул аталыш Енисей менен Орхон дарыяларынын байыркы аталыштарынын транскрипциясы болуп саналат.

Бул уруунун Енисейдин жогорку тарабында орун алганы айдан ачык көрүнүп турат, б.а., енисейлик уруулардын ичинен алар бир кыйла түштүгүрөөктө жашаган, демек, гуннуларга бир кыйла жакын жайгашып, аларга тааныш болгон. Ал гана эмес, ошол эле кытай булактарынан белгилүү болгондой, «гэгунь» деген ат менен, сыягы, бүткүл түштүк динлин уруулары түшүнүлсө керек. Бул жөнүндө кийинки бир кызыктуу факт айгинелеп турат.

Б.з.ч. 99-ж. гунну шанүйү (беги) Цзюй Ди-хэу кытай колун талкалап, кытай кол башчысы Аи Аинди туткундап алат. Ага мунапыс берип, «шанүй Ли Линге тийиштүү урмат-сый көрсөтүп, аны өзүнүн кызына үйлөндүрөт»⁵. Башка бир кытай булагындагы маалыматка

¹ Хуньуй жөнүндө кара: Шицзи, гл. 110. Хуньуй – Борбор Азиянын Байыркы көчмөн урууларынын синоними, жун менен бирдей. Хуньуй (кийин Хунь) жөнүндө кара: Таиш; И. Бичурин. Собрание сведений..., ч. I, стр. 17.

² Байыркы айтылышы төмөнкү сөздүк боюнча калыбына келтирилди, кара: В. Карлген. Analytic dictionary of Chinese and Sino-Japanese. Paris. 1923.

³ Динлиндер жөнүндөгү маселенин адабиятына берилген маалыматты кара: Г. Грумм-Гржимайло. Белокурова раса в Средней Азии.

⁵ Цзяньханьшу, гл. 96а; И. Бичурин. Собрание сведений..., ч. 1, стр. 51.

караганда Хакас деп айтылган кыргыздардын аймагын ээликке берет¹. Хакас жериндеги Ли Лин жашап турган жайдын так орду жөнүндө ошол учурда Ли Линге келип жолугуп кеткен анын досу Соу-вунун айтканына караганда ал Бэйхэй² көлүнүн жээгинде жашап турган. Бэйхэй бул Байкал көлүнүн кытайча аталышынын эле дал өзү, которгондо «Түндүк деңизи» дегенди билдирет.

Төмөндө, биз кийин кыргыз мамлекетинин чек аралары жөнүндө сөз кылганыбызда кыргыз мамлекетинин эң четки чыгыш чек арасы Байкалга жетип турганын билдирген фактыга туш болобуз.

Жогоруда айтылгандардан мындайча жыйынтыкка келүүгө болот, сыягы, Жогорку Енисейден тартып, Тувадан Байкалга чейинки аймакты кыргыз уруулары жердеген, ал эми алардын түндүгүндө динлиндер жайгашкан. Азыр эле биз эскерип кеткен гэгундар динлиндер сыяктуу эле гуннулар тарабынан каратылып, бул саясый окуянын натыйжасында бир кыйла кызык этностук процесстер болуп өткөн. Гэгундардын гуннулар менен байланыш-алакаларынын күч алышы табигый түрдө эндогамиянын бузулушуна алып келген; бул болсо этностук жактан ар түрдүү болгон уруулардын өкүлдүгүнүн ортосунда никелешүүгө мүмкүнчүлүк ачкан. Натыйжада бул эки башка типтеги уруулардын аралашуусуна алып келген; бул аралашуу жөнүндө кытай булактарында мындай бир кызыктуу кабар жазылып калган. Ал булактарда VI–IX кылымдардагы кыргыздар жөнүндө сөз болот. «Адамдары жалпысынан бойлуу келет, чачы сары, кызгылт жүздүү, көк көз. Кара чач жакшы жышаан катары эсептелбейт, ал эми кой кара көздүүлөр Ли Линдин тукумдары деп эсептелинет»³.

Бул келтирилген үзүндү өтө кызык. Эгерде «кара чач жакшылыктын белгиси катары эсептелбесе..., анда эндогамия жөнүндөгү эски түшүнүктөр, сыягы, өз маанисин али жогото элек болсо керек. Ал эми кой көздүүлөрдүн Ли Линдин тукумдары деп аталганы да кызык. Уламыштарга караганда, кытайлар байыркы кыргыздардын расалык тибинин өзгөрүшүн Ли Лин менен байланыштырышат, ал эми чындыгында, сөз гэгундардын Борбор Азия уруулары менен жапырт аралашуусу жөнүндө бара жатат.

Келтирилген фактылардан көрүнүп тургандай, гэгундар башка уруулар менен аралашканга чейин эң болбоду дегенде, раса жагынан динлиндерге таандык болгон жана биз жогоруда көрсөткөндөй

¹ Таншу; И. Бичурин. Собрание сведений..., ч. 1, стр. 51.

² Цзяньханышу, гл. 96а.

³ Таншу; И. Бичурин. Собрание сведений..., ч. 1, стр. 443. Кыргыздар жөнүндө ушуга окшош маалыматты автору белгисиз Худуд ал-Алам (X к.) жана XI к. автору Гардизи да берет.

(I бапты кара) маданияты жагынан алардан айырмаланган эмес. Бирок б.з.ч. III к. аягы ченде алар динлиндерден айырмаланып, башка этнонимди алып жүргөн, демек, ошол маалда алар жалпы динлин уруулар союзунун курамындагы өз алдынча уруу болгон.

Кыргыз тибби гуннулар менен байланыша баштагандан тарта динлин урууларынын калган массаларынан улам кескинирээк түрдө айырмалана баштайт. Алмашылып жаткан замандар чегинде, сыягы, кыргыз урууларынын динлин субстратынан олуттуу түрдө бөлүнүү процесси жүрсө керек.

Кытай булактары тарабынан белгиленген бул процесс материалдык маданияттын эстеликтери боюнча, атап айтканда, минусиндик коргон маданиятынын андан ары өнүгүшү б.з.ч. II кылымга жана б.з. I–II кылымдарына таандык болгон таштык маданий этабынын материалдары боюнча бир кыйла толук изилдениши мүмкүн¹.

Бул эстеликтер ошол мезгилдеги кыргыздардын маданиятынан кабар бере алары анык. Таш доорунун өтмө этабынын эстеликтеринин үстү дээрлик байкалбаган чуңкурларга жалгыздан көмүлгөн чоң көрүстөндөрдөн турат. Көр 1,5 метрден 4 метрге чейинки тереңдикте казылып, ички беттери устундар же тактайлар менен капталып, кээде таманына да тактай төшөлгөн. Көрдө адатта бир гана адамдын жасаты коюлган, бирок кээде бир эле көрдө көмүлгөндөрдүн саны үчкө жетет.

Бетине гипстен беткап жабылып, мумияга айлантип, катырылган өлүктөр көп кездеше турган көрлөр таш доору этабынын мүнөздүү өзгөчөлүгү болуп саналат². Беткаптар көп учурда боёлгон. Жасаттын жанында териден, куурайдан жана кездемеден, көп учурда кытай шайысынан жасалган куурчактар жатат. Бул жерде жасоо ыгы боюнча минусиндик коргон маданиятына таандык карапаларга окшогон, бирок мурда белгисиз болгон, арка (догоо) жана буралма (эшилме) түрүндөгү оймо-чиймелер менен кооздолгон карапалар коюлган; мында жыгачтан жасалган буюмдардын көптүгү өтө мүнөздүү көрүнүш, булар таш доорунун тибиндеги Оглахты деп аталган алда канча ири көрүстөндөрдө өзгөчө көп учурайт³. Аталган көрүстөндөрдүн материалдары боюнча байыркы кыргыздардын турмуш-тиричилигинин айрым бир үлгүлөрүн калыбына келтирсе болот.

Бул доордо дыйканчылык бир кыйла өнүгүүгө жетишет. Бирок отурукташкан чарба менен катар жашоосун улантып жаткан мал чар-

¹ Теплоухов С. Опыт классификации..., стр. 50; Г. Сосновский. История СССР..., ч. II, стр. 413.

² Теплоухов С. Опыт классификации..., стр. 51; С. Киселев. Маски из древнейших Чаатас. Известия гос музея им. Мартянова, № 1, Минусинск, 1935.

³ Сосновский Г. О находках Оглахтинского могильника. ПИМК, 1933, №7–8.

бачылыгы да өз маанисин жоготкон эмес. Адамдардын отурукташып жашагандыгын кеңири аймакты камтыган көрүстөндөр далилдейт, бул болсо адамдардын ал жерде узак мезгил бою жашап турганын билдирет; ошондой эле буга жыгач үйлөргө окшоштурулуп бейиттин ички беттеринин жыгач устундар менен капталганы, таруунун даны менен темир кетмендердин көптүгү айгине боло алат.

Мал чарбачылыгында мурдагыдай эле койлор басымдуулук кылган. Эмгек куралдарын, асем буюмдарды жана башка ар түрдүү турмуш-тиричиликке керектүү нерселерди жасоодо темир кеңири колдонулуп калган. Мында темир үзөңгүлөрдүн пайда болгонун жана темир жоо-жарактардын кеңири тараганын белгилөө өтө маанилүү. Мындан башка да жыгачтан, териден, жүндөн жасалган көптөгөн буюмдардан, чеберлик менен жасалган беткаптардан жана башкалардан кол өнөрчүлүгүнүн жакшы өнүккөнү жетишерлик даана байкалат.

Алмашуу да орун алган, ал, сыягы, эми дайыма жүрүп турса керек, муну кытай күзгүлөрүнүн, тыйындарынын жана айрыкча, кездемелеринин табылгалары далилдеп турат.

Ушул жердеги, ошондой эле кийинчерээктеги, б.з. III–V к. көрүстөндөрдөн табылган өлүктүн бетине кийгизилген беткаптар өтө кызыгууну туудурду; бул беткаптар өлгөн адамдын портретин сактап калууга жасалган аракет болсо керек. Эгерде мурдагы беткаптар өлүктүн бетине чапталып жасалып, андан кийин кийгизилип коюлган болсо, кийинчерээктеги бюст түрүндөгү беткаптар өзүнчө жасалып, андан кийин постаменттерге коюлган.

Беткаптарды изилдеп-үйрөнүүдө бир кызыктай көрүнүштөрдү байкадык. Эгерде алгачкы учурда жасалган беткаптар түсү жана беттин түзүлүшү боюнча алганда ак жуумал жана соку баш тибинде беткаптар болуп чыкса; афанасьев көрүстөндөрүнөн тартып Минусин көрүстөндөрүнүн краниологиялык материалдарына бүт жана толугу менен окшош экени аныкталды, б.а., динлин тибин көрсөттү; ал эми алда канча кечирээктеги көрүстөндөрдөн табылган беткаптардыкы жалпак мурун, чалыр көз, түсү бозомук болуп чыкты. Булардан башка да, эгер ушинтип айтууга мүмкүн болсо аралаш, гунн-динлин тибиндеги беткаптар да табылды¹.

Таш доорунун материалдары боюнча байкалган бул фактылардан биз ар түрдүү (эч болбогондо, эки) расалык типтин аралашып, сиңишүү процессин көрүп турабыз. Бул аралашуу процесси Енисей аймагына борбор азиялык уруулардын келишине жана алар аркылуу

¹ Киселев С. Көрс. чыг., кара: стр.5.

бул жакка Кытай маданияттын киришине байланыштуу болгону талашсыз. Гуннулар менен бир катар, сыягы, б.з. алгачкы кылымдарында бул тарапка сянбилер да келишсе керек¹. Сянбилердин келишин биз, биринчиден, ошол эстеликтер жашап турган мезгилге, экинчиден, сыртынан караганда анчалык байкала бербеген бир фактыга таянып аныктадык. Оглахты көрүстөнүнөн аялдар менен эркектердин өрүлгөн чачтары табылган².

Чачты өрүп коюу салтын Борбор Азияда сянбилер гана колдоношкан, кийин бул салт Кытайга өткөн. Сянбилер түндүк тарапка 147–156-жж. аралыгында, алардын жол башчысы Таньшихуай гуннулардын аймагына кирип барууга аракеттенген «динлиндердин жолун тосуп, токтоткон» учур ченде келишсе керек; гуннулардын Монголиядагы бийлиги кулап, кийин аларды сянбилер талкалагандан соң ал жер ээн калган болучу³.

Адамдын башынан кесилип алынган мындай өрмө чачтар Ноин-Улин көрүстөнүндө (шанүй көрү – №6 бейит коргон) табылган; алар гуннуларга көз каранды болгон сянбилер тарабынан тартуу иретинде берилген чачтар болсо керек.

Оглахты көрүстөнүндө табылган өрмө чачтар, сыягы, енисейлик уруулардын сянбилер менен түздөн-түз кагылышуусунан кийин алып келинсе керек, анткени гуннулар чачтарын өрүшкөн эмес. Ал эми бул эпизод, биз жогоруда көрсөткөндөй, б.з. 1-жүз жылдыгынын орто чендерине туура келет. Мүмкүн, Оглахты көрүстөнүн да дал ушул мезгилге таандык кылса болор.

Гуннулардын, андан кийин сянби урууларынын байыркы кыргыздардын өлкөсүнө басып киришинин натыйжасында түндүктө, Ачинск-Красноярск аймагында кечирээк минусин коргондор, пайда болгон деп эсептесе болот⁴.

Динлин урууларынын бир бөлүгү түштүк урууларынын кысымы астында түндүккө сүрүлүүгө аргасыз болгону толук табигый нерсе. Кыргыздар болсо өз жеринде кала берген, анткени бир нече кылым кийинчерээк биз Енисейден жана атүгүл кыйла түштүктө, Тувадан алардын эстеликтерин жолуктурабыз. Алар өз мекенин таштап кетишпей, борбор азиялык мамлекеттердин системасына кирип калганы анык. Мунун натыйжасында өзүлөрүнүн алгачкы расалык

¹ Саньгочжи; И. Бичурин. Собрание сведений..., ч. 1, стр. 169.

² Сосновский Г. О находках Оглахтинского могильника. ПИМК, 7-8, 1933.

³ Саньгочжи; И. Бичурин. Собрание сведений..., ч. 1, стр. 169.

⁴ Кара: В. Карцев. Ладейское и Ермолаевское городища. Жыйнак «В честь Гордцова». Труды РАНИОН, IV, 1928.

тибин жоготуп, өз маданиятынын мүнөзүн өзгөртүшкөн. Бул гипс беткаптар жана таш доорунун көрүстөндөрүндөгү, атап айтканда, Оглахты көрүстөнүндөгү табылгалар менен далилденип турат.

Ал эми түндүккө ооп кетишкен динлиндер болсо мындай аралашууга кабылган эмес, алардын этногенези башка нук менен жүргөн, буга Сибирь элдеринин ичинен динлиндердин белгилерин баарынан көбүрөөк сактап калышкан енисейлик остяктар далил боло алат¹.

Цянь-кундардын борбор азиялык уруулар – гуннулар жана сяньбилер менен аралашуу процессинде кыргыз түрк уруулары биротоло калыптанып бүтөт.

Негизинен, Оглахты көрүстөнүнүн материалдары боюнча белгилүү болгон таш доорунун өткөөл этабынын эстеликтеринин, кантсе да мурдагы, минусиндик коргон маданияты менен байланышы аз. Оглахты көрүстөнүнүн маданияты – кийинки тагар маданиятынын өнүгүшүнүн базасында эмес, өзгөчө шарттардын натыйжасында пайда болгон, бул өзгөчөлүктөр жөнүндө жогоруда белгилегенбиз. Ошол эле убакта кийинки тагар маданиятынын өнүгүү багытын алгачкы чаатастардын таш коргондору түздөн-түз улантып отурган. Мында VI–X кк. кыргыз мезгилинин бейит коргондору алгачкы чаатастар менен байланыштуу болгондой көрдүн конструкциясы, буюм-тайымдары, карапалары – бүт баары тагар маданияты менен түздөн-түз генетикалык байланышта турат².

Таш доорунун көрүстөндөрү сыяктуу эле, чаатастарда кытай маданиятынын таасиринин изи байкалат, анда Оглахты көрүстөнүндөгүдөй эле моңголоид тиби басымдуулук кылган, аралаш антропологиялык типтин белгилери бар беткаптар учурайт³. Оглахтыдагыдай эле, мында да эркектер менен аялдардын өлүктөрүнүн өрүлгөн чачтары бар, ал эми башка бир көрдө өрүлгөн чачы бар эркектин жыгачтан жасалган статускасы табылган⁴.

Кийинки чаатастардын тагар маданияты менен жакындыгы жана бул бейит коргондорду инвентарлар гана Оглахты көрүстөнү менен окшоштугу кийинки чаатастар борбор азиялык маданияттын таасири астында турган жергиликтүү калктын эстеликтери болуп саналат деп болжолдоого мүмкүндүк берет. Оглахты көрүстөнү жана жалпы

¹ Киселев С. Разложение рода и феодализм на Енисее. Известия ГАИМК, 65, стр. 26.

² Евтюхова А.А. К вопросу о каменных курганах на среднем Енисее. ТГИМ, вып. 8, 1938, стр. 111 ж.к.б.

³ Киселев С. Саяно-алтайская археологическая экспедиция в 1938 г. ВДИ, №1, 1939, стр. 252 ж.к.б.

⁴ Киселев С. Көрс. чыг., 254-б.

эле таш доору тибиндеги эстеликтер, сыягы, ошол эле мезгилдеги, бирок башка жактан ооп келген калкка, ошол маалда жергиликтүү калк менен байланыша баштаган сянбилерге таандык экендигине ыктайт. Мына ушул процесстин натыйжасында түркий этностук тип болгон байыркы кыргыздар келип чыккан динлиндер менен моңгол калкынын аргындашуусун айгинелеген аралаш антропологиялык тип пайда болгон¹.

Бизде бул аралашуунун тарыхы боюнча маалыматтар аз, бирок бул маселе боюнча б.з.ч. I к. үчүн аздыр-көптүр конкреттүү материалдар бар. Алар байыркы кыргыз урууларынын Түндүк Кыргызстандын аймагы менен болгон байланыштарынын тарыхы боюнча алгачкы материалдар болгондуктан ого бетер маанилүү.

Б.з.ч. 49-ж. түндүк гуннулардын шанүйү Чжи-Чжи Кытайга кызмат кылуудан баш тартып, өзүнүн кошуундары менен түндүктөгү бир катар урууларга, алардын ичинде усундарга каршы жортуул баштап, аларды өз кол алдына бириктирүүнү көздөйт².

Кытай булактарынын маалыматына караганда, усундарга каршы жортуул Чжи-Чжи шанүйдүн элчисин өлтүрүп, болгондо да анын башын кесип алып, кытай акимине берип жиберилгенине байланыштуу болгон. Шанүй Чжи-Чжинин элчиси усундардын кенже гунмосу (жол башчысы) Уцзютка аскердик союз түзүү жөнүндөгү сунуш тапшырууга тийиш болучу³.

Усундардын 8 миң атчан аскери Чжи-Чжи тарабынан талкаланат. Усундарды кыйраткан соң Чжи-Чжи колун түндүккө (б.а., Тянь-Шандан түндүк тарапка) буруп, Уге (угрлар, уйгур⁴) урууларын талкалап багындырат. Чжи-Чжи өзүнүн жортуулун динлиндер менен согушуп, аларды кыйратуу менен аяктайт. Чжи-Чжинин согуштук ийгиликтери өз бийлиги астына уге, гэгунь жана динлин аскерлерин бириктирген түндүк гуннулардын согуштук кубаттуулугун чыңдайт. Мына ушундан кийин гана түндүк гуннулар усундарга каршы жортуулдарын улантат.

Чжи-Чжи өзүнүн ордосун цзянь-кунь урууларынын ичине жайгаштырат; ошол кездеги кытай булагында белгиленген координат боюнча, бул ордо шанүйдүн ордосунан (шанүйлөрдүн Моңголиядагы,

¹ Киселев С. Разложение рода и феодализм на Енисее, стр. 25 ж. к. б., ошонуку эле. Маски из древнейших чаатас Минусинск, 1935.

² Бернштам А.Н. Из истории гуннов I в. до н.э. (Хуханье и Чжи-Чжи шаньюй). СВ, т. 1, 1940.

³ Кара. Цяньханьшу, гл 86 б. И. Бичурин. Собрание сведений ..., ч. 1, стр. 76.

⁴ F. Hirth. Über die Wolga-Hunnen und Hiung-Nu. SKAW zu Munchen, 1889 г. Bd. II. Н. II.

Хангай аймагындагы ордосу айтылып жатат) 7000 ли батышта (муну түндүк-батыш деп түшүнүү керек) жана чеши урууларынан 5000 ли түндүк тарапта жайгашкан (Чеши – азыркы Синьцзяндын чыгыш бөлүгү)¹. Бул координаттар Енисейге эмес, андан бир кыйла батышыраак чөлкөмгө алып келет. Чжи-Чжи өз ордосун негиздеген цзянь-кунь урууларынын жашаган жерин аныктоо үчүн анын жортуулу учурунда басып өткөн жолун талдап көрөлү.

Усундарды талкалагандан кийин Чжи-Чжи түндүк тарапка жөнөйт. Бул демек, анын Түндүк Кыргызстандан Балхаш тарапка жөнөп, ал жерде угелерди талкалаганын билдирет. Сыягы, угелер Иле өрөөнүндө, Иле же Жунгар Ала-Тоосунда жашап турушса керек. Чжи-Чжи уге урууларынын батышындагы цзянь-кунь аскерлерин да талкалайт². Мында Енисей жөнүндө эч кандай сөз болушу мүмкүн эмес экендиги айдан ачык көрүнүп турат. Бул жерде, чынында Балхаштын түндүк бойлору жөнүндө сөз болуп жатса керек. Чжи-Чжи өзүнүн жортуулунун аягында согушкан динлиндер деп аталган уруулар динлиндер эмес, ошол аймакты мекендеген түндүк уруулары болсо керек, анткени кытайлар жалпы эле түндүктөгү бардык урууларды динлиндер деп аташкан. Бирок дегинкисинде, сөз Тянь-Шанды жана анын тоо тармактарын карай созулуп жаткан аймактарда жашаган кыргыздардын бир бөлүгү жөнүндө болуп жатат. Дал ушул батыштагы цзянь-кундардын ичинде Чжи-Чжи өзүнүн ордосун орноткон.

Ал ушул жерден түштүктү көздөй, усундарга каршы экинчи жортуулун баштайт³. Каңгүй уруулар союзунун чет жакаларында тынчтыкты камсыз кылуу максатында Талас суусун жиреп кирет. Каңгүйлөр өзүлөрүнүн ээлиги менен усундардын ээлигинин аралыгында буфер түзүү максатында Чжи-Чжи башында турган түндүк гуннуларды чакырат⁴. Дагы бир фактыга көңүл буруп көрөлү. Каңгүйлөр Чжи-Чжиге, анын цзянь-кундардын ичиндеги ордосуна элчилерин жиберип, жардам көрсөтүүнү суранышканда, ал макулдугун берет да, «өзүнүн аскерлери менен батышка, каңгүйлөрдүн жерине жөнөйт»⁵. Ошентип шанүй Чжи-Чжи чыгыштагы цзянь-кундардан чыгып кетип баратып, жолдо усундарга кол салат. Бул

¹ Цяньханьшу, гл 846, л. 5а; И. Бичурин. Собрание сведений..., ч. 1, стр. 77.

² Цяньханьшу, гл 496, л. 56; И. Бичурин. Собрание сведений..., ч. 1, стр. 77.

³ Бул сюжет биринчи жолу биздин төмөнкү эмгегибизде талданган. «Археологический очерк Северной Киргизии. Фрунзе, 1941, стр. 48 ж. к.б.

⁴ Цяньханьшу, гл 94, л. 7а; И. Бичурин. Собрание сведений..., ч. 1, стр. 77.

⁵ Цяньханьшу, гл 966; И. Бичурин. Собрание сведений..., ч. 1, стр. 79–80.

цзянь-кундардан усундарга карай жортуулда байыркы кыргыз уруулары да анын аскерлеринин курамында болгондугун жана алар түндүк Тянь-Шандын тоо этектерине жана Талас суусуна чейин жетишкенин ырастап турат. Бул жортуул б.з.ч. 47–46-жж. кышында болгон.

Ушундан кийин жогорку Талас шанүй Чжи-Чжинин ордосу болуп калат; ушул жерде ал б.з.ч. 36-ж. кытай кол башчылары Чэнь Тань жана Гань Янь-шоу тарабынан талкаланат¹. Талас өрөөнүндөгү катакомбаларда өлүктү көмүүдөгү өзгөчөлүктөр дал ушул окуялар менен байланыштуу. Ошентип, б.з.ч. 47-ж. цзянь-кунь урууларынын кайсы бир бөлүгү түндүк гуннулар менен бирге Тянь-Шандын аймагына келишинин эң алгачкы талашсыз датасы болуп саналат.

Бул окуялар цзянь-кундардын бир бөлүгүнүн батышта мекендеп жашап калышына себеп болгон, муну III к. ортосу ченге жакын мезгилге таандык кытай булагы Вэйлио да белгилейт². Вэйлионун бул маалыматы белгилүү кытай окумуштуусу Ма-Дуаньлиндин³ кытай энциклопедиясы Вэньсяньтункао тарабынан да кайталанып, окумуштуулардын арасында чоң талаш-тартыштарды туудурат; алардын бир бөлүгү бул маалыматты четке кагышса, экинчи бир бөлүгү туура деп табышат⁴. Ошондой болсо да, цзянь-кундардын бир бөлүгүнүн батыштан орун алгандыгынын эки башка булак тарабынан ырасталышы жана анын Ма Дуань-лин тарабынан кайталанышы кокустук эместир. Бул бири-бирине үндөш маалыматтарды б.з.ч. 47-ж. түндүк гуннулардын жортуулдарынын маршруттарын талдоодо көрсөтүлгөн фактылар менен айкалыштырганыбызда, бизге цзянь-кундардын Тянь-Шандын кайсы бир аймагында орун алгандыгын так болжолдоого мүмкүндүк берет. Саягы, алар б.з.ч. I к. гана эмес, III кылымда жашап турушса керек, анткени Цяньханьшудан өз алдынча турган булак болгон Вэйлио кайрадан батыштагы цзянь-кундар жөнүндө кабарлайт.

Келтирилген фактылар кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы үчүн эки маанилүү корутунду чыгарууга мүмкүндүк берет. Биринчи корутунду төмөнкүдөн турат: кытай жылнаамаларынын

¹ Цяньханьшу. гл. 70, л. 9а; J.De Groot. Die Hummen der vorchristlichen Zeit. Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens. Berlin-Leipzig. 1921–1926, т. 1, стр. 229–234.

² Ed. Chavannes. Les pays d'Occident d'après le Wei-Lio. – Toyng Pao, ser 2, т. VI. Leydes, 1905.

³ Вэньсяньтункао, 339, л. 5а.

⁴ Ed. Chavannes. Көрс. чыг. F. Hirth. Nachworte zur Inschrift der Tonjuquq. – Radloff, АТИМ. В. Бартольд. Киргизы. Фрунзе, 1927.

маалыматтары цзянь-кундардын өз айлана-чөйрөсүндөгү уруулар менен гана эмес, ошондой эле түндүк гуннулар менен да аралашканын конкреттүү сүрөттөйт. Экинчи корутунду ошол эле фактылардын негизинде келип чыгып, байыркы кыргыздардын эки бутакка бөлүнүп кеткендигин, алардын бир бөлүгү (көпчүлүк бөлүгү) Енисейде калып (бул бөлүктүн базасында VI–X к. кыргыз мамлекети келип чыккан), экинчиси – Тянь-Шань аймагында отурукташып, азыркы Кыргызстандын аймагын биринчи жолу мекендеген бөлүгүн түзгөнүн ишенимдүү көрсөтүп турат.

Экинчи корутундунун, – буга биз төмөндө дагы бир аз кайрылабыз, – кыргыз элинин Ата Мекени болгон Кыргызстандын тарыхы үчүн чоң мааниси бар. Бул корутунду Тянь-Шань менен Енисей кыргыздарынын ортосунда болуп турган тынымсыз байланыштарды ырастайт; бул байланыш жөнүндө кийинки баптарда токтолмокчубуз.

Енисейге кайрадан кайрылып, төмөнкүдөй корутундуга келүүгө болот. Б.з.ч. III к.б.з. II к. бою, гуннулар менен сянбилер доорунда түпкү теги динлиндик болгон цзянь-кунь урууларынын түштүк бөлүгү борбор азиялык уруулар менен аралашып, мунун натыйжасында алардын маданиятында, расалык тибинде, ошондой эле тилинде да олуттуу өзгөрүүлөр болгон, бул өзгөрүүлөр акыр аягында VI к. карата енисейлик кыргыздардын түрк урууларынын келип чыгышына алып келди.

Ушуну менен кыргыздардын этногенезинин биринчи этабы аяктайт.

КЫРГЫЗ ЭЛДҮҮЛҮГҮНҮН КУРАЛЫП, ТҮЗҮЛҮШҮ

Бул бап IX кылымды кошо эсептегенде ага чейинки кыргыз этногенез тарыхынын негизги урунттуу учурларын белгилөө жана кыргыздардын курамына кирген түркий тилдүү уруулар жөнүндө алгачкы тарыхый даректерде чагылдырылган мезгилден бери тарта кыргыз элинин түзүлүү процессин иликтөө аракети болуп саналат.

СССР элдеринин тарыхында өзгөчө мааниге ээ болгон Чыгыш элдеринин, алардын ичинде кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхынын этногенез маселелери, тилекке каршы, биздин илимий адабиятыбызда начар иштелген.

Бул процесстин конкреттүү гана эмес, жалпы маселелери да тийиштүү түрдө баяндалып жазыла элек. Бул проблемага арнал-

ган изилдөөлөрдө алгачкы таптык коомдун доорундагы этностук түзүлүштөр жөнүндөгү маселе иш жүзүндө жок. Бирок айтылган доордогу этностук түзүлүштөр, бир жагынан, мурдагы уруулардан, а түгүл уруулар бирикмелеринен, экинчи жагынан, улуттан айырмасы бар экени талашсыз. Аймактык бир бүтүндүк жана жалпы тил менен мүнөздөлө турган бул этностук категория – эл таптык карама-каршылыктардын өнүгүшүнө карабастан али да күчүндө турган уруулук түзүлүштүн калдыктары жана уруулук айырмачылыктар орун алган ошол доордо мамлекеттин түзүлүшү менен байланыштуу.

Бир сөз менен айтканда, «эл» деген этностук түзүлүш мамлекеттин пайда болушунун курамдык элементи болуп саналат жана этностук жалпылык менен бир катар эле таптык карама-каршылыктын өнүгүшүн да өзүнө камтып турат.

Элди мамлекеттин келип чыгышы менен байланыштуу болгон өзгөчө этностук баскыч катарында ушундайча аныктоого Ф. Энгельстин Тезейдин реформасы жөнүндөгү айтканы түрткү берет. Тезейдин реформасы жөнүндө Ф. Энгельс мындай деп жазат: «Афинылыктар өзүлөрүнүн өнүгүшү жагынан Американын жергиликтүү калктарынын кимисинен болбосун алга озуп кетишти; кошуна жашаган уруулардын жөнөкөй бирикмесинин ордуна алар кошулуп, бир бүтүн элди түзүштү¹.

Ф. Энгельстин бул сөзүнөн көрүнүп тургандай, эл түшүнүгүн мында уруулардын жөнөкөй бирикмесине карама-каршы коёт жана өз кезегинде «эл» түшүнүгүн бир кыйла кийинки «улут» түзүлүшүнөн айырмалайт. Элдин пайда болушу бир катар уруулардын аралашып, аргындашуусунун жана мунун негизинде бардык уруулар үчүн бирдей мүнөздүү болгон жалпы көрүнүштөрдүн калыптанышы менен байланыштуу экени шексиз. Бул жалпы көрүнүштөр жаңы этностук түзүлүштүн – элдин атрибуттары (мүнөздүү белгилери) болуп саналат.

Уруу дегенибиз теги бир болгон адамдардын уюму жана ал эндогамдуу болот, эл дегенибиз туугандаштык байланыштарга негизделбейт, ал эми аны түзгөн уруулар эндогамдуу эмес.

Бул маселелерде биздин алдыбызга койгон проблемаларды чечүүгө жардам бере турган изилдөөлөр али жок.

Биз кыргыз элинин түзүлүшүнө байланыштуу болгон бардык маселелерди чагылдыра албайбыз. VI–X кк. «кыргыз» термини «түрк» термини сыяктуу эле «эл» түшүнүгүн берген термин катары белгилүү болгону мүнөздүү нерсе; ошол учурда кыргыз коомдоштугуна кирген уруулар башкача аталышкан. Ас, Balig, Kasdim жана

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Собр. соч., т. XVI, ч. 1, стр. 89.

башка урууларды эске түшүрөлүчү¹. Бул маселелерди жана gurguz терминин талдоону биз бул бапта карабайбыз, бул мындан аркы изилдөөлөрдүн милдети деп эсептейбиз². Азыр этногенездин башатын жана кыргыздардын этногенези жөнүндөгү маселени чечүүдө эске алына турган алардын социалдык-экономикалык жана саясий тарыхынын негизги урунттуу учурларын аныктап алуубуз зарыл.

Кыргыз элинин тарыхы байыркы, б.з.ч. II – б.з. V кылымдарындагы коомдук түзүлүштөр: гунну уруулар союзу жана сянбилер, ошондой эле VI–VIII кк. түрк кагандыгы менен тыгыз байланыштуу.

Биз бул жерде гуннулар менен жана сянбилердин варвардык типтеги коомдор болгондугун, ал эми түрк коому VI–VIII к.к. тапка чейинки мамилелердин чегинен өтүп (бул биздин бир катар эмгектерибизде жана атайын чыгып сүйлөгөн сөздөрүбүздө далилденген³) калгандыгын далилдеп отурбай эле бул бапта да ушул эле жоболорго таянарыбызды баса белгилеп кетүүгө тийишпиз.

Биз тараптан кабыл алынган доорго бөлүү усулуна ылайык, кыргыз коомунун тарыхы менен этнографиясы эки негизги этапка – гунну-сянби жана түрк этаптарына бөлүнөт.

Гунну доорундагы уруулук түзүлүш катарында кыргыздар, биринчиден, гуннулар жана сянбилер менен, экинчиден, динлиндер менен, үчүнчүдөн, усундар менен өз ара тыгыз мамиледе өнүккөн.

Байыркы гэгун-кыргыздар жөнүндөгү алгачкы маалыматтар, биз жогоруда көрсөткөндөй, болжол менен б.з.ч. 209–201-жж. таандык, ал кезде, кытай жылнаамасы боюнча, гуннулардын шанүйү Моде бир катар урууларды, алардын ичинде динлиндер менен гэгундарды басып алган⁴.

Таншунун хягастар жөнүндөгү бир кыйла кийинки мезгилдеги кабарында хягастар (байыркы гэгундар) динлиндер менен аралашып кеткени айтылат⁵, буга карама-каршы, гэгундар менен динлиндер

¹ W. Radloff. АТМ, стр. 424 ж.к.б.

² Z. Ligeti. Die Herkunft des Volksnamens Kirghis, Koros: Croma Archiv, T. 1, v. 5, 1925.

³ Мисалы, кара: К вопросу о социальном строе восточных гуннов. ПИДО, №9–10, 1935; Социально-экономический строй древнетурецкого общества VI–VIII вв. н.э. Турки в Монголии. ГАИМК, 1935 (Тезисы кандидатской диссертации); Гуннский могильник Ноин-Ула и его историко-археологическое значение. ИАН ООН, № 4, 1937. Очерк истории гуннов; Из истории гуннов I в. до н.э. СВ, № 1, 1940.

⁴ Бичурин И. Собрание сведений... ч. 1, стр. 17. Бул эскерүү Сымацянда бар, кийин Баньгу анын Цяньханьшусуна киргизилген. J.J. De Groot. Die Hunnen der vorchristlichen Zeit. Chinesische Erkunden zur Geschichte Asiens. Berlin – Leipzig, 1921–1926, стр. 61.

⁵ Бичурин И. Собрание сведений... ч. 1, стр. 443; Schort. Über die Achtenkirgizen. Abhandlungen KAW zu. Berlin. 1865, стр. 432.

жөнүндөгү бир аз мурдагы эскерүүлөрдө биз мындай көрүнүштү байкай албайбыз. Дагы бир мүнөздүү нерсе, динлиндер дайыма бир кыйла өз алдынча болгон жана гуннулар менен өз ара байланышкан уруулар катарында чыкса, ошол кезде хягастардын (гэгун) ээлиги, ошол эле кытай булактарынын маалыматы боюнча, «хуннулардын батыш аймагын түзгөн»¹.

Белгилүү болгондой, гуннулардын шанүйү Цзюй Ди-хэу туткундап алган кытай кол башчысы Ли Лин Хягас өлкөсүн ээликке алган (б.з.ч. I к.)².

Гэгундар жөнүндө б.з.ч. I к. биринчи жарымында да маалыматтар бар, анда гуннулардын түндүк ордосунун шанүйү Чжи-Чжи кайрадан гэгундар менен динлиндерди³ талкалайт, ал эми Таншунун хягастар жөнүндөгү кабарында, Чжи-Чжи өзүнүн ордосун динлиндердин ичине орнотот⁴.

Бул маалыматтарга караганда, гэгундар гуннулар менен тыгыз байланышта болуп, алардын түндүк-батыш чегин түзгөн жана динлиндер менен канаатташ турган.

Динлиндер жөнүндөгү маалыматтар дайыма гэгундар менен байланышып турат. Бирок толук эмес айрым маалыматтар көрсөтүп тургандай, көпчүлүк учурда, динлиндер гэгундар менен эмес, усундар жана сянбилер менен союзда болуп, гуннуларга каршы күрөшөт. Мисалы, ушундай жүрүштөрдүн учурунда, б.з.ч. I к. 70-жылдарында алар Хуанжи шанүйдүн жетекчилиги астында (72-ж.) гуннуларга кол салышып, көп сандагы малды олжолоп, адамдарды туткундап алышат⁵.

Ушундай эле көрүнүштөгү динлин жортуулдары б.з.ч. 63-ж. да орун алган, бул жолу алар бир нече ондогон миң адамды туткундап, айдап кетишкен⁶. Мына ушул жана ушуга окшогон маалыматтарга таянып, тарыхчы, динлиндердин белгилүү бир даражада өз алдынчалыгы бар болгону, мал чарбачылыгын өнүктүрүп, гуннулар менен болгон кагылышууларда алардын адамдарынан көп сандаган кулдарга ээ болушканы жөнүндө жыйынтык чыгара алат.

¹ Бичурин И. Собрание сведений..., ч. 1, стр. 443.

² Ли Лин жөнүндө кара: Margonlies. Le Kon-Wen Chinois. Paris, 1925, стр. 93-100, ошондой эле салышт: De Groot. Көрсөт. чыг, стр. 172.

³ Бичурин И. Собрание сведений... ч. 1, стр. 77. Кара: J. Marquart. Über das Volkstum der Komanen. Berlin, 1914, стр. 65. J. J. Marquart De Froot'тун котормосун пайдаланган жана бул гэгундар жөнүндөгү эң байыркы маалымат деп эсептеген. De Groot. Көрс. чыг, стр. 221.

⁴ Бичурин И. Собрание сведений..., ч. 1, стр. 443.

⁵ Бичурин И. Собрание сведений..., ч. 1, стр. 3; De Groot. Көрс. чыг., стр. 199-200.

⁶ Бичурин И. Собрание сведений, ч. 1, стр. 66; De Groot. Көрс. чыг., стр. 199-202.

Динлиндердин түндүктө, гэгундардын (динлиндер менен коңшу аймакта) батышта жайгашып, аймактык жактан так чектелип карама-каршы турушу аларды окшоштурууга мүмкүндүк бербейт¹. Бирок жазма булактардагы тарыхый фактылардан жана археологиялык материалдардан көрүнүп тургандай, динлин коомунун чарбасынын өнүгүшү аларда мал чарбачылыгын өнүктүрүү багыты боюнча жүргөн, б.а. ал тиби боюнча гуннулардын чарбасына жакын турган².

Гэгундардын түштүк-батышында усундар орун алып турган³. Усундар жөнүндөгү маалыматтар барып келип эле Модэ менен байланыштырылат; ал 176-ж. Кытай императоруна жиберген катында усундар гуннулар тарабынан талкалангандан кийин гунну аскерлеринин курамына кирип, «бир үйдү түзүштү» деп кабарлаган⁴.

Усундар жана алардын тарыхы төмөндө (VI бап) өзүнчө каралат, ал эми азыр болсо бардык гэгун, динлин жана усун урууларынын ичинен усундар гуннулар менен бир кыйла тыгыз байланышта болгонун белгилеп кетүү керек. Усундар да жогоруда эскерилген уруулардай эле көчмөн малчылар болгон жана гуннулардын тилин түшүнгөн.

К. Шираторинин изилдөөлөрү боюнча, усундар, кыязы, түркий тилдүү эл болсо керек⁵. Гэгундар (хягастар⁶) да түркий тилдүү болушкан. Бирок усундар динлиндердин тилин түшүнүшпөгөнүн өзүлөрү айтышат.

Ак саргыл усундар динлин уруулар тобуна кирген. Усундардын расалык тибин изилдөө, аларды түндүк («норд») расага таандык кылууга болбосун, алар памирдик-ферганалык расалык топ деп аталган

¹ Капа; Ed. Chavannes. Les pays d'Occident d'après Wei-Lio. T'oung Pao, ser. 11, vol. VI, 1905, стр. 560, эскертүү I; F. Hirth. Nachworte zur Inschrift des Tonjuquq. ATIM, 1889, стр. 41.

² Теплоухов С. Опыт классификации древних металлических культур Минусинского края. МЭ, т. IV, в. 2, А, 1929; С. Киселев. Разложение рода и феодализм на Енисее. Известия ГАИМК, в. 65, 1933.

³ De Groot. Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens, т. II. Berlin. – Leipzig. 1921 – 1926, стр. 7. Салышт. В. Бартольд. Рецензия на I том De Groot'а в «Русском историческом журнале», № 7.

⁴ Бичурин И. Собрание сведений..., ч. 1, стр. 23; 76–77.

⁵ Капа; K. Schiratori. Über den Wu-sun-Stamme in Centralasien. RO, Ser. III, Vol. 2–3, 1902, стр. 134 жкб.

⁶ Капа; J. Marquart. Über das Volkstum der Komanen. – W. Bang, J. Marquart. Osttiirkische Dialektstudien. AKGWG, Bd, 13, № 1, 1914, стр. 67. Салышт: «Русский исторический журнал», № 7, мында В. Бартольддун Ж. Маркварттын эмгегине жазган рецензиясы бар. P. Pelliot. A propos des Comans, стр. 15. F. Hirth. Nachworte zur inschrift des Tonjuquq. ATIM, 1889, стр. 41.

топко кирерин көрсөттү¹. Мындан көрүнүп тургандай, «динлин» терминин кайсы бир этностук жана расалык жалпылыкка адекваттуу келе турган термин катарында түшүнүүгө болбойт. Уруулардын динлиндик тобу – бул турмуш-тиричилигинин, чарбасынын жана маданиятынын айрым бир жалпы, стадиялык (өсүп-өрчүү баскычы) белгилери бар болгон уруулар жөнүндөгү кытайлык түшүнүк экени шексиз. Түштүк сибирлик динлиндер менен усундар гуннулар жана сянбилер менен тарыхый байланыштарынын аркасында саясый тарыхы жалпы көрүнүштөргө ээ. Кийин усундар кыргыз этногенезине катышат. Ошондуктан енисейлик кыргыздар менен тянь-шандык кыргыздарда, XVI–XIX кк. булактардын маалыматтарынан белгилүү болгондой, динлин-усун стадиясынын белгилери сакталып калган; алардын өңүнүн ак саргыл, көзүнүн нурлуу экенин жана ушуга окшогон европеоид белгилерин X кылымда эле арабдар менен перстер да байкашкан.

Уруулардын ушул эле категориясына Енисей алабында жашаган жана динлин катмарынын өкүлдөрү болгон бома уруулары да кирет.

Гунну тили – үстөмдүк кылып турган уруулук ак сөөктөрдүн тили – али дифференцияланбаган тил болгон. Ал гуннулар союзун түзүп турган уруулардын ар түрдүү наречиелеринин бир катар элементтерин жана ар түрдүү диалектилерин өз ичине камтып турган. Гунну уруулар союзунун социалдык шарты алардын социалдык түзүлүшү менен чарбасынын жалпы милдеттери менен таламдарын тейлей ала турган жана тейлөөгө тийиш болгон кандайдыр бир бирдиктүү лексиканы түзүүнү талап кылып турган эле. Бул лексика кытай жылнаамаларында жазылып калган жана бизге жеткен үзүндү-кесинди маалыматтардын негизинде бир катар изилдөөчүлөргө – Хиртке, Пановго, Шираториге жана башкаларга гунну тилинин сөздөрү, негизинен, байыркы түрк тили болуп саналат деп айтууга жол берди².

Айрым наречиелер менен диалектилердин тилдик өзгөчөлүктөрүнүн жоюлушунун натыйжасы болгон бул лексика усундар менен гэгундарга белгилүү. Ал эми динлиндердин тили аларга түшүнүксүз болгон. Бул динлиндердин калган башка уруулардан кескин айырмаланарын дагы бир жолу далилдейт.

¹ Трофимов Т. Краниологический очерк татар Золотой Орды. Антропологический журнал, 1936, № 2, стр. 183-185.

² K. Schiratori. Über die Sprache der Hiungme der Tynghu – Stamme. Tokio, 1900. Кайра басылган, кара: Известия АН, 1902, т. XVII, № 2; Карапец. В. Munkachi. Revue Orientale, 1903, IV, стр. 240-253. П а н о в. К истории народов Средней Азии. Сюнну (Хюнну). Турецкое происхождение народов Сюнну (Хунну) китайских летописей. Владивосток, 1916; Ошондой эле кара: К. Иностранцев. Хунну и Гунны. ЛИЖВЯ ТТС, 1926, послесловие.

Б.з. III к. таандык булак болгон *Wei Lio* динлиндер жөнүндө төмөнкүнү билдирет. Усундардын абышкалары чыгыш динлиндердин тили куштун же өрдөктүн кыйкырганына окшош экенин айтышкан¹. Андан ары алардын сырткы кебете-кешпири кудум жомоктогудай укмуштуу сүрөттөлөт.

Динлиндердин тилин куштун же өрдөктүн кыйкырыгы менен салыштыруу спиранттык топтун яфеттик стадиясындагы тилди укканда пайда болуучу алгачкы таасир менен дал келгенсийт. Яфеттик тилдердин катарына кирген, бир кыйла эскирип калган спиранттык топ мүмкүн динлиндердин тили болгондур. Бирок буга далилдер керек; биз азыр ушул маселени талдоого өтөбүз.

Байыркы динлиндерди, демейде, тарыхый, этнографиялык жана бир жагынан антропологиялык маалыматтардын негизинде азыркы енисей-остяк уруулары, атап айтканда, кеттер менен байланыштырышат. Кеттер – енисей-остяк уруулары – байыркы динлин урууларынын калдыгы².

Енисей-остяк тилин инди-тибет, атап айтканда, Сися тили менен байланышын аныктоо үчүн көп эмгек жумшашкан Рамстед жана Кай Доннер енисей-остяктардын динлиндер менен генетикалык байланышы бар экенин көрсөтүштү³.

Ушул эмпирикалык корутундуларга ылайык академик Н.Я.Маррдын енисей-остяк уруулары хеттер жана шумерлер менен стадиялык түрдө байланышы бар жана ал тилдердин яфеттик тобундагы бир аралча болуп саналат деген корутундусу өтө кызык⁴. Н.Я.Маррдын енисей-остяктардын яфетизми жөнүндөгү корутундусу өтө баалуу, анткени ал енисей-остяктары өткөндөгү динлиндер экени, алар хеттер стадиялык жагынан анатолуялык түрктөрдөн мурункулар болгон сыяктуу, стадиялык жагынан түрк тибиндеги уруулардан, атап айтканда, кыргыздардан мурда жашаганын көрсөтөт.

Енисей-остяк жана кыргыз лексикасын салыштырып, талдап чыгуу Н. Я. Маррдын «От шумеров и хеттов к палеоазиатам» деген чакан макаласында айткан божомолун ырастап отурат. Айрым бир мисалдарды келтирели. Н. Я. Марр тарабынан аныкталып, Багы

¹ ВСТК, из 3 39, л. 56; Ed. Chavannes. Көрс. чыг., стр. 560.

² Грумм-Гржимайло Г. Белокурая раса в Средней Азии. В. Богораз. Кострен – исследователь палеоазиатов. Сб. памяти М. А. Кострена. А, 1927, стр. 94. ж.к.б.

³ G. Ramstedt. Über der Ursprung der Sog. Jenissei-Ostjaken Journal SFOug. XXIV, 1907; Kai D o n n e r. Beitrage zur Frage nach dem Ursprung der Jenissei-Ostjaken Journal SFOug, XXXVII; 1916.

⁴ Марр Н. Я. От шумеров и хеттов к палеоазиатам (по енисейско-остяцким материалам И. С. Анучина). ДАН-В, 1926.

курсунда жана атайын түркологиялык эмгектеринде¹ жыйынтыкталган тыбыштардын өтмө мыйзамына ылайык яфеттик стадиядагы спиранттык топко караганда стадиялык жактан көбүрөөк өнүккөн тилдер, демейде, алгачкы спиранттын жок болуп кетүү жана анын кийин лабиалдашкан (эриндешкен) ачык үндүүлөр менен алмашуу мыйзамченемдүүлүгүнө ээ. Биз Кастрендин сөздүгү боюнча айрым енисей-остяк жана кет терминдерин изилдеп көрүп, алардын айрымдарынын көрүстөндөрдөгү кыргыз тексттеринен эквиваленттерин таптык. Салыштыра келгенде бул төмөнкүдөй болуп чыкты: енисей-остяк жана кет терминдерине төмөнкү кыргыз терминдери дал келди²:

ен.-ост.: *xima*, кет.: *hima* – «бабушка»

ен.-ост.: *xip*, кет.: *hira* – «дедушка»,

кырг. ара кет.: *haja* – эже (тетка)

кет.: *hiji*, *hije* – «мырза», «кожоюн», *hjiio* (хягастардын башкы өкүмдары «ажо» деп аталган), кыязы, мыйзамченемдүү түрдө *j||d* болуп өзгөргөн байыркы түрк термини *idi* болсо керек, Кет.: *huj* – «ат», кырг. *at* *Dix* – «тоо» деген сөздөрдө да мыйзамченемдүүлүк байкалат: *dix* – «тоо», түрк.: *taj*, кет.: *sis* жана ен.-ост.: *tes* – «таш» жана кырг. *tas*; ен.-ост.: *op* – «ата» жана кырг. *aba*, кет.: *dyl* – «кыз» жана кырг. *guz* ж.б.

Биринчи мисалдардан алгачкы спиранттын мыйзамченемдүү түшүп калып, лабиалдашкан ачык үндүүлөр менен алмашканы даана көрүнүп турат. Кийинки мисалдардан да белгилүү фонетикалык мыйзамченемдүүлүк, бирок башка типтеги мыйзамченемдүүлүк ачык көрүнөт, бул мындан аркы атайын лингвистикалык изилдөөлөрдүн натыйжасында аныкталууга тийиш.

Белгилеп кете турган нерсе, биз бүткүл енисей-остяк жана кет терминологиясынан баш тарттык, анткени ал терминологиянын түрк тилдеринде толук эквиваленттери бар, мисалы *altyn* – «алтын», *kitiſ* – «акча» (түркчө «күмүш»), кан – «бек» (түркчө «хан») жана д.у.с. Бул сыяктуу сөздөр, сыягы, кыйла кийин кабыл алынса керек. Бул окшош сөздөрдүн арасында *böğü* – «карышкыр» тибиндеги, кийинчерээк кабыл алынган сөздөргө кирбегендери да бар.

³ Март Н. Я. Яфетическая теория. Баку, 1927, стр. 70. Ошонуку эле. Чуваши – яфетиды на Волге. Чебоксары, 1926.

⁴ A. Gastren. Versuch einer Jenussei-Ostjakischen und Gottischen Sprachlehre, 1858. Мында чакан сөздүктөр тиркелген; биз жогоруда келтирген мисалдар ушул сөздүктөрдөн алынды. Сөздүктүн маалыматтары ушуну менен эле чектелип калбайт, мында лингвистикалык окшоштуктардын болушу мүмкүн. Ен.-ост. – енисей-остяк, кет. – кет, кырг. – кыргыз терминдери. Кыргыз терминдери дегенде биз байыркы кыргыз көрүстөндөрүндөгү эстелик жазуулардын терминдерин түшүнөбүз.

Бул маселе боюнча көп сандаган материалдар бар болсо да, алар азырынча таккесе корутунду чыгарууга мүмкүндүк бербейт жана баяндалган жоболорду изилденчү гипотеза катарында гана сунуш кылууга мүмкүнчүлүк берет. Көчмөн малчылардын тили катарында түрк тилинин байыркы катмары жогоруда келтирилген бардык уруулук бирикмелерге белгилүү болгон, себеби, биринчиден, бул бирикмелер саясый байланышта болушкан, экинчиден, ошол бардык уруулардын ичинде кулдар болгон, үчүнчүдөн, экономикасы менен социалдык түзүлүшүнүн бирдейлиги менен шартталган глоттогоникалык бирдиктүү процесс жүрүп турган.

Ушунун негизинде кыргыздардын түркий тилдүү урууларынын пайда болушу гунну доорунда эле башталып, эки багыт боюнча, биринчиден, экономиканын жана социалдык түзүлүштүн өнүгүшүнүн бирдиктүүлүгүнүн негизинде тилдин автохтондук өнүгүү («түрктөшүү») багыты боюнча, экинчиден, жалпы эле тилдин гунну уруулар союзунун жана сяньбилердин динлиндер менен саясый жана экономикалык байланыштарынын базасында өнүгүшүнүн («түрктөштүрүү») жалпылыгына негизденген багыт боюнча жүргөн деп божомолдоого болот. Бул процесс түрк мезгили деп аталган б.з. VI–IX кылымдарында, түркий тилдүү уруулар тобунун жана түрк эли – кыргыздар түзүлүп, калыптанган мезгилде аяктаган.

VI–VIII кк. байыркы түрк кагандыгы менен кыргыздардын саясый байланыштары кыргыз бектеринин мүрзө үстүндөгү эстеликтериндеги көп сандаган жазууларда чагылган жалпы адабий тилдин түзүлүшүнө алып келген¹. Ал эми байыркы кыргыз урууларынын калайык-калкынын тилин Саян-Алтайдын жана Минусин ойдуңунун түрк урууларынын азыркы учурдагы ар түрдүү диалектилеринен издөө керек.

Тарыхый жана этнографиялык маалыматтар да кыргыздардын, бир жагынан, Минусин ойдуңунун уруулары менен, экинчи жагынан, Тянь-Шань уруулары менен байланышы болгонун көрсөтүп турат². Кыргыздардын Тянь-Шанга биринчи жолу ооп келишинин так датасы жөнүндөгү маселенин чечиле электигине карабастан, кыргыз этногенезинин алгачкы этаптарында Кыргызстандын азыркы аймагын мекендеп турган уруулар, мисалы, усундар жана усундарга канатташ жашаган бир аз кангүй уруулары кыргыз этногенезине катышкан.

¹ Енисей көрүстөндөрүндөгү эстеликтердин руна жазууларын айтып жатабыз – кара: жазуулар басылган финляндиялык жана орус атластары.

² Бартольд В. Киргизы. Фрунзе, 1927.

Динлиндер, усундар жана гэгундар жөнүндө жогоруда айтылгандар төмөнкүдөй корутунду чыгарууга мүмкүндүк берет:

1. Динлиндердин тили гуннулардын түркий тилдүү лексикасынан айырмаланган;

2. Динлиндердин чарбасынын жана социалдык түзүлүшүнүн өнүгүшү гуннулардын коомдук түзүлүшүнө окшош типтеги социалдык түзүлүшкө алып келип, динлиндердин тилинен түрк тилине окшош лексика калыптана баштайт;

3. Гэгун уруулары гунну уруулар союзу менен түздөн-түз байланышта турган жакын кошунасы болгондуктан, алар динлин тилинин түрк тили катарында калыптанышынын элементи болгон; мындай «түрктөшүү» тийиштүү, окшош социалдык жана экономикалык база болбогондо, албетте, дегеле мүмкүн эмес эле.

Мына ушул көтөрүлгөн проблемага байланыштуу кыргыз расогенези жөнүндөгү маселени да койгум келет. Өз теорияларын Абель-Ремюз¹ менен Ю. Клапроттон² алышкан Эйкштедт жана Гюнтер (жана булардын теориясына объективдүү кошулган Грумм-Гржимайло³) тибиндеги азыркы окумуштуулардын динлиндердин же кыргыздардын ак саргыл же «индогерман» тиби жөнүндөгү пикирлерине карама-каршы, ошондой эле байыркы мезгилде байланышы болгон делинген имишке таянып, кыргыздарды славяндарга тектеш деп эсептешкен башка изилдөөчүлөргө (Ю. Маркварт⁴) карама-каршы, кыргыз расогенези жөнүндөгү маселени тарыхый планда коюу керек. Динлиндер менен усундардын ак саргыл расанын (Homo Nordius) жана кыргыздарда жарым-жартылай сакталып калган ак саргыл расанын чыгыш сибирдик раса тарабынан сүрүлүүгө учураганы өзгөрүлгөн тарыхый шарттардын негизинде расалык типтин мыйзамченемдүү түрдөгү өзгөрүшү болуп саналат.

Ак саргыл расаны изилдешкен советтик окумуштуулар (Дебец⁵) краниологиялык материалдарга гана таянышат да, уруулардын

¹ *Abel-Remusat*. Recherches sur les langues tartares, т. 1, стр. 306. Салышт. Ч. Валиханов. Сочинения. СПб., 1904 (Зап. РГО, т. XXIX), стр. 50–51.

² *J. Klaproth*. Tableaux historiques de l'Asie. Paris, 1825, стр. 162. Кара, ошонкуу эле: *Asia Polyglotta*, Paris, 1823, стр. 237.

³ *Грумм-Гржимайло*. Көрс. от., анын төмөнкү чыгарм. менен салышт.: «Когда произошло и кем было вызвано расселение методов». Известия РГО, т. XV, В.2; *J. Klaproth* (Tableaux, стр. 168) да байыркы кыргыздарды ак жуумал расага таандык кылган.

⁴ *J. Marquart*. Көрс. чыг., стр. 67. В. Бартольддун төмөнкү рецензиясы менен салышт; «Русский исторический журнал», № 7, стр. 155.

⁵ *Дебец Г.* Еще раз о белокурой расе в Центральной Азии. Северная Азия, 5–6, – М., 1931.

тарыхый тагдырларына байланыштуу расалык тибинин өзгөрүп кетишин эсепке алышпайт.

Чарба түрүнүн өзгөрүшү, көчмөн мал чарбачылыгынын өнүгүшү эмгектин (көчмөндүү турмуш менен байланышкан) башка мүнөзүн пайда кылган, бул өз кезегинде, мүмкүн, белгилердин корреляциондук байланыштуулугу жөнүндөгү мыйзам боюнча адамдардын организминин структурасынын (бойдун өсүшү, брахицефалдуулук – баш сөөктүн өзгөрүшү, пигментация) өзгөрүшүн, тамак-аштын өзгөрүшүн пайда кылып, бул сөзсүз түрдө адамдын физиологиясына, а мүмкүн морфологиялык да өзгөчөлүктөрүнө таасир берген, ал эми социалдык түзүлүштүн өзгөрүшү, атап айтканда, эндогамиянын бузулуп, башка расалык типтер менен аргындашууга шарт түзгөн – дал мына ушул шарттардын бири-бири менен үзгүлтүксүз байланышкан жыйындысы ак саргыл расанын чыгыш сибирдик раса менен алмашылышы жөнүндөгү маселени чечүүдө эске алынууга тийиш. Ф. Энгельстин «Маймылдын адамга айланышында эмгектин ролу» деген эмгеги биз тараптан сунуш кылынган биринчи эки пунктту өзгөчө баса белгилөөгө негиз берет¹.

Байыркы динлиндердин кыргыздар менен байланышы жана алардын жарым-жартылай түрктөшүүсү жөнүндөгү коюлган маселеге байланыштуу байыркы түрк тексттеринин айрым маалыматтарына көңүл буруу керек, алар байыркы түрктөрдүн динлин тибиндеги уруулар менен болгон өз ара мамилелерин байкап, билүүгө мүмкүндүк берет.

Биринчи уйгур каганы Моюн-Чурдун (1-уйгур династиясы) атынан жазылган Селенгадагы эстеликте төмөнкүдөй жазуу бар:

...bars julqa čik tapa jorudum ikinti aj tört jügirmika kämtä toqydym ol j (il)... içikdi. «Барс жылы (750-ж. – А.Б.) экинчи айдын 24-күнү Кем (Енисей) дарыясынын боюнда чиктерге каршы жүрүшкө аттандым... ал жерде аларды талкаладым»², же:

Čik tapa bina utym iši j är tapa az är utym, körü ät dim, qyrqyz qan Kögmän järintä.

«Мен чиктерге каршы миндеген кошуун жөнөттүм, алардын союздаштарынын өлкөсүнө аздык эрди жиберип, ага абайла, кыргыз ханы Көгмөн жеринде деп айттым»³.

¹ Ф. Энгельстин адам организминин түзүлүшүндө жана өнүгүшүндө эмгектин жана тамак-аштын ролун толук талдап чыкканына көңүл буруп кетемин. Анын макаласынын аталышы да кокустук эмес. Адамдын расалык тибинин өзгөрүшү жөнүндө маселени чечүүдө биздин изилдөөчүлөрүбүздүн бул жобону өз алдыларына таптакыр коюшпаганы таң каларлык.

² G. Ramstedt. Zwei Uigurische Runeninschriften in der NordMongolei. Journal SFOug, XXX, 1913, чыгыш жагындагы 7-сая.

³ G. Ramstedt. Көрс чыг.

Могилян хандын эстелигинде төмөнкүдөй текст бар: *Alty otuz jaşyma çik budun qyrqyz birlä jaju boldu käm käčä. Çik tapa sülädim. Orpöntä son uştım süsin sançtum.*

«Огуз алты жашымда чик жана кыргыз эли биригип, мага жоо болду. Кемди кечип өтүп, чиктерге (согушка) жөнөдүм, мен алар менен Орпенде салгылашып, алардын аскерин талкаладым»¹.

Ушуга окшош маалымат Күл-Тегиндин текстинде да бар: *Az budun jaju boldu. Qara Költa sonüştimiz. Kül Tägin bir qyry jaşajur ärti Alp Şalig äkin binip oplasy tägdi. Az ältäbärig tutmady. Ar budun anda joq boldu. «Кара-Көлдө сайыштык. Күл-Тегин 41 жашта эле. Ал өзүнүн Алп Шалгы ак боз атына минип, аздардын Элтеберин кармап алган жок, (бирок) аз эли кырылды»*². Тонукуктун текстиндеги «аз» уруусунан чыккан жол көрсөткүч жөнүндөгү айтылганды эскертип кетем³ ж.б.

Байыркы түрк эстеликтеринен келтирилген тексттерден көрүнүп тургандай, чик жана аз уруулары кыргыздарга кошуна болуп, чиктер Енисейден чыгышта, аздар батыш тарабында жашашкан. Чиктерди түрк же енисей-остяк урууларынын кайсы бири менен окшоштуруу азырынча кыйын, анткени биздин колубузда бул уруулардын этнонимикасы боюнча материалдар жок. Аздарды енисей-остяк уруулары ариндер менен окшоштурса болчудай, мында «аг» жана «аз» терминдериндеги акыркы «г»нын «z»га өтүп кетиши толук мыйзамченемдүү.

Мүмкүн, «чик» уруу аты кыргыз коомунун айрым бир өкүлдөрүнүн энчилүү ысмы менен байланышта келип чыккан аталыштыр. *Çigşi* же *Çigsi* тибиндеги ысымдар Чакул жана Кемчик-Кая-Башы тексттеринде чагылып турат⁴.

Бул көрсөтүлгөн проблематиканын андан ары өнүгүшүндө, албетте, кыргыздардын гана эмес, ошондой эле биринчи кезекте, Минусин ойдуңунун жана Саян-Алтайдын түркий тилдүү урууларынын этнографиясы боюнча материалдарды тартуу зарыл.

Байыркы түрк тексттеринин маалыматтары далилдеп тургандай, мурда эле Кай Доннер тарабынан динлиндердин тукумдары менен окшоштурулган чик жана аз уруулары түрктөрдүн таасири астында да турган (Чыгыш түрк кагандыгынын кыргыздар аркылуу тийгизген таасири жөнүндө айтып жатабыз).

¹ Радлов В., *Мелиоранский П.* Древнетюркские памятники в Кошо-Цайдаме. СПб., 1897, стр. 25.

² Радлов В., *П. Мелиоранский П.* Көрс. чыг., стр. 31.

³ Radloff W. АТІМ, Zweite Folge.

⁴ Radloff W. АТІМ, стр. 326. Аз уруулары түргөштөр менен кандайдыр бир байланышта болгон. Кара: Худуд ал-Аламда аздар жана тухсилер жөнүндө маалымат бар.

Эгерде чиктер менен аздардын динлиндер менен (демек, енисей-остяктар жана кеттер менен да) тектештиги жөнүндөгү гипотеза туура болсо, енисей-остяк жана кет лексикасынан кабыл алынган сөздөрдө ошол мезгилдеги түрк таасиринин изи бар. Биз, негизинен, түрк сөздөрүнө окшош, бирок енисей-остяк жана кет тилдеринин фонетикасына ылайык айрым өзгөрүүгө учураган сөздөрдү эске алып жатабыз. Буга төмөнкү типтеги сөздөрдү таандык кылгыбыз келет: кет.: *balbas* (кемпирдин сүрөтү), кырг., түрк.: *balbal*; жогоруда келтирилген кет сөзү: *boru*, кырг.: *börü* ж.б.

Altun терминин да ушуга эле таандык кылса болчудай, анткени бул аймактагы кийинки түрк тилдеринде мындай форманы байкаганыбыз жок (мумкун *altun* формасындадыр).

Бул уруулар менен бирге кыргыздар да, өз алдынча турган уруулар тобу катарында түрк этногенезисине катышкан. Бул легенда Н.Аристов тарабынан эң сонун талданып чыккан¹; ал Чыгыш түрк кагандыгын түзүүгө катышкан тектеш түрк урууларынын ичинде Абакан менен Енисей дарыяларынын орто аралыгында жашаган кыргыздар да (цигу транскрипциясында) катышканын көрсөтөт. Бул легенда боюнча Енисей менен Алтайды мекендеген цигу уруулары түрктөргө тектеш уруулар катарында айтылат. Кыязы, VI к. карата, б.а., легенда айтылып жүргөн ченде Саян-Алтайдын, Тянь-Шандын жана Борбор Азиянын урууларынын этностук байланыштары ишке ашып, бул факт ушул уруулардын бүт бардыгынын «түпкү атасы» бир экендигин баян эткен легендага айланса керек. Өткөн доорлордо гуннулардын жана сяньбилердин ролу менен камсыз кылынган саясый биримдик жана алардын тарыхый түзүлүшүнүн бир бүтүндүгү дал ошол «түп ата» болуп саналат.

Кыргыздар, кытай булактарындагы байыркы гэгун же «цзянь-кунь», кийинки «хягас», байыркы түрктөр боюнча «кыргыз» жөнүндөгү тарыхый маалыматтар гунну доорундагы кыргыз калкынын социалдык түзүлүшүн жана экономикасын мүнөздөп жазууга мүмкүндүк берет. Алар дыйканчылык менен кесиптенишкен, жарым-жартылай отурукташкан мал чарбачылар (скотоводы-пастухи) болушкан. Археологиялык материалдар мунун эң айкын далили болуп саналат. Таш доору тибиндеги көрүстөндөрдүн негизинде Г.П.Сосновский тарабынан гэгундарга берилген мүнөздөмө, социалдык жагынан алганда, ошол доордо феодалдык мамилелердин

¹ *Аристов Н.* Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. Живая старина, год VI. СПб., 1896, вып. III–IV.

генезиси болгону жөнүндөгү божомолдоого негиз жок экенин айтпаганда, каршы пикир туудурбайт¹.

Биздин замандын биринчи кылымдарындагы кыргыздар жөнүндөгү жазма даректердин жоктугу ошол мезгилдин (Чаатас тибиндеги көрүстөндөрдүн) археологиялык материалдарын изилдеп-үйрөнүү менен толукталууга тийиш; ал материалдар малды жайытта багуу түрүнөн көчмөндүү түрүнө өтүү учурун белгилейт, экономика жана социалдык түзүлүш жагындагы өнүгүүнүн үзгүлтүксүз багытын көрсөтүп берет².

Түрк доорундагы кыргыздар жөнүндөгү маалыматтардын алда канча толук экени шексиз³. Эстеликтердеги кыргыз руун жазуулары ушул доор үчүн башкы булак болуп саналат. Бул жазуулардагы маалыматтарды кытай булактарындагы маалыматтар жана археологиялык материалдар менен салыштырганда булактардын ар кыл топторунун маалыматтары окшош болуп чыкты⁴. Белгилеп кете турган нерсе, эстелик жазуулардан көрүнүп тургандай, кыргыздардын экономикасындагы башкы нерсе мал болгон (Элегеш, Бегре ж.б. эстелик жазууларын кара)⁵, ал эми бир гана эстелик жазууда эскерилген дыйканчылык (tarlyp – «айдоо жер», Улуг Кем Куликем эстелигиндеги жазуу⁶) байыркы кыргыздардын чарбасында олуттуу орун ээлеген эмес. Мындан көрүнүп тургандай, экономика жаатында кыргыз коому, негизинен, дыйканчылыкты эмес, мал чарбачылыгын өнүктүрүү багытын туткан, б.а., чарбасынын тиби боюнча көчмөн түрктөргө жакын болгон.

Дыйканчылыктын жарым-жартылай сакталышы коңшулардагыдай *baj* тибиндеги жамааттык уюмдун бекемделишине мүмкүндүк берген⁷. *Baj* термини кыргыздардын эстелик жазууларына гана мүнөздүү, ал Моңголиядагы хан эстелик жазууларда учурабайт.

¹ Бул бапта VI–X кк. кыргыздардын тарыхы жөнүндөгү бөлүм өтө кыска баяндалды, анткени VI–IX кк. байыркы кыргыз коомуна берилген кеңири мүнөздөмөнү окурман III жана V баптардан жана автордун төмөнкү эмгегинен таба алат: «Социально-экономический строй орхон-енисейских турок», Л., 1946. Кара; Г. Сосновский. О находках Оглахтинского могильника», ПИМК, № 7–8, 1933.

² Кара; С. Киселев. Разложение рода и феодализм на Енисее. Известия ГАИМК, в. 65, Л., 1933.

³ W. Radloff. ATIM, III, стр. 299–346.

⁴ Хягастар жөнүндөгү кытай маалыматтарын, кыргыз руун жазууларын жана байыркы кыргыз тарыхы боюнча археологиялык материалдарды айтып жатам. Булактардын бардык түрлөрүнүн маалыматтарынын дал келиши алардын ар биринин белгилүү даражада туура экендигин көрсөтүп турат.

⁵ W. Radloff. ATIM, III, стр. 311 ж.к.б; 314 жк.б.;

⁶ W. Radloff. ATIM, III, стр. 317.

⁷ W. Radloff. ATIM, III, стр. 304, – «Altu baj budunqa ardim».

Жамаат патриархалдык үй-бүлөлөргө бөлүнгөн, ал үй-бүлөлөрдүн курамы тексттердеги туугандык номенклатураларды талдоонун негизинде аныкталат (мисалы, Уюк Туран ж.б. эстелик жазуулар)¹.

Үй-бүлө өлчөмү анын экономикалык абалы менен аныкталган – бир кыйла бай үй-бүлөлөр алда канча ири болгон. Бул экономикалык жактан кубаттуу болгон үй-бүлөдө клиентеланын өнүгө баштаганы менен түшүндүрүлөт (Уюк Туран, Барлык ж.б. эстелик жазуулар)².

Тексттерде патриархалдык кулчулук да чагылтылган (küni, kiši, Барлык, Оя ж.б. эстелик жазуулар)³.

Кыргыздардын социалдык түзүлүшүнүн мүнөзү – дыйканчылыктын түрүн аныктаган. Жайыт жер же айдоо жер – ар бир жеке үй-бүлөгө бекитилип берилген. Кыргыз коомунда парцелляризация орун алып калган болучу. Жеке бирөөгө таандык айдоо жердин – tarlujiumдун бар экени Улуг Кем Куликемдин эстелик жазуусунда көрсөтүлгөн: «Менин кайын атамдын конушу», Бегренин эстелик жазуусундагы jafda tünürimä ж.б.⁴

Дал ушул парцелляризациянын негизинде калктын байларга жана кедейлерге бөлүнүү процесси жүргөн; бул процесс тексттерде бир кыйла ачык көрсөтүлгөн, ал эми калктын ар түрдүү социалдык топтору так дифференциацияланган терминологияда баяндоо түрүндө берилген. Аларга бир жагынан, är, alp, bäg, экинчи жагынан, kiši, qadaš ж.б. сыяктуу титулдар кирет⁵. Социалдык катмарлануу тамгаларда (эн белгилерде) да чагылтылган. Ал энчилүү тамгалар уруулук байланыштарды чагылдыруу менен, туушкандардын мүлктүк абалынын ар түрдүүлүгүн да көрсөтүп турат. Алсак, белги сакталып турганы менен, маркумдун социалдык абалына жараша ал белги көбүрөөк же азыраак шөкөттөлгөн.

Таптык мамилелердин бир кыйла тереңдеп өскөнүнө карабастан, биз Чыгыш түрк кагандыгынан байкаган тарыхый өнүгүүнүн баскычтарын кыргыз коомунан так белгилей албайбыз⁶. Кыргыздарда

¹ W. Radloff. АТИМ, III, стр. 305.

² W. Radloff. АТИМ, III, стр. 305 и 307.

³ W. Radloff. АТИМ, III, стр. 307 и 331.

⁴ W. Radloff. АТИМ, III, стр. 316.

⁵ W. Radloff. АТИМ, III, Кара: цитата келтирилген чыгарылышына тиркелген сөздүк.

⁶ W. Radloff. АТИМ, III, стр. 326. Каралып жаткан эстелик жазууларда көрсөтүлгөн «кыргыздын ханы» деген көрсөтмө өтө эле күмөндүү, анткени «кыргыздын» деген сөз жогорку өкүмдарын белгилөө үчүн «хан» же «каган» титулунун пайдаланылышы окшош титулатура менен эмес, ошол адамдын социалдык абалына байланыштуу гана айтылса керек. Кытайлар «каган» термининин ордуна «ажо» титулун колдонушат; кыязы, биз жогоруда көрсөткөндөй, бул түрктөрдүн «кожон» деген термини болсо керек.

бектер негизги социалдык ролду ойногон. Чындыгында, кыргыз кагандыгы деген жок болучу¹.

Ошол эле убакта кыргыздардын автономдуулугу да байкалат (Кытайга өз алдынча элчилик жиберүү, арабдар жана Тибет менен соода жүргүзүшү, түрктөр жана уйгурлар менен болгон согуштары, бул окуялардын датасынан көрүнүп тургандай, чын-чынына келгенде кыргыздардын орхон түрктөрүнө жана уйгурларга толук баш ийген мезгили болгон эмес).

Бирок бул кыргыз коомунун үстөмдүк кылуучу бөлүгүнүн түрк кагандыгы менен чырмалышып кеткендигин (мисалы, Барс-бегдин Могилян хандын карындашына үйлөнүшү²) жана кыргыз элдин (äl) – мамлекеттин пайда болушун жокко чыгара албайт³. Мамлекеттин түзүлүү процесси жүрүп жаткан соң, байлардын, кедейлердин жана кулдардын ортолорунда карама-каршылык болуп турган соң, этногенездин аякталып бүтүшү үчүн, б.а. элдин пайда болушу үчүн, ошондой эле атап айтканда, бир катар уруулар үчүн жалпы болгон кыргыз мүрзөлөрүнүн эстелик жазуусунун адабий тилинин калыптанышы үчүн зарыл шарттар түзүлүп калган эле.

Кыргыз тексттерине талдоо жүргүзүү көрсөткөндөй, түрк тексттерине салыштыра келгенде, анын өнүгүү деңгээли бир кыйла эски болуп чыкты. Эски (архаикалык) мамилелердин бир кыйла ачык байкалган калдыгы – тотемизм болуп саналат. Барс кыргыз тотемин болгон⁴. Коңшу типтеги мамилелердин өнүгүшүнө карабастан, уруу – *tägi* (Алтун Көл эстелик жазуусу) дагы эле болсо чоң роль ойноп турган⁵. Кыргыздардын жазуусу да түрктөрдүкүнө караганда примитивдүүрөөк келет⁶.

VII–VIII кк. кыргыздардын саясый тарыхы таптардын пайда болуу процессинин күч алганын, IX к. карата кыргыздардын социалдык түзүлүшүнүн өнүгүшүндө кескин секирик болгону белгиленет. Кыргыздар тарабынан 840-ж. уйгурлардын талкаланышы жана Монголиянын басып алынышы мунун далили болуп саналат⁷.

¹ W. Radloff. АТИМ, III, стр. 317. Кытайга жиберилген элчилик жөнүндө айтылат. Бул маселе боюнча негизги маалыматтарды кытай булактарынан издөө керек Жогоруда цитата келтирилген Шотгун жана Бичуриндин эмгектерин карагыла.

² Мелиоранский П. Памятник в честь Кюль-Тегина...

³ W. Radloff. АТИМ, III, сөздүктү кара.

⁴ W. Radloff. АТИМ, III, стр. 317.

⁵ W. Radloff. АТИМ, III, стр. 332.

⁶ Жалпы алганда байыркы түрк жазууларынын палеографиясы начар иштелип чыккан, ошондуктан жазуунун тигил же бул тибинин датасы жөнүндө так пикир айтууга болбойт. Кыргыз жазуусунун салыштырмалуу примитивдүүлүгү анын байыркылыгын билдирбей турганы ачык.

⁷ Бартольд В. Киргизы, стр. 16.

Кыргыздардын Монголияны басып алышы, башка көчмөн коомдогу ушундай кубулуштарга окшоп таптык карама-каршылыктардын дүркүрөп өсүшүнө байланыштуу болгон¹.

Кыргыз коомундагы жогоруда баяндалган тарыхый процесс кыргыз элинин куралып, түзүлүшүн б.з. VI–IX кк. мурдараак эмес мезгилге, таптык мамилелер биротоло калыптанып бүткөн мезгилге таандык кылууга болорун көрсөтүп отурат. Гунну доорунда кийин кыргыз элинин курамына кирген түркий тилдүү уруулар куралып, калыптанган.

Көрсөтүлгөн бул процесс экономикалык жактан – мал жайып багуу түрүнөн (скотоводство пастушеского типа) көчмөн мал чарбачылыгына өтүүгө, социалдык жактан – феодалдык типтеги мамлекеттин түзүлүшүнө негизденген болучу. Ошентип, кыргыз эли варвардык жана примитивдүү кул ээлөөчүлүк абалдагы көчмөн коомдордо феодализм генезиси жүрүп жаткан шартта түзүлгөн.

(Уландысы бар)

Которгон
Сатыбалды МАМБЕТАЛИЕВ

¹ Биздин төмөнкү макалабызды кара: «О роли завоеваний и исторической концепции Карла Маркса», ПИМК, № 3–4, 1933.

Сатира Жана юмор

**Ишенбек
ЖУНУШЕВ**

Текшерүүчү жана короз

Короз «ку-ка-ре-куу
Келгиле мында,
Кыпкызыл данга,
Таптым кык арасынан,
Тең жегиле» – деп
Мекиандарын чакырды,
Ку-ка-ре-куу
Кубанды бек
Данды терип жеп.
Мекиандарына
Дагы табат деди
Короз,
Тегиз чачат,
Издеп жатат,
Деп тытты кыкты,
Сезбей сасык жытты.
Кызыл дан көрсө,
Чакырып текиянын
Айланасына жыйды,
Табылгасын ортого коюп,
Бөлүштүрүп тынды.
Экинчи каартаныбыз,
Текшерүүчү,
Сапырып кирди

Кыпкызыл данды,
Көзүнө урунта албады,
Чирик данды.
Ой-боюнча чачты,
Таза данды
Издей берди.
Калбырлады,
Издегенден талбады.
Түбүн такыр аңтарды,
Бир кычыктан
Көрүп калды,
Чирик данды
Көзү жайнап
Колуна алды.
Энеси эркек
төрөгөнсүн,
Кытылдап ичинен
Кубанды.

Табылгасы,
Чирик дөбө-дөбө болду,
Шурудай тизилип талгалар,
Кагаз бетине,
Томдор пайда болду.

Кыскасы,
Жыйынтыгында
Короз кыктан дан
Издейт тура –
Кыпкызыл данды.

Текшерүүчү кызыл дандан,
Издейт тура
Чирик «сасык» данды,
Кесиптери өздөрүнө
Жагат тура.
Жырматып жанды.

Дабатчы

Таланчиев Талап,
Көңүл бур бир аз.
Мусулман болот десең,
Ушул таптан тобо кыл,
Жыйган дүнүйөң
Сообу тийсин саган,
Кудайды унутуп,
Капыр болбо
Дабатка барып,
Келечегинди ойло,
Чокундук болбо –
Деди Кутик молдо.

– Дабатка барып не кылам,
Деним сак, балдарымды багам,
Бирөөнүн колун карабай,
Элден жогору тегиз турам.

– Оо, жок Талап,
Болбойт, андай дебе,
Дабатка барсаң
Дилиң агарат,
Ишиң тазарат,
Үмүтүң орундалат,
Мусулман нак болосуң,
Мага бөркүңдөй ишен,
Кырсык жолобой
Ишиң оңолот.

– Болуптур анда,
Барам дабатка,

Дүрбөдү Талап
Үй-бүлөсүн,
Катын баласын
Мал-жанын,
Таштап заматта,
Төрт айлап дабатта жүрдү.
Башы ооган тарапта.
Аз өттүбү,
Көп өттүбү,
Төрт айда
Көрдү үйдү.

– Оо, жаным курман,
Нак мусулман болдум,
Алып кел талакты, –
Деп үн салды
Ордунан турбай,
Аялына айкырык салды.

– Малга чөп салып,
Баш көз болсоң боло,
Малың ачка
Десе аялы.
– Ой, катын
Башты оорутпа,
Кудай берет мага,
Этне жетпейт сага,
Өзүң басып кара.

Мына дабатка барып,
Тапкан пайда.

Парламентке кетти

Эки соодагер кездешип,
Салатдашып жай сурашты.
Базар наркын чечмелеп,
Ар кайсы кепти улашты,
Эпилдешип жаңылыкты
чубашты.

Андан киши биринчиси,
Мурдун сүртүп,
Ыйламсырап үшкүрдү.
– Тоокторум жумуртка бербей,
Соодамды төмөн түшүрдү.
– Эмнеге туубай калды,
Же корозуң өлүп,
Тоокторуң жесиң калдыбы?
– Жок, корозум шаарга,
Элигин заматта,
Парламентке кетти.
Отуз текияң
Аздык кылат,
Аны жүзгө жеткирел,
Чечип берсин,
Датымды угуп,
Жүйөмдү билсин –
Деп, корозум,
Сыланып, сыйпанып кетти.
– Эмнеге элигет
Эн баштанып, өзү билеби?

Тооктун тагдырын
Парламент чечеби?
– Жо-ок, андай эмес,
Менин корозум акылдуу,
Парламент чечип түйүндү,
Эки аялдуу болобуз – деп
Адамдар бекем сүйүндү,
Менин да оюм эгиз болду,
Алардан кем белем, –
Деп корозум күйүндү.
Намысына келди,
Кой дегениме болбой,
Шаарга узап кетти.
Ошентип, тоокторум туубай,
Жумурткасы кетиди.

Корозумдун тилегин берсе,
Намысы колго тийсе,
Жүздү артынан ээрчитсе,
Жумурткасын сегиздеп берсе,
Соодам көкөлөдү дей бер.
Курбум «акылдуу» корозум,
Ушундай камдуу,
Тилегине жетсе
Тоокторум эмес,
Сүйүнүч да менде.

Айтканын жасаба...

Кадырлуу итап төрдө,
Курандан
Кеп салат көпкө.

– Шарият жолу кыска,
Кулак сал нуска.
Ач көздүк,

Сугалактык –
Макүрө мусулман жанга
Жатан-жакишыны
Ылгай билгиле.

Аялды кордоо,
Аялды басынтуу,

Залалы тиет көпкө,
 Аллага ишенип
 Оокатыңды тың жөндө,
 Алсызтын – деп,
 Түк чөкпө,
 Барпалаңдап көпкө?
 Колуңда пулуң болсо арбын
 Бага алсаң аялыңды,
 Ала бер күчүң жеткиче,
 Төрт-беш колукту,
 Шарият жол берет,
 Мен да бешинчисин
 Сүйүп алгам.
 Кор кылбай,
 Жакшы багам, –
 Деп жылтайды.

Анда суроо узатты, бирөө,
 Бешинчиң кетпеди беле,
 Аныча таң калам?
 – Менин калпамды сүйүп,
 Жалындап күйүп,
 Жүрөгүн арнап калганда,
 Ага берип эркиндик,
 Калпата нике кыйгам,
 Анын ордуна
 Төшөк жаңыфтып,
 Башкасын алгам бу жалганда.

Мына толдонун кылыгы,
 Детек, кылганын кылып,
 Айтканын жасаган
 Жорук деген ушубу?

Ат коздуң козу кызарың...

– Эбин тапкан эки ичет,
 Эби жок адам кетилет,
 Эпчил болсоң өзүңө,
 Элирип боюң сепирет, –
 Деп ач көз Алиман,
 Каарын төктү эрине.
 – Эби-сының жок дегеле,
 Эт менен челдин ичинде
 Жашап келесиң жөн эле.
 Башкалардай эптүү болбой,
 Ашка жүк, башка жүк тимеле,
 Бирди экиге, экини жүзгө
 Жалгай албайсың чоркогум,
 Этнеге депутатсың коркогум?
 Өкмөттүн ишин чойгонуңа,
 Корстон сен болбогун,
 Бир четин он жылдап,
 Чоюп жатам мен деле,
 Уйгө толтуруп салгансып,

Дүр-дүнүйө кермеге,
 Катаарабайсың деги эле,
 Аксынасың тимеле, –
 Алиман төктү уу жеме.
 – Айтса-айтпаса төгүңбү,
 Колдо бийлик,
 Кол тийгис укук,
 Баары менде.
 Ким даайт,
 Ким каршы?
 Өзүм депутат,
 Өзүм эл өкүлү,
 Ишенимге бөлөп,
 Натыйска жөлөк.
 Алимандын айтканы,
 Арымды козгоду,
 Уйкудан ойготту.
 Байлыксыз жашоо –
 Супсак окшоду.

– Мен турганда,
 Алганыңды ал,
 Жулганыңды жул,
 Эптегениңди эпте,
 Тапканыңды башкага бербе,
 Колуңан келсе
 Бардыгын серме.
 Эбин өзүм тескейт,
 Мыйзам жайын
 Өзүм билем.
 Муну эшиткен Алиман,
 Билгенин кылды,
 Алга ченемсиз жылды,

Машинадан машинаны
 Короосуна жыйды.
 Муну базарга,
 Муну сейилге,
 Муну кызтатка,
 Муну театрға,
 Муну төркүнгө,
 Муну кайын журтка,
 Муну түштүккө,
 Муну түндүккө,
 Муну Алайга,
 Муну далайга
 Минет деди.
 Бардыгы сегиз,
 Көңүлүм эгиз,
 Оюм тегиз.
 Эти керек там,
 Ар бирине жайганга
 Байпак,
 Батек,

Көйнөк,
 Төшөк,
 Бөлөк-бөлөк.
 Ошентип Алиман,
 Ач көздүгүн агытты,
 Тамдан-там тандады,
 Баарынын эсебин тапты,
 Калтырбай энчисине басты.
 Булар аз көрүндү,
 Көл башынан,
 Көл аягынан,
 Көл боюнан,
 Көл жээгинен,
 Көз кайкыткан жайлар
 Эс алуучу байлар
 Астан обологон кабаттар,
 Көркөмү айга серпилет,
 Көз жоосун алгандар.
 Көз тойбоду,
 Маарып койбоду.
 Тамдар туугандарына,
 Эже-сиңдилерине,
 Кыз-күйөөгө,
 Катыксыз катталды.
 Буга тобо кылбады.
 Ач көздүн көзү кызарды,
 Эңсей берип көзү тунарды.
 Кара булут каптап
 Көп жойлогон түлкүдөй,
 Илинди акыры
 Мыйзам тузагына,
 Мурда ойлобоптур
 Алдыда капкан барына...

Маек

ЖУРНАЛЫБЫЗ – «ЖАҢЫ АЛА-ТООНУН» ИНИСИ

Өмер Күчүкмехметоглу Түркиянын Кахраманмараш шаарында төрөлгөн. Акын. Кыргыз-түрк «Манас» университетинин түркология бөлүмүн бүтүргөн. Анкара шаарында магистрдик даража алып, учурда Стамбул университетинде түрк элдери адабияты боюнча докторантурада окуп жатат. Орус, азербайжан, кыргыз жана казак акын-жазуучуларынын чыгармаларын түрк тилдерине которуп келет. Алар Түркиядагы «Түрк адабияты», «Хеже», «Хеже өйкү», «Кардеш калемлер», «Темрин», «Бизим кўллийе» сыяктуу адабий журналдарында жарык көрүцүдө. Учурда Стамбул шаарында кыргыз адабиятын таанытуу максатында «Ала-Тоо адабияты» журналын жаңыдан чыгара баштады. Журналыбыздын Түркиядагы өкүлү Ибрахим Түркхан ошол туурасында журналдын демилгечиси Ө.Күчүкмехметоглуну сөзгө тартты.

– Өмер мырза, сиз менен бир нече жылдан бери жакындан таанышпыз. Кыргыз адабий чыгармаларын түрк тилине которуп, жарыялап, жайылтып дегендей алгы иштерди жүргүзүп келесиз. Эми Стамбулда «Ала-Тоо адабияты» журналынын алгачкы санын чыгарыпсыз. Кут болсун! Ал журналыңардын максаты кандай, нускасы канча болду?

– Сиз айткандай «Ала-Тоо адабияты» журналы Стамбулда жаңы эле чыга баштады. Ал түрк тилинде чыгып, кыргыз калемгерлеринин чыгармалары түрк тилине которулуп, түркиялык окурмандарга сунушталат. Башкы максатыбыз – кыргыз акын-жазуучуларды таа-

нытуу. Азырынча үч айда бир чыга турган журналыбыздын нускасы 1000 даана болду. Албетте, ага зарылдык болсо нускалары көбөйөт. Журналда бардык адабий, журналисттик жанрларга жол ачык. Кыргызстандын Түркияда жакындан таанытылышына кызмат кылсак дейбиз. Мында сөзсүз котормого негизги басым жасалат жана аны колдоого алып, өркүндөтсөк дейбиз

Түркияда Кыргызстандан келген студенттер, ишкерлер жана иш издеп келишкен көптөгөн үй-бүлөлөр жашашат. «Кыргызстан достук жана маданият коому» Түркиянын көптөгөн шаарларында кыргыз маданиятын таанытуу багытында мыкты иш-чараларды өткөрүүдө. «Ала-Тоо адабияты» журналы да ошол коомдун окурмандарга белеги болуп саналат. Бул, кыргыз адабияты журналынын долбоорун коомдун жетекчиси Айбек Сарыгуловго сунуш кылганымда, ал дароо кабыл алды. Ошентип, кыргыз адабиятынын кербени Стамбулда сапарга чыкты десек болот. Эки элдин рух, адабият тармагында боштук бар эле, журнал ошол өксүктү толтурууга кызмат кылат. «Ала-Тоо адабияты» журналын боордош эки мамлекеттин келечектеги чоң-чоң иш-чараларынын алгачкы саамалыгы катары кароо керек.

– Саамалыгыңар да, келечектеги максатыңар да сөзсүз алкоого аларлык. Журналдын жакынкы сандарына кандай, кайсыл авторлордун чыгармаларын бергени турасыңар? Классик авторлор менен эле чектелбесеңер керек?

– Журналда Чыңгыз Айтматов, Касым Тыныстанов, Мукай Элебаев, Төлөгөн Касымбеков сыяктуу көптөгөн кыргыз классиктери менен бирге азыркы кыргыз адабиятынын мыкты өкүлдөрүнө да орун берели деп жатабыз. Азыркы кыргыз акындарынын классиги Омор Султанов, чоң сөз чеберлери Мар Байжиев, Айдарбек Сарманбетов, Жылкычы Жапиев жана башка таланттуу калемгерлерге кийинки сандарыбызда орун берели деп жатабыз. Журналыбыздын ар бир санында бирден кыргыз жазуучусун кеңири таанытып турмакчыбыз. Алгачкы саныбыз болсо кыргыз адабиятынын көч башындагы атактуу жазуучу Мукай Элебаевге арналды.

– Түркияда кыргыз адабиятына кызыгуу кандай, деги кызыгуу барбы? Эгер болсо кайсыл авторлорго кызыгышат?

– Түркияда кыргыз жазуучуларына кызыгуу сөзсүз бар. Улуу Чыңгыз Айтматов агабыз эле канча! Түркиянын көптөгөн университеттеринде тюркология бөлүмдөрү ачылган. Ошол бөлүмдөрдө кыргыз адабияты сабактарын окушат. Ошол жагдай кыргыз адабиятына кызыгууну арттырууда. Албетте, Чыңгыз Айтматовду көп окушат. Ошондой эле Мукай Элебаевди, Ашым Жакыпбековду, Касымалы Баялиновду, Омор Султановду, Айдарбек Сарманбетовду жакшы таанышат.

**– Адабиятта эки элдин данакерлеринин алды болуп калба-
дыңызбы, айтыңызчы, адабият багытында Туркия–Кыргызстан
жакын арада кандай иштерди жасаса болот эле?**

– Адабият тармагында жасай турган иштер өтө көп. Билишим-
че мамлекеттер аралык бир катар иш-долбоорлор даярдалган. Эң
маанилүүсү – ошолордун ишке ашырылуусу. Ал долбоорлор кагазга
түшүрүлгөн менен сөздөн ишке өтүү эң маанилүү.

Биз кыргыз адабиятынын классиктери жана азыркы акын-
жазуучулар боюнча Стамбулда бир катар долбоорлорду пландап
жатабыз. «Ала-Тоо адабияты» журналы ошол иштердин баштоочусу
болуп калат деп ойлойм. Азыркы учурда Фатих университетинин ага
окутуучусу Калмамат Куламшаев менен бирге «Кыргыз адабияты па-
нелдери» долбоорунун үстүндө иштеп жатабыз. Бул долбоор жүзөгө
ашырыла баштаганда, университетте кыргыз адабияты боюнча
көргөзмөлөр өткөрүлүп, кыргыз жазуучуларынын чыгармачылыгын
таанытып, алардын ишмердигин талкууга алып, аларга илимий баа
бере баштайбыз.

Өзүм болсо Кыргызстанда чыгып жаткан «Жаңы Ала-Тоо» жур-
налын такай окуп келем. Ал журналдын бардык сандары менде
бар. Редакциясы менен да тыкыс байланыштамын. Ошондон улам
«Жаңы Ала-Тоо» журналынын чыгуусуна салымын кошкон адам-
дарды, алардын кыргыз адабиятын колдоого алып, кеңири таанытып
жаткандыктары үчүн ыраазычылыгымды билдирип, куттуктап кет-
мекчимин. Түркияда жаңыдан чыга баштаган «Ала-Тоо адабияты»
журналы Кыргызстандагы абройлуу адабий мектеп саналган «Жаңы
Ала-Тоо» журналынын бир тууганы деп эсептейбиз.

Балдарга базарлык

БААРЫН БИЛГИМ КЕЛЕТ

(Сандан санга)

Моцарттын өлүмү

Моцарттын музыкасын угуп жүрсөңөр керек. Казак атаңар Абай айткандай, «кулактан кирип, бойду алат» гой, чиркин! Кыргыз, казактын эле эмес, бүт адамзатынын кулагынан кирип, боюн алат. «Боюн алганы» эмнеси дээрсин? Адам рухуна канат байлап жиберет дегеним. Бутуң жерде турганы менен төбөң көккө жеткендей болот. Турмуштун майда-бараттарынан алыстап, арылап кетесиң. Телегейиң тегиз боло калат. Тагдырың жеңилдей түшөт. Айтору, сөз менен айтыш кыйын. Силерде кандай экенин билбейм. Моцартты укканда менде дайыма ушундай же ушуга окшогон маанай пайда болот. Сыйкырлап салат. Бекер жеринен бир операсы «Сыйкырдуу чоор» деп аталбаса керек. Дагы бир угуп көрсөңөр.

Моцартты жаратканда эле Кудайдын кунту түшүп, эбегейсиз зор талант шыпкатын канына кошо куюп койгон. Болбосо ойлоп көргүлө, төрт жашында эле клавесинде ашкан адистердей ойночу экен. Европанын ошондой музыка аспабы болгон. Фортепиано, аккордеон сыяктуу клавиштер менен чертилчү. Моцарттын учурунда ал үч бурчтуу формада жасалчу экен. Ал эми беш жашында музыка чыгарып атпайбы. Сегиз жашында симфония жазат. Алты жашында пианист эжелери – Мария, Анна менен Германия, Австрия, Франция, Швейцарияны кыдырып пианист, органист, скрипач, ырчы катары концерт берет. Он төрт жашында Болонья филармония академиясынын мүчөлүгүнө шайланып, Рим папасынын Алтын текөөр орденин алат. Он тогуз жашында эле ондогон оратория, опера чыгармаларын жаратып, эки кантата, бир нече симфония, квартет, сонаталардын автору болот. Айтору, анын чыгармаларын санай берсе кагаз бети

түтпөйт. Ар түркүн жанрда жазылган, дүйнөгө кудум тамырдай жайылып тараган алты жүздөн ашуун чыгармаларын музыка тарыхы каттап, тактап жүрөт. А катталбаганы канча экенин ким билет. Ойноп көргүлөчү, болгону отуз беш жыл жашап, ошончо чыгарма, болгондо да дүйнөнү дүң кылган чыгарма жазуу оңойбу же оорбу?

Ооба, ал 1791-жылдын 5-декабрында Австриянын борбору – Венада өлгөн. Ал мезгилде Венаны «музыка мекеси» деп койчу. Венага келбеген, ага сыйынбаган, «Вена мектебинен» таалим-тарбия, бата албаган музыканттар сейрек. Санаса беш манжа жетпейт. Дүйнөгө аты дүң музыканттарды айтып атырмын. Моцарт да Венага жыйырма беш жашында келген. Тилекке каршы, он эле жыл жашады. Он жылдын ичинде оңбогондой керемет чыгармаларды жаратты. Эсеби маселен, «Фигаронун үйлөнүү тою», «Дон Жуан», жана айткан «Сыйкырдуу чоор» сыяктуу.

Өлүмүнүн да арманынан аңызы көп, акыйкатынан айыңы арбын. Тарыхты карагылачы: атагы ааламды жарган кишилерди дайыма ошондой болот. Андай жагдайды Искендер Зулкарнаиндын табышмактуу өлүмүнөн бери иликтеп отурсак, сан жетпейт. Моцарттын өлүмү тууралуу «өлөң» сөздөр да ошол замат ошондой өңүт алды. «Моцартты уу берип өлтүрүптүр» деген сөз эртеси эле желдей тарап, шамалдай сокту. Ага албетте, абалы Моцарттын аялы Констанцага айтканы эбепке сонун себеп болду сыяктанат. Моцарт өлөрүнөн он-он беш күн мурда аялына: «Мени алдап «аква-тофана» ичирип коюшту, эми мен өлөр күндүн эсеп-кысабын жүргүзүп атышат», – деген имиш. «Аква-тофана» деген мышьяктан жасалган акырындап өлтүрчү уу экен. Италиялык көз боочу аял Жулия Тофина жасап, дүйнөгө тараткан имиш.

Бул – бир. Экинчиден, Моцарт өлөрүнүн алдында атактуу «Реквиемин» бүтүрөт. Ал, негизинен, заказ менен жазылган музыка делинет. Табышмактуу белгисиз бирөө табышмактуу жагдайда Моцартка реквием жазып бер, сураган акынды төлөйм деп макулдашкан маанисинде божомол айтылат. Анда акыйкат үлүшү арбын болушу мүмкүн. Канткен менен Моцарт Венада үй-бүлөсү менен өп-чап турмуш өтөгөн. Музыкадан сабак берип, концерт коюп каражат тапкан. Ал күнүмдүк жашоого араң жеткен. Анын үстүнө Моцарт турмушту татаалдантап, оюн-зоок, таң-тамаша менен жеңил жашаганды жакшы көрчү дешет. Демек, куну кымбат реквием тууралуу сунушка жан деп макул болушу турулуу иш. Реквиемди билесиңер. Өлгөн кишинин эстелигине арналган биздин кошок сыягындагы музыкалык чыгарма. Европада аза күтүү мүнөзүндөгү татаал хор. Моцарт реквиемди ушунчалык берилип иштеп, ага ушунчалык баш-оту менен батып кетип, башка кишиге эмес эле, өзүмө реквием жазып жатам деп, көп ирет айткан имиш.

Оозго сала бергендей болду. «Реквием» Моцарттын өз өлүмүнүн кошогу болуп калды. Ал табышматуу өлүм табаар замат кызыл кекиртек гезиттер кыйкырып чыкты: «Улуу Композитордун ууланганы анык, анткени анын ичи көбө баштады» – деп. Аны ким ууландырды дегенде, абалы шек Франц Хофдемелъ деген аты анчалык белгилүү эмес кишиге такалды. Анткени анын аялы менен Моцарттын көңүлү аябай жакын болгон имиш. Моцарт өлгөндөн көп өтпөй, Хофдемелъ аялынын бетин устара менен каршы-терши тилип, андан соң өзү асылып өлүшү тутана баштаган отко май чачкандай болду. Мына дешти, акыйкаттын аныгын өзү аныктады, кылган кылмышы тынч уктатпай, акыры аялын айыкпас майып кылып, өзү да өлүп тынды дешти. Арийне, анын жалган жалаа экендигин жакын арада эле билинди: эрди-катындын кандуу кагылышы башка себептерден чыгыптыр, Моцарт аялзатын жанындай көргөнү менен алган жарына бекем берилген адам болуптур.

Андан бери мына, эки жүз жылдан эбак ашты, изкубарлар Моцарттын өлүмүн эмнелерге гана жабыштырган жок? Батышта Моцартты масондор өлтүргөн маанисиндеги романдар, изилдөөлөр чыкты. Анткени дешти алар, Моцарт масондор уюмуна мүчө болуп өтүп, кийин андан чыгууга аракет жасаган. Масондор өтө жашыруун уюм, анын сыры эч качан сыртка чыкпашы шарт. Демек, масондуктан кеткендер алардын сырын эртеби-кечпи ачып салбаш үчүн ар кандай айла-амал менен алардын көзүн тазалатып салышат. Ушундай дөдөмөл-жоромол жашайт дүйнөдө, бирок канча кылымдан бери эч далил табалек. Моцарттын өлүмүн масончулукка жабыштыруу да далил тапкан жок.

Арийне масончулук акыл айраң калгыдай жашыруун уюм экендиги анык. Ага өздөрүнөн башка эч кимдин башы азырынча толук жетелек. Тек, кийинки айрым адабияттарда масончулук XVIII кылымдын башында Англияда пайда болуп, Европа, АКШ ж.б. өлкөлөргө тараган диний-этикалык жашыруун уюм экендиги, алар дүйнөнүн бүт элин бириктирип, дүйнөгө бир бийлик орнотууну максат тутары айтыла калып жүрөт. Баса, масончулук Россияга да кеңири тараган. Орустун төбөсү көрүнгөн төбөлдөрүнүн, интеллигенциясынын көбү, атүгүл айрым падышалары масончулукка өтүп, масон боюнча өлгөн. Пушкин күндөлүгүнө: «Мен бүгүн масондукка өттүм» – деп кубанып жазганы бар. Союздан чыккан башка эгемен мамлекеттерди билбейм, Россиянын азыркы баш бийлигинде масончулук аябагандай күчтүү экендигин ачык айтып да, жазып да жатышат. Чын-төгүнүн ким билет, биздин мурдакы президент Аскар Акаев масон болгондугун москвалык белгилүү саясат иликчиси Олег Платонов кайсы бир изилдөөсүндө жазган.

Сөзүбүз башкага бурулуп кеттиби? Туура. Кой, баштаган аңгембиздин аягына чыгалы. Ошентип Моцарттын өлүмүн ар ким, ар нерсеге жоруганы менен акыйкаттын аныгы табылган жок дедик. Дүйнөнүн, бери дегенде Россия менен анын мурдакы тутумундагы өлкөлөрдүн окумал журту Моцартты Антонио Сальери уу берип өлтүргөн деген ишенимден кылдай кыйшайлек. Эки кылымдан бери.

Баса, Сальерини билесиңерби? Билбесеңер энциклопедияларды карагыла. Ал дагы аябагандай чоң музыкант болгон. Убагында анын аты бүт Европа музыка дүйнөсүнө дүң эле. Анын айрым опералары азыр да дүйнө театрларында ырдалып атыр. Венага – ал мезгилдеги «музыка мекесине» ал Италиядан келген. Италиялык болчу. Аты алыска угула баштаганда келген. Падыша театрына баш-көз болгон. Кийин аты дүйнөнү дүңгүрөткөн шакирттерди тарбиялап өстүргөн. Алар ким дебейсиңерби? Шуберт, Лист, Бетховен... Түй, ата дедиңерби?

Анда эмне үчүн өзүнөн беш жаш кичүү Моцартты өлүмгө кыйды дегенде, Моцарт гений болучу, а Сальери бар болгону талант, мейли, чоң талант эле дешет. Анын үстүнө Сальери музыканын классикалык салттарынан тап жылбай, зылдай оор чыгармаларды жазчу. Ал эми Моцарттыкы элп эткен эпкинден дирилдеп, бириндеп, ийилип, жүгүнүп, сүйүнүп, күйүнүп турчу. Абадай жеңил, суудай шар акчу. Табияттын так өзүндөй болчу дегеним. Моцарт музыкасынын андай касиетине Сальери каны катканча суктанчу экен, ошол эле учурда көкүрөгү күйүп көрөлбай кетчү, жек көргөнүнөн жеп ийүүгө даярдай көрүнчү, аны музыка ышкыбоздору беш колундай билчү дешет. Анын үстүнө ал айың калк арасына катуу тарап кетиптир.

Өз алибети менен даражасына аябай ишенип алган Сальери кечээки «чычым» Моцарттын чаңында калганына арданбай, кордонбой коймок эмес. Экинчиден, Сальери кан сарайдын карды ток музыканты эле. Бийликти сүйчү, сыйлачу, бийлик тартибин так сактап, такыба аткарчу. А Моцарт, бир акын айткандай, бирде ачка, бирде ток, бирде жинди, бирде соо жашаган эркин куш эле да. Ушинтип экөө ушунчалык эки башка табият болуп атпайбы. Эсеби маселен, муз менен жалындай, эски менен жаңыдай. Анан эрегишпей калмакпы? Өчүгүшпөй өлмөкпү?! Моцарт өлгөндөн элүү жылдан кийин Пушкин жазып чыкты: «Генийлик менен карасанатайлыктын кайнатса каны кошулбайт» – деп. Сальердин каралайм деп атып, «Жерде тургай Асманда да чындык жок» экендигин айтып салды. Ал көпчүлүктүн Моцартты Сальери уу берип өлтүргөн ишенимине жага бербей калды да, түбөлүк илгич болуп берди...

Айрым адабияттарда катуу оорулуу Сальери аркы дүйнөгө ана кетет, мына кетет деп калганда жөөлүп чынын айтып ийгенби, же жөн

эле ыйманынын алдында тазаргысы келгенби, айтору, Моцартка уу бергенин моюнга алганы айтылат. Айрымдары көзү тирүү кезинде эле Моцарттын жаш өлгөнү, албетте, аянычтуу, арийне ал өлбөсө, айрым композиторлор нан таап жей албай калмак дечү дейт.

Анткен менен Моцарттын өлүмүнө Сальеринин тиешеси жоктугун жактаган жагдайлар да бар. Сальери өлөрүнө бир жыл калганда жиндиканага түшүп калат. Аны көргөнү келген шакирттерине Моцартка уу бербегенин айтып көп ирет карганган экен. Атургай бир жолу өзүн өзү өлтүрүүгө аракет жасаптыр. Анын айрымдары ушак-айыңдын жадагынан ушул ишке барды деп жоруса, айрымдары Моцарттын күнөөсүз канына забын болгонуна катуу өкүнгөнүнөн өлгүсү келди дешти.

Ошентип, Моцарттын табышмактуу өлүмүнүн жандырмагы бизге чейин табылалек. Кыязы, бизден кийин да табылбайт. Жарымы төгүн, жарысы чын бойдон кала берет шекил. Кийин Моцарттын баласына атаңды Сальери уу берип өлтүргөнүнө ишенесиңби маанисинде суроо салышса: «Атамды Сальери өлтүргөн жок, бирок көралбастык кылып, ушак-айың уюштуруп уулантканы чын» – деп жооп бериптир.

Даярдаган
Алым ТОКТОМУШЕВ

Адабият Жаңылыктары

О.Султанов Москвада

Эл аралык абройлуу агабыз Кыргыз Эл акыны **Омор Султанов** ноябрь айынын аягында Москва өкмөтүнүн жана Элдердин достугу университетинин чакыруусу боюнча Москвада болуп кайтты. Аталган университетте «Орус адабият жыйыны» аттуу орус тили жана адабиятынын азыркы абалы, котормо жаатына байланыштуу дүйнөлүк алкак-

Кинорежиссёр, сынчы Н.Говорухин, атактуу жазуучу А.Солженицындын жубайы, Фондунун директору Н. Солженицына (Светлова), КР Эл акыны О.Султанов жана Москва шаарынын Жазуучулар союзунун биринчи секретары Ю.Сидоров.

тагы жыйын өтүп, анда Кыргызстандан чакырылган О.Султанов тил, адабият боюнча СССР мезгилиндеги жакшы салттарды улантуу зарылдыгы, элдерди жакындатуу, рухий дүйнөсүн кеңейтип, байытуудагы башкы өзөк болуучу котормо жанрына чоң маани берүү менен таланттуу авторлордун котормо китептерин чыгаруу жана таркатуу сыяктуу азыркы учурдагы талылуу, зарыл маселелер боюнча сөз сүйлөдү.

Омор Султанов улуу жазуучу Лев Толстойдун кибиyesi Владимир Ильич Толстой менен.

Орус тилдүү жазуучуларды, котормочуларды, окутуучуларды чолгулткан бул чоң жыйынга РФ Президенти В.Путин катышып, көйгөйлүү маселелер боюнча кеңири доклад жасады.

Орус сөзүнө, тилине арналган жыйынга атактуу калемгерлер А.Пушкиндин, М.Лермонтовдун, Достоевскийдин тукумдары, М.Шолоховдун баласы, А.Пастернактын кызы сыяктуу меймандар катышты.

Москва сапарында О.Султанов улуу жазуучубуз Ч.Айтматовдун 85 жылдык мааракесине байланыштуу Москва шаарынын өкмөтү жана кыргыз диаспоралары «Мир» концерттик залында уюштурган жыйынга да катышып, биринчи сүйлөө менен жыйынды ачты.

М.Мамазаированын мааракеси өтү

Белгилүү акын, жазуучу, драматург жана журналист, КР маданиятына эмгек сиңирген ишмер **Меңди Мамазаированын 70 жылдык мааракеси 7-декабрда Бишкек шаарында кеңири белгиленди.**

Маараке Улуттук китепканадагы көргөзмө жана жаңы чыккан беш томдук тандалмалар жыйнагынын жүз ачары менен башталды. Коомчулуктун, белгилүү акын-жазуучулардын, маданият кызматкерлеринин катышуусундагы азем Т.Абдумомунов атындагы Кыргыз Улуттук академиялык драма театрында салтанаттуу жыйын менен улантылды.

Жаңы «Манастын» бет ачары

Элибизде Тоголок Молдо аталган Байымбет Абдыракман уулу жазган «Манас» эпосунун жаңы китебинин бет ачары болуп өттү. Бишкек шаарындагы Тарых музейинде 20-декабрь күндөгү аземге коомчулуктун кеңири чөйрөсү катышып, бул окуяны өтө жогору баалашты. Анткени эпостун бул варианты 80 жылдай архивде жатып, алгачкы ирет жарык көрүп жатат. Кызыктуу жана жаңы маалыматтары көп.

Элдик иши менен журтчулукка жакшы белгилүү «Турар» басмасы эпостун башкы демөөрчүсү катары дагы бир зор иштин өтөөсүнө чыгып, коомчулуктун алкышына арзыды.

Жазуучуга наам

21-декабрда журналыбыздын кызматкери, жазуучу жана журналист Айдарбек Сарманбетовго «Ысык-Көл районунун Ардактуу атуулу» наамы тапшырылды. Салтанат калемгер төрөлгөн Кара-Ой айылынын клубунда болуп өттү. Ага райондук, айыл аймактарынын жетекчилери, Бишкектик жана областтык белгилүү жазуучу-акындар, коомчулуктун өкүлдөрү катышты.

Жыйында жазуучунун чыгармалары түрк, кытай, азербайжан ж.б. тилдерге которулуп, жарык көрүп жатышы менен кыргыз адабиятын өлкөбүздөн сырткары татыктуу таанытып келе жаткандыгы жогору бааланды.

*«Жаңы Ала-Тоо» журналына 2013-жыл ичинде
жарыяланган чыгармалар*

№1

Мухтар АЗИМОВ
(Зайырбек Ажыматов)
Ырлар
Роза РЫСКЕЛДИНОВА
Чакырылбаган коноктор
Автандил Алдаяров
Ырлар
Кылычбек Кыргыз
(Абдымомун Калбаев)
Сырттандын көзүндөгү ок
Тайтөрө БАТЫРКУЛОВ
Календердин Аксуусар
Ахмедхан АБУ-БАКАР
(каторгон Мырзаян Төлөмүшөк)
Тоолуктардын эрмеги
Лев Николаевич ТОЛСТОЙ
Хаджи-Мурат
Лайли ҮКҮБАЕВА
Адам, Мезгил, Тагдыр
жөнүндө эсселер
Керим ОТАРОВ
Пока огонь пылает в очаге
ПРОЗАИК (В. Михайлов)
Два солдата из стройбата
Лев ГУМИЛЕВ
«Меня называют евразийцем...»
А.С.ПУШКИН
Ар кай жылдагы байкоолор,
учкул ойлор жана үзүндүлөр
Өзүбек АБДЫКАЛЫКОВ
Пародиялар
В.С.ЧЕРНОМЫРДИН
Черномырдинден «чечен сөз»
Чоюн ӨМҮРАЛИЕВ
«Огуз каан» жана диалектика

№2

Омар КАРИМ (Өмүрбек Караев)
Таймаш
Эркин РАСУЛОВ
(Байтемир Асаналиев)
Ырлар
Кадырбек КАРАТАЛ
(Казакбай Абдышев)
Аты Тоту, өзү дагы тотудай
Чалгын АКЫМБЕКОВ
Ырлар
Султан РАЕВ
Жанжаза
АККАНАТ (Атахан Кожогулов)
Тоолорго табынуу
УСТАТ (Айтмырза АБЫЛКАСЫМОВ)
Үч аңгеме
МУЗ-БУЛАК
(Мурзапар Үсөн)
Ит жөнүндөгү баллада
Ашым ЖАКЫПБЕКОВ
Адабий тарыхка
акыйкат кеп калсын
Абдырасул ТОКТОМУШЕВ
Боогачы
ПРОЗАИК (В. Михайлов)
Два солдата из стройбата
Киргизский Князь Иренек
Кубанычбек МАЛИКОВ
«Манас» изилдөөнүн
кайсы бир маселелери
Жаныбек РАЙ
Тируулөр жана бейиттер
Люк де Клапье де ВОВЕНАРГ
Ой толгоолор, байкоолор

№3

Барчын (Мелис Абакиров)
 Эрөөл
 Анарбек КЫРБАШЕВ
 (Анатай Өмүрканов)
 Ырлар
 РАБИЯ (Зинакан Пасацова)
 Турмуштун асма бактары
 Тынчтыкбек НУРМАНБЕТОВ
 Ырлар
 Абдыкерим МУРАТОВ
 Агай
 Жунай МАВЛЯНОВ
 Нан
 ДАНИЯР (Данияр Исанов)
 Жан
 Нурзина ӨМҮРАЛИЕВА
 Ырлар
 Махмуд КАШКАРИЙ
 (Турусбек Мадылбай)
 «Дивану лугат-ат-түрк»
 китебинен
 Осман ЧЕВИКСОЙ
 Хамал
 ЖЕТИГЕН (которгон Догдурбек
 Юсупов) Кытай классикалык
 поэзиясынан
 Белек СОЛТОНОВ
 «Кызыл кыргыз тарыхы»
 китебинен
 Акбар РЫСКУЛ
 Шамчырак
 Эрнест ХЕМИНГУЭЙ
 «Жооптор гана эмес,
 суроолор да эскирет»
 ПРОЗАИК (В.Михайлов)
 Два солдата из стройбата
 Лайли ҮКҮБАЕВА
 Адам жана адамзат тагдыры
 Аман САСПАЕВ
 Бүгүнкү кытай авторлору
 байыркы кыргыздар жөнүндө
 Кыяс МОЛДОКАСЫМОВ
 Оторчулук саясаттын тарыхый
 аталыштарга таасири
 АЗЫК-ЧОМОЙ
 (Өзүбек Абдыкалыков)
 Тартип
 Бозум АЛЫШПАЕВ
 Табышмактар

№4

Зинакан ПАСАЦОВА
 Жат терезеде өскөн
 менин гүлдөрүм
 Кожогелди КУЛТЕГИН
 Мөөркан апа
 Жыпара АКУНОВА
 Талкаланган тагдырлар
 Эсенгул ИБРАЕВ
 Ырлар
 Назым ХИКМЕТ
 Ырлар
 Абдымомун КАЛБАЕВ
 Сулайманкул болуштун наркы
 Төлен ЭБДИКУЛЫ
 Кара жума
 Акбар РЫСКУЛ
 Шамчырак
 Максим ГОРЬКИЙ
 Эрмек үчүн
 Расул ГАМЗАТОВ
 «Менин Дагстаным»
 китебинен
 ПРОЗАИК (В.Михайлов)
 Два солдата из стройбата
 Бектур ИЛИЯС уулу
 Бакыт көчөсү
 Эсенбай НУРУШЕВ
 Жаңы жанрдын жаралышы
 Олжобай КАРАТАЕВ
 Тарыхтын өчпөс издери
 Сүйөркул ТУРГУНБАЕВ
 Аалыке, Сталин, Черчилль,
 Айтматов
 Эсенгул ЧОПИЕВ
 Чыйрыктырмалар

№5

Айдарбек САРМАНБЕТОВ
 Малкиши
 Бакталаш
 Замирбек ИМАНАЛИЕВ
 Ырлар
 Мамат САБЫРОВ
 Ант
 Моке
 Санавар САЙПИДИНОВА
 Ырлар

Меңди МАМАЗАЙРОВА

Андан ары – туңгуюк

Зинакан ПАСАҢОВАЖат терезеде өскөн
менин гүлдөрүм**Абдымомун КАЛБАЕВ**

Сулайманкул болуштун наркы

Абдыкерим АБДРАЗАКОВБайыркы кыргыз-түрк
адабиятынын үлгүлөрү**Ба ЖИН**

Кулдун жүрөгү

Сергей ЕСЕНИН

Персия кайрыктарынан

Акбар РЫСКУЛ

Шамчырак

Кален СЫДЫКОВА

Акыйкатты туу туткан...

Сайра ИСАЕВА

Изденүү жана табылга

Талып МОЛДОКыргыз тарыхы, уруучулук
курулушу, түрлүү салттар**Евгений Винокуров**

Канатсыз поэзия болбойт

№6**Бейшебай УСУБАЛИЕВ**

Кофта

Свет

Бүгүн күн жаман ысып турат

Дайырбек СТАН ТЕГИН

Ырлар

Жылкычы ЖАПИЕВ

Махабат баяны

Үсөнбек АСАНАЛИЕВ

Ырлар

Аким КОЖОЕВ

Күзгү

Бауыржан КАРАГЫЗ уулу

Ырлар

Вадим КОЖИНОВ

Драма «самоуничтожения»

Абдымомун КАЛБАЕВ

Сулайманкул болуштун наркы

Дөөлөтбек САПАРАЛИЕВБайзак баатыр жана
анын мезгили**Габриэль ГАРСИА МАРКЕС**

Өзү жөнүндө

Михаил ШОЛОХОВ

Дон аңгемелери

Кал

Тапан

Имдат АВШАРКыргыз адабияты – дүйнөгө
таанылган зор адабият**№7****Тойчубай СУБАНБЕКОВ**

Камчысын койнуна катпагандар

Рамис РЫСКУЛОВ

Ырлар

Манас КАЗАКБАЕВ

Класском

Борбаш

Түшүнүк

Ильгиз ТАЛИП

Ырлар

Абдыкерим МУРАТОВ

Ак Саткын

Тешейбайдын теректери

Аида ЭГЕМБЕРДИЕВА

Ырлар

Жылкычы ЖАПИЕВ

Махабат баяны

Мухтар АУЭЗОВ

Көк жал

Давид МАРКИШ

Один

Андрей РЯБЧЕНКО

Исход

Огузнаме

Дөөлөтбек САПАРАЛИЕВБоронбай Бекмурат уулу
жана ал мезгилдеги урунттуу
учурлар**Эрнест ХЕМИНГУЭЙ**

Чыгармачылыгы жөнүндө

№8**Турусбек МАДЫЛБАЙ**

Кичинекей Бердинин азаптары

Зарыл КА СЫМАЛИЕВ

Ар кыл жылдын ырлары

Топчугүл ШАЙДУЛЛАЕВА

Кызыл өрүк

Бактыгүл СЕЙИТБЕКОВА

Ырлар

Азимкан МАДЕЛИЕВ

Турмуш ыргагы

Чынтемир АСКАРОВ

Ырлар

Ишенбек ЖУНУШЕВ

Оомалуу-төкмөлүү дүйнө

Ахмедхан АБУ-БАКАР

Тоолуктардын эрмеги

Салижан ЖИГИТОВ

Адабият жана адабий сын

Андрей РЯБЧЕНКО

Исход

А.С.ПУШКИН

Капитан кызы

Тыныстан АРЗЫБАЕВ

Кыргыздар IX–X кылымдын

тарых булактарында

Асан кайгы

Мырзабек ЧОКО ТЕГИН

Кыргыз жылкысы

№9

Чыңгыз АЙТМАТОВ

Деңиз бойлой жорткон

Ала дөбөт

Айжаркын ЭРГЕШОВА

Ырлар

Турусбек МАДЫЛБАЙ

Кичинекей Бердинин азаптары

Акназар СУЛАЙМАНКУЛОВ

Ырлар

Калысбек ЖУМАКАНОВ

Ырлар

Элмира АЖЫКАНОВА

Кары аял менен жаш аял

Касиет БЕКНАЗАРОВА

Токон калчылдак

А.С.ПУШКИН

Капитан кызы

Себахаттин БАЛЖЫ,

Дөөлөтбек САПАРАЛИЕВ

Чыңгыз Айтматов жана

түрк дүйнөсү

Герман ГЕССЕ

Жапониялык жаш калемдешке

Азамат КАСЫБЕКОВ

Пришелец

Омер КИЧИКМЕХМЕТОГЛЫ

Манасчы түрк –

«Кыргыз Ибрахим

Айткул МАХАЕВА

Казакстандык кыргыздар

Качкынбай ОСМОНАЛИЕВ

Акмагы ким?..

Эсен КЫЛЫЧ уулу,

Октябрь КАПАЛБАЕВ,

Төлөбек АБДЫРАХМАНОВ

Кыргыз тарыхы:

VII–VIII кылым

Асан ЖАКШЫЛЫКОВ

«Жаш Лерма» жалыны

Бозум АЛЫШБАЕВ

Табышмактар

№10

Тоголок МОЛДО

«Манас»

Молдакмат БАПАКОВ

Ырлар

Жээнбай ТҮРК

Бир жан

Олжобай ШАКИР

Ырлар

Сүйүн КУРМАНОВА

Даректүү аңгемелер

Жаныбек РАЙ

Авангард

Элтуран ЭГЕМБЕРДИЕВ

Ырлар

Имдат АВШАР (Түркия)

Кыбыла

А.С.ПУШКИН

Капитан кызы

Акиро КУРАСАВА

Жабий жир

А.И.ИВАНОВ

Плыла через залив рыба

Нурзат КАЗАКОВА

Чындык жана чыгарма

Өмүрбек КАРАЕВ

«Кегетинин суусу киргенде

хорго айланат»

Айдарбек САРМАНБЕТОВ

Кыргыздын Дәрсү Узаласы

Юлий ХУДЯКОВ (Россия)

Түрк жана монгол элдеринин
сөөк көмүү салтындагы
курал-жарактар

Дастан АЛЫМБЕКОВ

«Жабагыны ат болбойт» –
деп кордобо

Жакыпбек АБДЫЛДАЕВ

Ырлар

№ 11**Шекербек КАЛЫКОВ**

Жийде бурак

Самат САРАЛАЕВ

Ырлар

Зульфира АСЫЛБЕКОВА

Көпүрө

Тоголок МОЛДО

«Манас»

Мидин АЛЫБАЕВ

Аңгемелер

Джек ЛОНДОН

Жомоктун аягы

Акиро КУРАСАВА

Жабий жир

Игорь ИГНАТЕНКО

Стена

К.Э. БОСВОРТ (Англия)

Нашествия варваров:

появление тюрок

в мусульманском мире

Абдыкерим АБДЫПАЗАКОВ

Байыркы кыргыз-түрк
жазуулары

№12**Мамат САБЫРОВ**

Төкөлдөш, Тэцуо жана Назира апа

Бектуруш САЛГАМАНИ

Ырлар

Ашым ЖАКЫПБЕКОВ

Улуу тоо

Жусуп МАМАЙ

Музбурчак

Чынтемир АСКАРОВ

Муздак тамчылар

Ги де МОПАССАН

Элет күндөрүнүн таржымалы

Мырзаян ТӨЛӨМҮШЕВ

Жомокчу

Рюноске АКУТАГАВА

Караңгыда маек

Игорь ИГНАТЕНКО

Стена

Абдылда КАПАРОВ

Токтогулдун «тазартылган»

ырлары жана орус котормочусу

Өмүрбек КАРАЕВ

Ататүрк жана Айтматов

А.Н. БЕРНШТАМ

Кыргыздардын пайда болушу

жана алардын тарыхынан

алгачкы маалыматтар

Ишенбек ЖУНУШЕВ

Ырлар

Журналыбыз – «Жаңы

Ала-Тоонун» иниси